

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 52

Київ
2017

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ: Збірник наукових праць.
Випуск 52. – К., 2017. – 123 с.

Редакційна колегія:

ПАТРИЛЯК І. К., д-р іст. наук, проф. (голова редколегії);
КАПЕЛЮШНИЙ В. П., д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАПН України
(заступник голови редколегії, відповідальний редактор);
БОРИСЕНКО В. К., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії);
БОРИСЕНКО М. В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНІ СОГУ, проф. (Сеул, Корея);
ЗАЛІЗНЯК Л. Л., д-р іст. наук, проф.;
КАЗАКЕВИЧ Г. М., д-р іст. наук, доц.;
КАЗЬМИРЧУК М. Г., д-р іст. наук, доц.;
КОНТА Р. М., д-р іст. наук, доц.;
КОЦУР А. П., д-р іст. наук, проф.;
МАТУСЯК АГНЄШКА, проф. (Вроцлав, Польща);
СКРИПНИК Г. А., д-р іст. наук, проф., академік НАН України;
ПАЛІЄНКО М. Г., д-р іст. наук, проф.;
СЕРГІЙЧУК В. І., д-р іст. наук, проф.;
СОРОКА Ю. М., д-р іст. наук, проф.;
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНЧАРОВ О. П., канд. іст. наук, доц.;
ПИЛИПЕНКО В. В., канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар);
ТЕРЕС Н. В., канд. іст. наук, доц.;
ХАКАМІЕС ПЕККА, проф. (Турку, Фінляндія);
ХАЛУПЧАК ГЕНРІК, проф. (Льоблін, Польща).

Адреса редакційної колегії:

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства
e-mail: etnichna.istoria@gmail.com
сайт збірника: <http://www.ethnic.history.univ.kiev.ua>

Рецензенти:

д-р іст. наук М. В. КУГУТЯК
д-р іст. наук О. М. ПОШИВАЙЛО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен,
географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

**Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 10 від 19.04. 2017 р.)**

Збірник наукових праць «Етнічна історія народів Європи» внесено до переліку фахових видань
за спеціальністю «Історичні науки» (постанова Президії ВАК України № 1-05/7 від 09.06.1999 р.;
постанова Президії ВАК України № 1-05/2 від 10.03.2010 р.; наказ Міністерства освіти і науки
України №1021 від 7 жовтня 2015 р.).
Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія КВ

Видання індексується Index Copernicus International

ЗМІСТ

Мовна Уляна. Український лікувальний ритуал «зливання воску»: синергія магії дії та слова.	4
Іваневич Лілія. Взаємовпливи у святковому народному вбранні східних словаків та подільських українців.	12
Астапенка Анатоль. Аб укладзе князеў астрожскіх у беларускую нацыянальную спадчыну.	24
Панарін Олександр. Формування старообрядницьких поселень на литовських та пруських землях.	30
Дубчак Євгеній. Історія Київської Русі за працями викладачів Університету св. Володимира 1884–1920 рр.	37
Малацай Ірина. Внесок чехів у розвиток економіки Києва (кінець XIX – поч. XX ст.).	45
Капелюшний Валерій. «Українська революція 1917–1921 років» в контексті сучасної фахової підготовки вітчизняних істориків.	51
Мотрук Світлана. Дослідження чеської історії та культури в Київському університеті.	55
Шудляк Наталія. Верифікація вірянами сакральності об'єктів (за матеріалами польових досліджень на Вінниччині).	63
Гончаров Олександр, Роїк Юрій. Перспективи використання історико-культурних пам'яток регіонів України в туристичній галузі (на прикладі культурної спадщини міста Немирова Вінницької області).	67
Рудь Микола. Польська полабістика другої половини XX – початку XXI ст.	72
Пількевич Андрій. Шляхи подолання кризи військових наборів у римській армії в II ст. до Р.Х.	79
Калінін Ігор. Озброєння вікінгів.	83
Демещук Анатолій. Шлях Республіки Хорватія до міжнародного визнання.	89
Волинець Аліса. Турецькі трудові мігранти у ФРН в 1961–1990 роках: проблема дискримінації жінок, молоді та дітей.	96
Борисенко Мирослав. Нові аспекти в етнологічних дослідженнях Слобожанщини. Рецензія на монографію Швидкого С. М. Етнокультурна спадщина населення Слобідської України XIX – початку XXI ст. у системі сучасних знань та світоглядних уявлень [монографія]. – Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2016. – 380 с.	102
Метка Людмила. Рецензія на статтю Подрез Ю.В. Розвиток гончарних промислів на території Східної Слобожанщини та участь у них українського етнічного населення (друга половина XIX – початок XX ст.) (Сумська старовина. – 2013. – № XLI–XLII. – С. 89–96).	104
Войцехівська Ірина, Коломієць Наталія. Нове видання з урбаністики України. Рецензія на книгу: Бровари на межі тисячоліть / Автори-упорядники Марія Морозенко, Неоніла Струк. – К.: Світ Успіху, 2015. – 432 с.	111
Гончаров Олександр, Громова Наталія. Міжнародна науково-практична конференція «Другі киевознавчі читання: історія та етнокультура».	117
Наші автори.	121

УКРАЇНСЬКИЙ ЛІКУВАЛЬНИЙ РИТУАЛ «ЗЛИВАННЯ ВОСКУ»: СИНЕРГІЯ МАГІЇ ДІЇ ТА СЛОВА

Розглядається український лікувальний ритуал «зливання воску», який характеризується синергією магії дії та слова. Залучивши власні польові етнографічні матеріали та наявні літературні джерела, виявлено локальну специфіку побутування обряду в різних етнографічних районах України, його семантику та походження.

Ключові слова: віск, ритуал, народна медицина, магія, слово, дія, український.

Найуніверсальнішим видом оказіональної керомантії було «виливання воску» як різновид лікувальної магії, яке застосовувалося у народній медицині – для встановлення діагнозу та зцілення дітей і дорослих від переляку, туги, сновидності, «вроків». Переляк з його найпоширенішими симптомами – порушенням сну, криками уві сні, неспокійною, іноді агресивною поведінкою, на думку загалу, не належав до важких недуг і успішно піддавався лікуванню. Найкращий лік – зливання «переляку», аби дошукатися джерела страху і визначити методи лікування. Зливанням займалися ворожки, знахарки і знахарі, переважно жінки старшого віку. На виливання воску як універсальний лік від переляку в українців ще наприкінці XIX ст. звернули дослідницьку увагу Ю. Талько-Гринцевич, І. Іванов та В. Боцяновський, а вже в наш час фіксували та частково піддавали науковій інтерпретації Є. Грицак, Г. Бондаренко, Є. Болтарович, Р. Ганчук, С. Філіпс. Нашим дослідницьким завданням у цій статті є розглянути український лікувальний ритуал «зливання воску», простежити особливості побутування обряду в різних етнографічних районах України, виявити у його структурі акціональний та вербальний код, розкрити семантику та функціональне призначення, а за можливістю – й походження.

За повідомленням сучасних респондентів з Карпат та Прикарпаття, жінка, яка «виливала віск», насамперед тричі читала молитву «Отче наш» (а подекуди й «Богородицю» та «Вірую»), називала ім'я хворого, примовляла, тоді ставила над його головою миску зі свяченою або непочатою водою, набраною до схід сонця, ножем тричі хрестила воду («*бо ножем ся страх перетинає*»), лила у воду над головою недужого розтоплений віск (іноді посвячений, а дітям зливали віск зі святвечірньої свічки чи трійці) і колола ножем, оскільки його реальна фізична властивість різати чи колоти проектувалася на спромогу «відтяти» недугу (страх) на магичному рівні. Тильною стороною руки (задіяний тут мотив зворотного мав вплинути на поворот хвороби у зворотний бік, у бік одужання) виконавиця ворожіння вмивала голову, обличчя, під грудьми у ямці, руки, живіт й ноги недужого, а тоді давала йому з трьох сторін миски напитися цієї води «*за сонцем*» (напрямок, традиційно наділений позитивною семантикою), а деколи давала її додому¹. Подекуди на Бойківщині миску з воском клали хворому на голову, плечі, груди, коліна, ноги². Інколи застосовувалося числове замовляння (рахували від 9 до 1 з заперечною часткою не). Магічну процедуру «виливання воску» звичайно повторювали тричі (сакральність числа 3 в християнському віровченні), лише в дуже важких випадках 9 разів (тричі по 3) й проводили її чоловікам у понеділок, вівторок й четвер (загальновідомі чоловічі дні), а жінкам у середу, п'ятницю та суботу (жіночі дні), лише не у свята. Після закінчення процедури віск виймали з води, уважно придивлялися до нього, щоб знайти те місце, де відлився «страх», а воду виливали туди, де сходилися три плоти, в річку або на дорогу (можливі канали спілкування з

«тим» світом). За формою вилитого воску знахарка визначала, кого налякався недужий, бо на воску *«все зло відбивалося»*. Віск розглядався як потужний абсорбент зла, оскільки в народі вважалося, що хвороба чи вроки *«виливаються»* разом з воском, а зло переходить на віск, який його вбирає, поглинає й нейтралізує.

На Підгір'ї та Опіллі також традиційно зливали страх («переполох») за допомогою воску, беручи свячений віск з церкви, молилися й вірили, що вилите на воску й побачене ворожкою здійсниться. Локальною специфікою у селах Тужанівці та Підгірці Миколаївського р-ну Львівської області було виливання воску через зігнутий у кільце березовий прутик, обмотаний льоном. Особам чоловічої статі виливали віск у чоловічі дні (понеділок, вівторок, четвер), жіночої – відповідно у жіночі (середа, п'ятницю, суботу). Форма застиглого воску вказувала на джерело страху. Хворому давали напиться води з миски з чотирьох боків, обмивали йому руки, лице, ноги та під грудьми, а саму воду виливали у місце, на яке ніхто не ступає³. Цікавими деталями характеризується процес виливання воску, записаний автором з уст його безпосередньої виконавиці у с. Городище-І (Королівське) Жидачівського р-ну Львівської області. Ось що розповіла Пелагея Будна, 1930 р. н.: *«Береться свячений віск – стрітенський зі свічки або грудка. Береться миска з водою, змішується зі свяченою, в горнятку топиться віск, тримається миска над головою, розтоплений віск розливається в миску над головою і одночасно читається молитва «Отче наш» і спеціальна молитва «Пресвята Богородице, дякую Тобі за добро і ласку Твою, бережи нас від усього злого, від страху і припадку тяжкого, від наглої несподіваної смерті». Тоді ставиться миска на стіл і відвертається віск на долоню і відчитується, той страх має бути відлтий на воску з внутрішньої сторони. Часом видно чого настрашилася людина – собача голова та інше. Як має померти, то видно хрест, але того людині ніколи не говориться. Потім той страх зверху збирається, відщипується, і знову додаєш, що лишилося чистого воску і знову топиш. Так три рази. Потім через день чи два дні ще три рази топиться. В свята не виливаю. Жінка, що виливає, має бути в хустці. Успадкувала від бабці Анни»*⁴.

Надзвичайно поширеною магічною практикою виливання воску було на теренах Надсяння. Тут розтоплений на вогні віск або віск з запаленої (іноді йорданської трійці чи «стрітенниці») свічки скапував у миску з холодною водою (подекуди свяченою або непечатою), встановлену над головою хворого. Локальною особливістю вигнання релігійно-магічної скверни було зливання воску на хрестоподібно викладений прутик у мисці, а часом і ніжик. Зливання воску, супроводжуване називанням імені хворого й читанням молитов «Отче наш» і «Богородице Діво», переважно практикувалося три рази поспіль (декому вистачало і разу), лише у важких випадках його повторювали 9 разів. Найсприятливішими днями проведення магічної дії опитані респондентки назвали середу і п'ятницю (жіночі дні), натомість у неділю і великі релігійні свята здебільшого не виливали, у чому вбачаємо вплив християнської традиції. Результативнішого ворожіння очікували від його виконавиці, котра народилася у святковий день. Подекуди водою, що залишилася під процедури, згодом обприскували вікна та двері оселі недужого (с. Любині) або виливали її під дерева. Конфігурація воску («гулі») на дні («споді») миски вказувала на можливе джерело переляку – *«на тім воску має вийти»*, *«там показується»*, *«на тому воску виходить»* (села Глиниці, Любині, Мужилівичі, Бунів, Старичі, Залужжя, Поруби Яворівського р-ну, с. Лісновичі Городоцького р-ну, с. Малі Мокряни Мостиського р-ну Львівської області)⁵. Закінчивши сеанс керомантії, воду виливали на незахідне («нечисте») місце – під паркан, між плоти, оскільки вона володіла шкідливими для людини магічними властивостями.

Спорадично серед надсянців практикувався дещо відмінний різновид лікувальної магії з використанням воскової свічки, надзвичайно помічний від перестрахи – із засвіченою стрітенницею («громічною свічкою») необхідно було тричі обійти коло проти руху сонця, під час чого її тричі гасили і знову запалювали. Він засновувався на використанні могутнього апотропейного потенціалу посвяченої на святковій церковній службі воскової свічки, підсиленого здійсненням за її участю колових обходів проти сонця, здавна наділених або ж негативною семантикою

звертання до темних сил на протиवाгу руху за сонцем, як наділеного позитивним змістом, або ж значенням магічного «відроблення», тобто нейтралізації здійсненого напередодні магічного шкідливого впливу на людину.

Західне Поділля й Покуття теж виступали значними ареалами поширення релігійно-магічного «воскового ритуалу». Бабка-шептуха тримала миску з холодною водою, набраною з потоку до схід сонця (до якої додавали кілька крапель свяченої води) над головою пацієнта і починала примовляти (молитви «Отче наш» і «Богородице Діво» та замовляння), роблячи знак хреста по воді. Розплавлений віск з освяченої у церкві свічки (пов'язаність свічок з послідовними стадіями життєвого циклу людини – народженням, одруженням і смертю) виливався на воду. Віск швидко застигав, утворюючи вибагливі форми: велика гуля уособлювала «страх» чи «ляк», пучок звивистих хвостиків – нерви, яма застерігала від смерті, скупчення великої кількості людей вказувало на весілля. Ритуал виконувався тричі (у разі за давнього страху 9 разів); після третього виливання восковий млинець набував майже гладкої форми, що сигналізувало про зцілення пацієнта від недуги. По закінченні сеансу хворий ковтав воду з миски або ж вмивав нею обличчя, груди, руки, потилицю, ноги. Воду виконавиця ворожіння виливала в безлюдному місці. Ніхто з виконавців ритуалу не вдавався до його виконання в неділю та релігійні свята; чоловікам рекомендували здійснювати магічну процедуру в четвер, жінкам – в середу і п'ятницю (села Угрин, Шипівці Чортківського р-ну, с. Хмелева-І Заліщицького р-ну, с. Горигляди Монастирського р-ну, с. Берем'яни Бучацького р-ну, с. Вільховець Борщівського р-ну Тернопільської області, с. Раковець Городенківського р-ну Івано-Франківської області)⁶.

На території Середньої Наддніпрянщини в минулому мала неабияке поширення (а спорадично збереглася донині) мантична практика зливання за допомогою воску деяких хвороб («пристріту», переляку у дітей та дорослих), відома під назвою «одробляти». Так, на Полтавщині та Сумщині за допомогою виливання воску визначали причину переляку в дітей: брали віск, топили його над вогнем і виливали у миску з водою. Якої форми набуде віск, те й послужить підставою для витлумачення причини переляку: форма, наприклад, дзвона служила ознакою того, що переляк був викликаний ударом (звуком) дзвона. Віск вказував на причину переляку, оскільки вода, у яку потрапляє розплавлений віск, отримує цілющу силу і її п'ють як лік від цього переляку (с. Лютенські Будища Зінківського р-ну Полтавської області, с. Бобрик Роменського р-ну Сумської області)⁷. Жінок, що володіли цим лікувальним вмінням, односельці називали «бабками», «шептухами», «відьмами». Задля досягнення максимальної ефективності виконавиці магічної операції виливання воску здійснювали її здебільшого на повному місяці, повторюючи тричі. Розтоплений віск або віск з горючої свічки не лише лили на холодну воду у місці, ставлячи її на головою недужого, а й часто ним викачували усе тіло або ж його окремі уражені органи (здебільшого живіт). Виливання воску супроводжувалося читанням молитов, що впливали на віск та воду. Вважалося, що усе зло («нечисть») відбивається на воску, який набуває відповідної форми, що вказує на першопричину переляку. Після закінчення процедури віск закопували у безлюдному місці – *«де люди не ходять, де коні не бродять, де сходяться три перетики»* (села Сахнівка, Ситники, Хильки, Квітки, Сотники, Карашин Корсунь-Шевченківського р-ну, села. Леплява, Попівка, Горобіївка, Полствин, Беркозівка, Лука Канівського р-ну, села Драбівці, Маркизівка, Бубнівська Слобідка, Скориківка, Ковтуни, Мицалівка, Богуславець, Плешкані, Антипівка, Кропивна Золотоніського р-ну Черкаської області)⁸.

Аналогічний спосіб народного цілителства побутував на Поліссі, де болячку також виливали воском: розтоплювали віск у горщику на жару, наливали води в миску, яку ставили на голову хворого і виливали віск на воду, чекаючи поки він остигне. Шептуха виконувала замовляння, а тоді виймала віск з води і на підставі розташування утворених пучків ставила діагноз⁹. За допомогою воску «виливали переполох» й слобожани: знахарка наливала в миску трохи води, окремо розтоплювала віск і лила його в воду, тримаючи миску над головою хворого¹⁰. Локальною особливістю Херсонщини виступала практика «зливати віск» від переполоху три четверги підряд – послідовно на голові, животі та спині хворого¹¹. На Холмщині переляк у дітей знімали

за допомогою витопленого зі свічки воску, одержаного від ярих бджіл, що скапував у миску з водою над головою маленького пацієнта¹².

Магічна процедура виливання воску супроводжувалось промовлянням заклинань. Замовляння як жанр фольклору в силу своєї архаїчної природи, утилітарної функціональності та особливого вербального призначення (діалог Людини з Космосом) належить до того різновиду обрядових текстів, який характеризується живим і найбільш дієвим словом, у якому сповна виявляється його магічність і здатність нав'язати свою волю богам, людям, предметам та явищам навколишнього світу. За своїм глибинним сенсом замовляння як складна цілісна, самобутня, взаємопов'язана, історично обумовлена тісним зв'язком слова і діла текстова структура, на слухне визначення В. Топорова, є дуалістичним феноменом, основними аспектами якого виступають фольклорність та ритуальність з виходом за тісні рамки календарного чи життєвого циклу та запрограмованості колективних ритуалів¹³. Замовляння як магічно-заклинальні формули виникають у людини первісного суспільства на ґрунті дифузного мислення з характерною для нього не розчленованістю уявлень і продовжують творитись у середньовічну християнську феодальну епоху, коли в силу вікової тривкості поглядів, стійкості словесних текстів генеруються аналогічні вербальні формули замовлянь. Саме наявність дифузного мислення і дифузних, не розчленованих уявлень про природу явищ, станів, істот, стихій та речей і обумовило виникнення замовлянь з тісним поєднанням у них сакрального і профанного слова. Світоглядна основа замовлянь не становить єдиного концепту, оскільки вони виникали і розвивались упродовж століть й зафіксували як прасвіт людського світовідчуження, так і пізнішу гносеологічну та аксіологічну картину макрокосму.

Нам вдалося зафіксувати низку зразків вербальної магії під час «виливання воску» з Бойківщини, Надсяння, Покуття та Середньої Наддніпрянщини. У с. Підгородці Сколівського р-ну Львівської області хворобі бажали йти: *«На ліси, на гори, на звірів»*¹⁴. Певними видозмінами попередньої формули відсилки хвороби характеризуються зразки примовок, записані нами у селах Віжомля та Поруби Яворівського р-ну Львівської області: *«На ліси, на води, на звірів», «йди десь на вітри, на ліси тая біда»*, а більш розгорнутий об'єкт відсилання фігурує у замовлянні з с. Лісновичі Городецького р-ну Львівської області: *«Йди, бідо, на гори, на ліси сім доріг шукати, там знайдеш гніздо, будеш спочивати. Йди, бідо, на гори, на ліси сім доріг шукати, ніж маєш людині біль давати»*¹⁵. Християнські мотиви превалюють у замовляннях-зверненнях до недуги з докладним переліченням можливих локусів її вигнання з тіла людини й подальшої постійної локалізації поза його межами, що побутували у с. Любині Яворівського р-ну Львівської області: *«Матка Боска Чистоковска, Кальварівска поможи. Страх від (ім'я) віджени. Іди, страху, на гори, на вострі, де святи кости, то кости всьо видів, всьо знав, але того би сі не бояв»*¹⁶ та у с. Цінев Рожнятівського р-ну Івано-Франківської області: *«Звертаюсі до Матки Божої, до Сорок світих, до Тройці світої, аби ми були до помочи. Аби ми помогли очистити рабу Божу від страху, від болю поганого. З чого сі той біль, в'їдь, покуса узели – чи з води, чи з їди, чи з гуляня, чи з вітру, чи з сонця, чи з вогню, чи то в голові, чи в очах, чи в грудях, чи в серцю... чи в ногах, чи в руках, то я тебе заклинаю, відсилаю на гори, на пущі, на води, на скали, де сонце не догріває, де вітер не довіває»*¹⁷. У с. Задубрівці Снятинського р-ну Івано-Франківської області, щоб втекла недуга, примовляли: *«Від голови до ніг, з кожної жилки, з кожної нірки, на гори, на води»*¹⁸. Докладно перелічувались усі органи людського тіла – місця зосередження симптомів хвороби і у замовляннях, записаних С. Філіпс у с. Шипівці Чортківського р-ну Тернопільської області: *«...З голови виходи, з мозку, з черепа, з чола, з бровів, з кліпок, з очей, з носа, з пуску, з єшнів, з язика, з легенів, з горла, з печінки, з лежинки, з нирок, з серця, з-під серця, з желудка, з поджелудка, з ребрів, з-під ребрів, з пальців, з сугавів, з ліктів, з колін, з пазурів виходи, на гори, на скелі йди, всі страхи, всі нерви, всю хворобу, всі нещастя, все безсоння посилаю...»*¹⁹ та Є. Грицаком у с. Либихора Турківського р-ну Львівської області: *«Ти поганий страшище, я тебе глядаю, чи ти в волосою, чи ти під волосям, чи ти в мозку, чи під мозком, чи ти в зубах, чи ти під зубами, чи ти в язиці, чи під язиком, чи ти в губах, чи*

під губами, я тебе закликаю п'ятьма пальцями, шестов долонев, семим язиком, восьме своїми губами, дев'яте Божов зірнице, іди ти там, де вітер не додуват, де сонце не догріват, де когут не допіват, де пси не добріхують»²⁰. Подібні за змістом примовляння зафіксовані на Поліссі (с. Нобель Зарічненського р-ну Рівненської області): «Виливаю влека мужчинськіє, жоночіє, дитячєє, коровлячіє, собачіє, курячіє з ногей, з костей, з криви, з плечей, з рукей, з очей, з мозгей, із нервей»²¹. У с. Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської області причиною хвороби вважалась зла воля конкретної людини, «наслання»: «Чи подумано, чи наслано», а виганялась вона «із 77 жил, із 77 суставів»²². Найбільш композиційно та структурно завершене замовляння-прохання нам пощастило записати на Покутті, у с. Стриганці Тисменицького р-ну Івано-Франківської області: «Нечиста болесте, скажи, звідки ти походиш: чи зі сходу, чи з заходу, чи з півдня, чи з півночі? Ти не даєш їсти, ти не даєш спати, ломиш руки, ноги, голову, чоло. Чого причепилася, йди собі на гори, на скали, на ліси. Там твої тато, мама, вся твоя родина, там сій насіння, пускай коріння. А від цієї людини (ім'я) відчепися, від рук, ніг, голови і навіть пальця-мізинця. Ще раз тебе прошу: «Не муч її», – а якщо не хочеш, я тебе буду палити вогнем і колоти мечем»²³. Тотожної структури розлогі замовляння побутовали і в покутському с. Раковець Городенківського р-ну Івано-Франківської області: «Де ти, скусо, взялася, чи ти з вітру, чи ти з поганого сну, чи ти з навчання, чи ти з зависти, чи ти з страху? Тут тобі не бувати, тут тобі не резентувати, тут тобі не в'ялити, тут тобі не сушити. Я тобі, скусо, дам три роботи: одну роботу – воду переливай, другу роботу – камінням гуди, третю роботу – вітрами шуми, я тобі, скусо, дам водицю – вмийся, рушничок – втрися, тростову паличку – підоприся – звідси виберися. Іди собі, де пси не гавкають, де кури не співають, де вражі вітри гуляють, (ім'я) здоровеньку, чистеньку лиши, як її мати на світ породила...»²⁴, поліському с. Піски Житомирського р-ну Житомирської області: «Хрещеному, молитвеному (ім'я) спалюю бешиху, вітряну, водяну, може з сонця, може з води, може з вітру, може полуднешня, може вечірешня, то я його вимовляю, спалюю, ни своїми руками, тільки я його спалюю святим вогнем, щоб воно тут не стояло, жовтої кости не ломало, синих жил не струждало, червоної крові не смоктало, білого тіла не тирало»²⁵ та слобожанському селі Ново-Миколаївка Куп'янського р-ну Харківської області: «Господи, поможи мені поворожити, переполох виливати (ім'я) хрещеному, народженому, і найдений, і напитаний, і подуманий, і погаданий, од всякої звірини»²⁶. Лаконічні лікувальні примовки при відливанні ляку за допомогою воску зафіксовані у гуцулів (с. Тюдів Косівського р-ну Івано-Франківської області): «Як топиться віск на грані, як сіль на воді, як розходяться хмари на небі, то так ця бола має пропасти від віри хрещеної»²⁷ та бойків (с. Верхнячка Сколівського р-ну Львівської області): «Пане страшище, щезни, пропади від дитини рщеної, породженої»²⁸.

Ці приклади наочно ілюструють збереження архаїчних уявлень про хворобу як живу істоту, тілесну і матеріальну, якою вона уявляється в замовляннях чи лікувальних примовках – вокативних формулах народного цілительства, що відрізняються від замовлянь лаконічністю, відсутністю розгорнутого багатопланового наративного елемента й кінцівок-закрепок. Вокативна формула має конкретного адресата – болячку, яка приходила, оволодівала людиною, мучила, «ламала» її, гризла. Якщо людина захворіла – це означало, що недуга увійшла у неї, обрала її своїм місцеперебуванням. Тому абсолютно природним, на думку мовця, було вступити з нею в безпосередній контакт, щоб позбутися недуги. Мета контакту – примусити хворобу покинути тіло хворого, що досягається спочатку проханням, а згодом – погрозою²⁹. В наведених замовляннях і примовках стилістика вокативної формули нейтрально-емоційна – «нечиста болесте», «боле», «біль», «скусо», «покусо», «в'їдь», «пане страшище», «поганий страшище», «бідо», «бешихо».

Локуси та об'єкти, обрані у замовляннях чи примовках для висилання хвороби – ліси, пущі, гори, скелі, води, вітри, звірі, безлюдні місця з виразною дохристиянською семантикою («де сонце не догріває, де вітер не довіває», «де вітер не додуват, де сонце не догріват, де когут не допіват, де пси не добріхують») чітко корелювали з наступними бінарними опозиціями:

свій // чужий, близький // далекий, центр // периферія. У віддалені місцини висилалася недуга і в замовлянні, записаному В. Кравченком під час процедури зливання воску на Поліссі: *«Тут тобі, болячко, ни гулять, голови не ламать, чирвоної крові не сушить. Іди собі з хати з димом і з поля з вітром на густі лози, на трипези»*³⁰. Під час промовляння сталих лікувальних формул людина вступала в безпосередній вербальний контакт з хворобою, звертаючись до неї як до адресата. Даючи хворому напитися чи вмиватися заговореною водою, неміч прагнули змити з людини. Уявленню, що хвороба – жива істота, відповідає віра в те, що її можна умертвити³¹ – *«палити вогнем і колоти мечем»*, *«спалити святим вогнем»* за допомогою воску, що в поширених серед народу уявленнях виступає носієм сакральної і цілющої сили вогню.

У низці замовлянь актуалізується наступна формула проведення магічної операції – «частина замість цілого», оскільки парцелярно, а не цілісно виганялася з тіла неміч, яка у смисловому сенсі поділялася на частини, що їх творили окремі симптоми і виганяли її з окремих органів тіла обов'язково докладно перелічивши усю наявну симптоматику – *«від голови до ніг, з кожної жилки, з кожної нірки»*, *«від рук, ніг, голови, і навіть пальця-мізинця»*, *«із 77 жил, із 77 сугавів»*, *«з голови виходи, з мозку, з черепа, з чола, з бровів, з кліпок, з очей, з носа, з пуску, з єшнів, з язика, з легенів, з горла, з печінки, з лежинки, з нирок, з серця, з-під серця, з желудка, з поджелудка, з ребрів, з-під ребрів, з пальців, з сугавів, з ліктів, з колін, з пазурів виходи»*, *«то в голові, чи в очах, чи в грудях, чи в серцю... чи в ногах, чи в руках»*, *«чи ти в волосою, чи ти під волосям, чи ти в мозку, чи під мозком, чи ти в зубах, чи ти під зубами, чи ти в язиці, чи під язиком, чи ти в губах, чи під губами»*. Це пояснюється як специфікою самої поетики, образності, ритміки заговорних текстів, що характеризується прийомом перелічення, так і узагальненим народним поглядом на спосіб позбутися хвороби, «уроків», наслання, оскільки перелічення в народній медицині служить одним із ефективних способів лікування, коли об'єктом переліку виступають хвороби та їх прояви. Перерахування окремих симптомів недуги виступає акумуляцією-накопиченням однорідних обрядових дій.

Метод встановлення діагнозу та лікування шляхом «виливання воску» набув поширення не лише серед мешканців материкової України та в українському еміграційному середовищі Канади, а й в багатьох слов'янських і неслов'янських народів, зокрема, білорусів, болгар, сербів, литовців³².

В оцінці походження «воскового» ритуально-магічного дійства можемо погодитися з думкою канадської дослідниці Р. Ганчук, яка вважає, що традиція виливання воску репрезентує синкретичний лікувальний ритуал, котрий поєднує християнську та дохристиянську образність³³, а від себе додамо – синергію магії дії та слова, акціонального та вербального компонентів. На семантичному рівні віск розглядався як потужний абсорбент зла, оскільки в народі вважалося, що хвороба чи вроки «виливаються» разом з воском, а зло переходить на віск, який його вбирає, поглинає й нейтралізує. Вірили: якої форми набуде віск, те й послужить підставою для витлумачення причини переляку, оскільки усе зло («нечисть») відбивається на воску, який набуває відповідної форми, що вказує на першопричину переляку. Виливання воску супроводжувалося читанням замовлянь, що магічним чином впливали на віск та воду. Це свідчить про збереження архаїчних уявлень про хворобу як живу істоту – тілесну і матеріальну, якою вона уявляється в замовляннях.

¹ Мовна У. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття (друга половина XIX – початок XX ст.). – Львів, 2006. – С. 150.

² Болтарович З. Є. Зошит № 2. 1976 // Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАНУ). – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 229. – Арк. 7; Грицак Є. Дитина в українських народніх повір'ях і в народньому лічництві (на основі дослідів народнього побуту в селі Могильна повіту Гайсин на Поділлі і в деяких околицях Галичини); публ. І. Щербак // Неопалима купина. – К., 1995. – № 3/4. – С. 92.

³ Дашко Г. Історія одного села. Село Станків. – Львів, 2005. – С. 61; Бондаренко Г. Екологічний аспект традиційного світогляду українців // Дослідження Дністра : 10 років громадської екологічної експедиції «Дністер». – Львів; К., 1998. – С. 153–154.

- ⁴ Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 561. – Арк. 19.
- ⁵ Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 559. – Арк. 16, 18, 20, 21, 22, 27, 29, 30, 36, 38–39, 45, 65–66; Коваль-Фучило І. До проблеми : гріх і кара в українській народній традиції... // Діалектологічні студії. 2. Мова і культура. – Львів, 2003. – С. 210.
- ⁶ Філіпс С. Воскові форми : бабки-шептухи, їхнє ремесло та роль в українській сільській громаді // Культурні грона Дністра. Мультинаціональна культурно-історична спадщина Наддністрянщини / упоряд. В. Стецюк. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 55–58; Колтатів С. Релігійне життя вільховеччан // Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 239 г. – Арк. 91.
- ⁷ В. К. «Ликы» моего села // Киевская Старина. – К., 1902. – Т. LXXVIII. – № 9. – С. 332; ПМА-2013. – С. 3.
- ⁸ Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 577. – Арк. 4, 10, 18, 27, 55–56, 79, 85; Спр. 593. – Арк. 29, 37, 53, 78, 88, 108; Спр. 600. – Арк. 4, 24, 26, 57, 65, 79, 82, 92–93.
- ⁹ Звичаї в селі Забрідді Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали, зібрані В. Кравченком. – Житомир, 1920. – С. 77; Боцяновский В. Ф. Заговоры против болезней, разные поверья и приметы (с. Писки Житомирского уезда) // Живая Старина. – М., 1895. – Вып. 3/4. – С. 502; Nielubowiczówna M. Lecznictwo ludowe / M. Nielubowiczówna // Polesie i turysta. – Pińsk, 1936. – S. 49.
- ¹⁰ Иванов И. Знахарство, шептанье и заговоры (в Старобельском и Купянском уездах Харьковской губернии) // Киевская Старина. – К., 1885. – Т. 13. – № 12. – С. 737.
- ¹¹ Ястребов В. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии. – Одесса, 1894. – С. 53.
- ¹² Majewski E. Pszczola (Apis mellifica L.) w pojęciach i praktykach ludu naszego // Wisła. – Warszawa, 1901. – Т. 15. – S. 432.
- ¹³ Топоров В. Об индоевропейской заговорной традиции (избранные главы) // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Заговор. – М., 1993. – С. 3–5.
- ¹⁴ Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 455. – Арк. 10.
- ¹⁵ Там само. – Спр. 559. – Арк. 12, 37, 65.
- ¹⁶ Там само. – Спр. 559. – Арк. 21.
- ¹⁷ Василечко Л. Шуткова неділя. Народні звичаї, обряди та повір'я. – Львів, 2012. – С. 168.
- ¹⁸ Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 434. – Арк. 46.
- ¹⁹ Філіпс С. Воскові форми : бабки-шептухи, їхнє ремесло та роль в українській сільській громаді // Культурні грона Дністра. Мультинаціональна культурно-історична спадщина Наддністрянщини / упоряд. В. Стецюк. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 68.
- ²⁰ Грицак Є. Дитина в українських народніх повір'ях і в народньому лічництві (на основі дослідів народного побуту в селі Могильна повіту Гайсин на Поділлі і в деяких околицях Галичини); публ. І. Щербак // Неопалима купина. – К., 1995. – № 3/4. – С. 92.
- ²¹ Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.) / сост., подгот. текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. – М., 2003. – С. 110.
- ²² Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 577. – Арк. 56.
- ²³ Особистий архів автора.
- ²⁴ Філіпс С. Воскові форми : бабки-шептухи, їхнє ремесло та роль в українській сільській громаді // Культурні грона Дністра. Мультинаціональна культурно-історична спадщина Наддністрянщини / упоряд. В. Стецюк. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 68.
- ²⁵ Боцяновский В. Ф. Заговоры против болезней, разные поверья и приметы (с. Писки Житомирского уезда) // Живая Старина. – Москва, 1895. – Вып. 3/4. – С. 502.
- ²⁶ Иванов И. Знахарство, шептанье и заговоры (в Старобельском и Купянском уездах Харьковской губернии) // Киевская Старина. – Киев, 1885. – Т. 13. – № 12. – С. 737.
- ²⁷ Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія (Замовляння). – К., 1991. – С. 14.
- ²⁸ Болтарович З. Є. Зошит № 1. 1976 // Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 229. – Арк. 4.
- ²⁹ Петров В. Заговоры // Из истории русской фольклористики. – Л., 1963. – С. 97–98; Усачева В. В. Вокативные формулы народного врачевания у славян // Славянский и балканский фольклор. Верования. Текст. Ритуал. – М., 1994. – С. 227.
- ³⁰ Звичаї в селі Забрідді Житомирського повіту на Волині: етнографічні матеріали, зібрані В. Кравченком. – Житомир, 1920. – С. 77.

³¹ Петров В. Заговоры // Из истории русской фольклористики. – Л., 1963. – С. 103.

³² Болтарович З. Українська народна медицина. Історія і практика. – К., 1994. – С. 32; Плотникова А. А. Воск // Славянские древности : этнолингвистический словарь. – М., 1995. – Т. 1. – С. 443; Biegeleisen H. U kolebki. Przed oltarzem. Nad mogilą / H. Biegeleisen. – Lwów, 1929. – S. 409.

³³ Hanchuk R.-J. The Word and Wax : A Medical Folk Ritual Among Ukrainians in Alberta. – Edmonton; Toronto, 1999. – P. 75.

Рассматривается украинский лечебный ритуал «выливания воска», который характеризуется синергией магии действия и слова. Подключив собственные полевые этнографические материалы и существующие литературные источники, обнаружено локальную специфику бытования обряда в разных этнографических районах Украины, его семантику и происхождение.

Ключевые слова: воск, ритуал, народная медицина, магия, слово, действие, украинский.

The article deals with the Ukrainian wax medical ritual, which characterized the synergy of magic action and word. Engaging field ethnographic materials, literary sources local specific of existence of ritual in various ethnographic regions of Ukraine and his semantics and genesis were established.

Keywords: wax, ritual, folk medicine, magic, word, action, Ukrainian.

ВЗАЄМОВПЛИВИ У СВЯТКОВОМУ НАРОДНОМУ ВБРАННІ СХІДНИХ СЛОВАКІВ ТА ПОДІЛЬСЬКИХ УКРАЇНЦІВ

У статті розглядається проблема дослідження взаємовпливів святкового народного вбрання східних словаків та подолян XIX – першої половини XX ст. на базі аналізу відомих і маловідомих праць та музейних фондів колекцій. Вперше подається спроба визначення регіонально-локальних аспектів святкового традиційного костюма українців усіх субрегіонів Поділля.

Ключові слова: святкове народне вбрання, східні словаки, українці Поділля, взаємовпливи, субрегіони, регіонально-локальні аспекти, натільний, поясний, плечовий і верхній одяг, головні убори, взуття, прикраси, пояси, доповнення до одягу.

Досліджуючи загальноукраїнські риси та регіонально-локальні відміни святкового традиційного костюма українців Поділля, варто зазначити про значний вплив на особливості народної ноші подолян культурних традицій держав, у складі яких вони перебували або з якими їх пов'язували міграційні процеси у різні періоди історичного розвитку Поділля. Існував і зворотній зв'язок, що проявлявся у перейманні звичаїв подолян іншими народами.

Так доктор філософських та філологічних наук, професор Пряшівського університету М. Мушинка, даючи оцінку праці Є. Сіцінського про нині вже неіснуючий Смотрицький замок (Хмельниччина), наголошував, що ця робота є своєрідним внеском до історії України і Закарпаття зокрема. Адже замок і сусідні містечка побудували чи перебудували литовські князі Коріатовичі, котрі прибули на Поділля для його оборони від татар. Також, згідно старих хронік Федір Коріатович, якого угорський король Людовік Великий призначив жупаном Берегівської, Земплінської та Марамороської жуп, привів із собою у ці землі Закарпаття (сучасну східну частину Словаччини) близько 40 тисяч українців із Поділля. Подоляни заселяли тут нові села, популяризували свої та освоювали чужі традиції, культуру, побут, традиційне вбрання тощо¹. Історію князювання Юрія, Олександра, Костянтина й Федора Коріатовичів на Поділлі та їхньої першої столиці – давнього поселення Смотрича дослідив учений Є. Сіцінський у праці «Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. I. Каменецкий уезд»². Зокрема автор висвітлив історико-географічні й етнографічні відомості, археологічні знахідки та пам'ятки старовини цього повіту. Найбільш глибоко історію містечка Смотрич Є. Сіцінський розкрив у своїй рукописній праці „Смотрицкий замок» (1891)³. Він зазначив, що небагато історичних відомостей, іноді суперечливих, проте ж незаперечно підтверджують чималий внесок братів Коріатовичів у розвиток Поділля⁴.

Для відображення взаємовпливів між традиційно-побутовою культурою східних словаків та подільських українців розглянемо характерні особливості їх святкових народних костюмів XIX – першої половини XX ст. Так, згідно досліджень словацьких науковців, матеріалом для вбрання східних словаків слугували шкіра, хутро, вовна, а також лляні та конопляні тканини, що спостерігалось й на Поділлі⁵. Чоловічим натільним одягом у Східній Словаччині була сорочка («kosel'a» – кошеля) тунікоподібного крою (це найдавніший крій традиційної чоловічої української та подільської сорочки в тому числі)⁶. До речі схожа назва «кошуля» побутує на Західному Поділлі, але позначає вона чоловічу уставкову сорочку⁷. В якості поясного одягу чоловіки Східної Словаччини використовували нижні широкі, полотняні штани («gate» – gate) та пізніше

верхні суконні штани («nohavico» – нагавиці (короткі (до щиколотки) з грубого домотканого сукна білого кольору або довші з тонкого фабричного синього чи чорного сукна, декоровані по низу шнуром, візерунками))⁸. Подільські українці також носили гачі, а нагавицями називали штанини⁹. Плечовим чоловічим одягом східних словаків слугували жилет («lajblik», «prucel») із сукна або атласу, а також овчинний козушок («kozusok», «kamizol») без рукавів або з рукавами (на Поділлі – безрукавки, бруслики, жилетки, лейбики, кептарі, кожушки тощо). Кожушки прикрашали кольоровими шкіряними аплікаціями, вишивали вовною, шовком, паперовими нитками (аналогічно оздоблювали й подоляни). Обов'язковим елементом традиційного комплексу східних словаків був шкіряний пояс шириною 30 см, декорований мідними пластинами (схожий на пояс – черес, котрий носили українці Буковинського Поділля). Верхній демісезонний одяг складався з сукняної чуги («суґа», «kabanica») білого, коричневого або чорного кольору різної довжини та галени («halena») з білого домотканого сукна, довжиною до п'ят і з коміром, що слугував капюшоном. Лише у Східній Словаччині побутовала також «guba» – довге пальто з сукна, яке ткали цікавим способом: в основу з вовняної пряжі вставляли пучки овечої вовни. Зимовий верхній одяг – овчинні шуби, які часто крили сукном (подоляни також носили сукняні чуги та хутрянні кожухи)¹⁰. Як головні убори східні словаки використовували чорні повстяні капелюхи з широкими полями, конусоподібні повстяні й шкіряні шапки, підбиті овечим хутром (такі ж убори зустрінемо й на Поділлі)¹¹. Жіночим натільним одягом Східної Словаччини були сорочки («rukavce», «orlecko») тунікоподібного крою короткі до пояса або довгі з рясованими спинками і передом (на Поділлі тунікоподібні (або перегинкові) та уставкові й безуставкові морщеники (густо зібрані навколо шиї))¹². Сорочки східні словачки носили з поясным одягом типу сарафана – рубашов («rubas», «spodnik», «pendel», «podolok»). Сарафан мав вигляд спідниці з ліфом та з бретелями або без них (на півдні Східного Поділля поверх сорочок носили сарафани схожі на плаття без рукавів). Рубашов у коротких сорочках замінював довгий поділ. Крім того поширення мав поясний одяг незшитого типу у вигляді двох фартухів або незшитої спідниці (подолянки зодягали схожого крою запаски, обгортки, горботки, катринці, фоти тощо) та зшитого типу – спідниці з домотканого чи фабричного полотна (вибійки) або з тонкого сукна (подолянки також носили зшиті полотняні та сукняні спідниці). Плечовий одяг східних словачок подібний до чоловічого – короткі овчинні кожушки з рукавами або без, декоровані аплікаціями та вишивкою (аналогічно й на Поділлі). Крім цього в XVIII–XIX ст. у побут жінок ввійшов багато оздоблений ліф із дорогих тканин. Різновидом верхнього осінньо-весняного одягу були сукняні шубки довжиною в 3/4, схожі на чоловічі («kabanica», «cuska»), а пізніше – короткі оксамитові або плюшеві пальтоподібні вироби. Взимку жінки Східної Словаччини (як і подолянки) зодягали білі або коричневі хутрянні кожухи теж прикрашені вишивкою й аплікаціями. Жіночий комплекс також включав тканий пояс («pas», а у подолянок – баюр, крайка, окравка). Дівочими головними username були тасьма, стрічки, які вони вплітали у косу з двох і більше пасм. Дівчата ходили з непокритими головами, а в прохолодну пору – з хустками. Наречені одягали головний убір під назвою парта («parta») – гладкий залізний або картонний обруч, який обгортали золотим папером та чіпляли кольорові стрічки й бахрому. Побутовали й вінки з живих чи штучних квітів або з вусиків трави (схожі вінки були і на Поділлі). Після весілля заміжні жінки носили декоровані очіпки, чепці («series») або рушникподібні убрання голови – обрус («obrus»), плахту («plachta») з шматків лляної, конопляної або домотканної бавовняної тканини чи фабричного полотна (такі ж убори зустрічаємо у подолянок, лише плахта називалася наміткою, нафрамою, рушником та ін.). На очіпки пов'язували атласні, кашемірові, полотняні або ситцеві хустки, ручники. Ще одним видом головних уборів жінок був шматок полотна довжиною в 300–350 см із назвою полку («polka», «rusnik», «odiedzka»), яким покривали голову й тулуб. Дівочими та жіночими прикрасами у Східній Словаччині, як й на Поділлі слугували різні види намиста. У якості взуття як чоловіки, так і жінки використовували плетені з грубої вовни папучі («rapise») та стягнуті з одного шматка шкіри або зшиті з двох шматків шкіри крпце («krpce», «boskogi», на Поділлі – морщениці, постопи, ходаки). Побутувало й суконне взуття – вовняні валянки та шкіряні чобо-

ти – чишми («сізту», а у подолян – чижми та інші види чобіт). Також ноги обгортали смугами матерії, які називали опису (на Поділлі – онучі). Їх застосовували нерідко й замість панчіх. Ось таким різноманітним був традиційний комплекс чоловічого та жіночого вбрання населення Східної Словаччини, що мав у багатьох елементах схожість із подільським костюмом¹³.

Щодо регіонально-локальних аспектів святкового народного костюма українців усіх субрегіонів Поділля, то історіографічний аналіз теми частково охоплює роботи українських науковців й етнографів кінця XIX – початку XXI ст., зокрема: П. Чубинського¹⁴, Х. Вовка¹⁵, В. Білецької¹⁶, О. Воропая¹⁷, К. Матейко¹⁸, Я. Кожолянка¹⁹, М. Костишеної²⁰, Т. Ніколаєвої²¹, Г. Кожолянка²², М. Білан і Г. Стельмашук²³, Л. Булгакової-Ситник²⁴, З. Васіної²⁵, О. Федорчук²⁶, О. Косміної²⁷, Г. Врочинської²⁸, Г. Стельмашук²⁹ і В. Косаківського³⁰. Важливу інформацію про святковий стрій подолян містять статті Л. Дяк³¹, Т. Гончарук³², Л. Гальчевської³³, Г. Савки³⁴, Л. Іваневич³⁵ та альбом Л. Волинець³⁶.

У свою чергу джерельна база дослідження побудована на власноруч опрацьованих матеріалах фондів колекцій подільського традиційного строю Національного музею українського декоративного мистецтва України³⁷, Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара»³⁸ (м. Київ), Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України³⁹, Національного музею ім. А.Шептицького⁴⁰ (м. Львів), Вінницького⁴¹, Тернопільського⁴², Хмельницького⁴³ та Чернівецького⁴⁴ обласних краєзнавчих музеїв, Вінницького⁴⁵ та Чернівецького⁴⁶ обласних художніх музеїв, Чернівецького музею народної архітектури та побуту⁴⁷, Одеського державного історико-краєзнавчого музею⁴⁸, Борщівського обласного краєзнавчого музею (Тернопільщина)⁴⁹, державного історико-культурного заповідника «Межибіж»⁵⁰, Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника⁵¹ та навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка⁵² (Хмельниччина), Тиврівського⁵³ й Тульчинського⁵⁴ районних краєзнавчих музеїв (Вінниччина). На основі аналізу історіографії й джерельної бази висвітлено регіонально-локальні особливості народного святкового вбрання українців Буковинського, Західного, Східного і Центрального Поділля XIX – першої пол. XX ст. для порівняння з традиційним костюмом східних словаків.

На Буковинському Поділлі святковий комплекс жіночого та дівочого народного костюма складався передусім із додільної вишитої сорочки-морщанки (морщенки), тунікоподібної сорочки (згодом хлоп'янки) або сорочки на кокетці (переважно Хотинський р-н), одноплатової горботки (або фоти з фустами) чи двоплатової запаски, а пізніше спідниці (у складки або зборки зі «спускачами» з боків), фартуха (запаски, турпана, фусти) та широкого пояса-крайки (окрайки), закріпленого на талії вузьким поясом – баюром (баяром). Щодо особливостей натільного одягу, то варто підкреслити, що святкова дівоча сорочка у всіх субрегіонах Поділля шилася з добре вибіленого тонкого домотканого полотна та була більше й яскравіше вишита. У якості плечового одягу використовували кептарі (киптарі – довгополі хутряні безрукавки ледь розширені донизу), кептарці (кептарики – короткополі прямоспинні хутряні безрукавки) або подекуди мінтяни (мунтяни, цурканки – довгополі хутряні безрукавки трапецієподібної форми, оздоблені хутром тхора (Заставнівський р-н)), а верхнього – манти, сардаки, сірійки або кожухи, щедро декоровані аплікаціями та вишивкою. Як святкове взуття улітку носили черевики (дармати), в осінньо-зимовий період – чоботи (найчастіше чорнобривці або «калавирі» (пів-чоботи спереду низькі, а ззаду – високі)). Серед прикрас поширення набули вушні ковтки і когутки, дівочі оздобы на голову – бісерні стьожки, ґердани стрічкові з підвісками чи без і китички скроневі (вовняні кульки), нагрудні бісерні басми і кризи, ґердани з монетами й без (гирданики), дуті дармовиси, дукати і дукачі, згардочки з бісеру й хрестиків, корали, пацьорки, салби, цятки (венеціанське намисто або намисто з бісеру), френзлі, шелести (бубонці), нашійні бісерні сил'янки і стрічки, ґердани з дукачами, коралі, скляні намиста (блискавки, гармузи, грусталі, пацьорки) та наручні персні. Доповненням до святкового строю слугували домоткані вовняні торбини – тайстри та дівочі хустинки – ширінки (ширинки), вишиті переважно на кутах⁵⁵. Найбільшим різноманіттям характеризувалися головні убори. Так до жіночих святкових головних уборів буковинських по-

долянок належали рушнікоподібні убори з лляної, зрідка конопляної тканини білого кольору або з поєднанням кольорових тканих смуг червоного, червоно-жовтого і червоно-оранжевого кольорів із поліхромною вишивкою – намітка, перемітка, рушник та рушник-перемітка. Причому перемітка одягалась на кичку (обруч із картонної основи, обтягнутий товстими льняними нитками) і доповнювалась забором (шматок домотканої орнаментованої тканини червоного кольору, який прикріплювали до кінця перемітки шпильками й розміщували на потилиці). Серед хусткоподібних уборів популярними були платина (невелика прямокутна хустка переважно білого чи світло-жовтого кольору, виткана із заполочі або волічки й оздоблена смужками із зубців або дрібненькою кліткою) та різноманітні хустки (фустки, фуски з полотна, бавовняної, вовняної чи шовкової тканини (з вишивкою або без, з тороками (китицями, кутасами, френзелями) або без). Носили жінки й шапкоподібні убори – керпу та фес, під які ховали волосся⁵⁶. Дівочі святкові головні убори мали свої локальні відміни. Тут крім типових вінків із живих та штучних квітів зі стрічками, які могли чіплятися як до вінка, так і окремо до коміра верхнього чи плечового одягу побутували особливі вінкоподібні комбіновані убори, характерні лише для цієї локальної зони Поділля й інших куточків Буковини. Серед них найбільшу популярність мала «капельюшиння» («капельюшиня»). В окремих селах Буковинського Поділля на межі з селами Верхнього Буковинського Попруття зустрічалися такі убори як «карабуля» («карабулі», «коробулі»), «коди» («кода», «кодина») й «коробка». Спільним для цих видів дівочих уборів була основа з картону або «лубка», яку обтягували тканиною, а відрізнялися вони матеріалами для оздоблення (ними були – ґердани, монети, намистини, штучні квіти, ковила, стрічки тощо). Носили дівчата й чільце – убір у вигляді стрічки з металевими прикрасами, який прикріплювали над чолом. А в коси заплітали вузькі стрічки або шнурки з кольоровими вовняними кульками – волічкові уплітки (волічки). У холодну пору року на свята дівчата одягали на вінки яскраві хустки з тороками⁵⁷.

Традиційний чоловічий і парубочий комплекс святкового вбрання Буковинського Поділля включав у себе вишиту тунікоподібну сорочку, білі полотняні портяниці (поркиниці або гатки) з гофрованою доколінною частиною та домотканий пояс (крайка, окравка). Зустрічалися й шкіряні пояси, оздоблені мідними бляшками й пряжкою, яка застібалась ззаду та зрідка широкі шкіряні пояси – череси (с. Погорілівка, Заставнівський р-н). Взимку поверх портяниць одягали вовняні гачі або подекуди штани з овечої шкіри хутром всередину – мишини. Як плечовий одяг носили декоровані короткополі кептарці (кептарики), довгополі кептарі (киптарі) або мінтяни (Заставнівський р-н), в холодну пору – манту, сардак, сірійку або кожух. Святковим взуттям слугували чоботи. Серед парубочих прикрас побутували нагрудні бісерні стрічкові басми з дзеркальцями і п'ятикутні вівсьорки (вівсьюрики – кріпилися на кептарях). Доповненнями до святкового костюма були домоткані вовняні тайстри, вишиті хустинки – ширінки (ширинки) та шкіряні калита, карманець (калитка) й табівка (тобівка)⁵⁸. У якості святкових головних уборів буковинські подоляни носили фетрові капелюхи (кресані) та солом'яні капелюхи (брилі) з широкими полями, плетені технікою «косичка» («кісочка»). Причому парубочі фетрові капелюхи прикрашали дзеркальцями, квітами ромбоподібної форми з двома зрізаними протилежними кутами (усе поле квітки вишивали бісером), ковилою, пір'ям качура, павича або півня та стрічками. А солом'яні парубоцькі брилі оздоблювали ґерданами, дзеркальцями, квітами з бісеру, волічки, паперу й шовку, пір'ям качура, павича чи півня, стрічками і теж ковилою (с. Погорілівка, Заставнівський р-н). Взимку носили шапки – конусоподібні смушкові кучми та шапки округлої форми з суконним верхом і хутряним бортом. На відміну від чоловічих парубоцькі шапки були не чорних, а сивих кольорів та носилися заломленими на бік або назад⁵⁹.

Святковий народний жіночий та дівочий ансамбль Західного Поділля був представлений вишитою додільною сорочкою (спершу безуставковою і тунікоподібною (вперекидку, перегинковою), пізніше уставковою і хлоп'янкою), одноплатовою вовняною опинкою і фартухом-запаскою або двоплатовою запаскою (надалі спідницею з фартухом) та широким тканим поясом. Різновидом плечового одягу слугували короткі горсети (горсетки, горсики), кептарі або довгі

камізельки, кафтани, а верхнього – осінньо-весняні гуньки, жупани, кабати, капоти, каптани, польки, свити, сердаки, сіряки, чушки або юпки та зимові бекеші, бунди, кожушки або кожухи, причому переважна більшість названих елементів одягу була яскраво декорована аплікацією, шнурами, або вишивкою бісером, лелітками й нитками. Взувалися у свята в черевики (чобітки, румунки) або чоботи. Як прикраси носили навушні кульчики, сережки, заушники, нагрудні бісерні кризи і стрічки, венеціанське намисто, ґердани кутові з монетами чи медальйоном, дзюмбали, дукати, дукачі-образки, коралі, лускавки, мониста, пацьорки дуті, смальта, хрестики, нашійні ґердани та наручні персні. Роль доповнювального елемента виконувала вовняна тайстра (у Придністровських районах Західного Поділля)⁶⁰. Характерними жіночими святковими головними уборами західноподільських українок були хустки та рушникopodobні убори – намітка (перемітка) або плат з вишитим чи тканим орнаментом, які носили поверх очіпків (каптурів чи чепців). Причому під очіпок або хустку підкладали обручеподібний убір, що підтримував волосся – валок (кичку – валик зі скрученого та зшитого з полотна) або кибалку (дерев'яний обруч)⁶¹. Західноподільські дівочі святкові убори поділяли на вінки та вінкоподібні начільні головні убори у вигляді обруча або шапочки (каптура, капелюшка). Обручі (картонні, луб'яні, з пасма конопель чи льону або соломки, сплетеної в косу, з солом'яної стрічки) західні подолянки прикрашали ґерданами, монетами, штучними квітами та стрічками. Оксамитові шапочки оздоблювали низками коралів і рядками дрібних квітів із різних матеріалів, позаду чіпляли шовкові стрічки. Каптурі (капелюшки) суцільно розшивали рядами орнаментальних бісерних стрічок – «сілянок», кольорових намистин і дрібних штучних паперових квітів. У зимові свята дівчата покривали вінки та вінкоподібні убори різнобарвними хустинами з довгими китицями (тороками, френзелями)⁶².

Чоловічий та парубочий західноподільський святковий стрій охоплював вишиту білу довгу тунікоподібну сорочку, яку підперізували тканим поясом і вузькі штани (з полотна – гачі, порти, рисовані штани або гармонійки; з сукна – холошні), котрі заправляли у чоботи. Поверх сорочки зодягали безрукавки, бруслики або жилетки. У Придністровських районах Західного Поділля побутовали також щедро оздоблені хутряні кептарі й лейбики. Верхнім одягом служили бунди, опанчі, свити, сердаки, сіряки та кожухи (практично усі декоровані). Як прикраси використовували нагрудні бісерні п'ятикутні котильони (вівсюрики, ґерданики, кутальйони,). Доповненням до одягу на півдні Західного Поділля були вовняні тайстри, кошелі із лика, шкіряні табівки. До чоловічих святкових головних уборів західних подолян належали солом'яні капелюхи (брилі), капелюхи з тканини синього або чорного кольору (габики), картузи, кашкети та шапки зі смушка (різної форми, з суконим верхом або без нього). Парубочі святкові головні убори відрізнялися кольором (шапки були сиві, а не чорні) та наявністю декору (передусім у капелюхах і кашкетах). Так солом'яні брилі й крисані прикрашали бісерними трясеницями, вовняними кульками, гарасівками (тканими вовняними кольоровими стрічками), ґерданами, квітами (волічковими, живими, паперовими), пір'ям качурів, павичів і півнів, фаворами (квітами зі стрічок з нашитими лелітками), чорною вовною тощо. Причому ґердани прикріплювали навколо стіжка, а один та кож пускали навколо підборіддя⁶³.

Святковий народний жіночий і дівочий комплекс Східного Поділля складався з додільної, вишитої сорочки (найчастіше безуставкової, рідше уставкової чи перекидної, пізніше ще й сорочки-гестки), одноплатової ткані горбатки (гуньки, запаски, запаски-катраниці, катринці, обгортки, плахти, а згодом спідниці, шарафана (Кодимський р-н, Одещина)), запаски або фартуха (нагрудного фартуха, попередниці), ткані кольорової крайки (баюра, каламайкового або червчатого пояса, окравки чи попружки), керсетки (кірсетки, корсетки, катанки) та черевики або чобіт. У якості верхнього одягу застосовували осінньо-весняні бурнуси, капоти, катанки, манти, польки, свити або чемерки (чимерки, чимарки) та зимові гуні (гуньки) або кожухи, декоровані кольоровими шнурами, тасьмою, аплікацією з сукна і шкіри, вишивкою. Прикрасами були навушні ковтки, кульчики, сережки, нагрудні та нашійні баламути, бісерні кризи, венеціанське намисто, галочки, гранати, ґердани, дукати, дукачі, зґарди, зґардочки з волічкою, корали,

медалики, мониста, пацьорки дуті, перли, рубелі, хрестики, наручні каблучки, персні (перстні). Доповненням до одягу слугували невеличкі вишиті платочки (хустинки, хусточки), які тримали у руках⁶⁴. До жіночих святкових головних уборів східних подолян належали розмаїті хустини та рушникopodobні убори – намітка, намітка-убрус (убрус), нафрама (нафрамиця), рантух (рантушина, рантушок), рубок (рубочок) і серпанок. Носили жінки й шапкоподібні убори, зокрема, каптурі, кички, очіпки (чепці, чепчики) й сіточки. Причому під усі названі головні убори жінки використовували обручеподібні убори – кибалку (кибалочку), скручену і зшиту з полотна у формі валика та кічку (кичку), виготовлену з конопляного прядива⁶⁵. Багатими були й східноподільські дівочі святкові головні убори. Найбільшого поширення тут набули виті, плетені та шиті яскраві вінки-шнурі й пишні площинні вінки – влітку із зілля, живих квітів, а взимку зі штучних квітів із вовни, металевих блискіток, намистин, пір'я, стрічок тощо. До вінків обов'язково чіпляли значну кількість різнокольорових стрічок (стрічки або бинди, ленти, лянти). Дещо пізніше вінки із зілля замінили квітковими вінками з різнокольорового провощеного паперу чи стружки та вінками з воску, лою або парафіну. Такі вінки носили переважно молода (під час заручин, запрошення на весілля й на саме весілля) та весільні дружки. До святкових дівочих вінкоподібних головних уборів Східного Поділля належали й начільні пов'язки (начільні бинди, пов'язки-стрічки). Крім того у якості святкових вінкоподібних головних уборів дівчата використовували «кутаси», «навушники» й «квітки». «Кутасами» називали ряди стрічок із червоної або зеленої лучки, нашитих на тасьму з мотузками для зав'язування. Стрічки декорували ґудзичками, скляними намистинами (пацьорками) тощо. Одягали «кутаси» на голову так, щоб спочатку йшли вужчі стрічки, а вище – ширші. Інший вінкоподібний убір «навушники» («заушники», «позаушники») носили як окремо, так і в комплексі з «кутасами». «Навушники» мали вигляд стрічки (тасьми) із пришитими з двох боків «квітками». Останні робили з призбираних стрічок, нашивали на кружечки з вовняної тканини, яку прикрашали бісером, «кутасиками» з лучки (вовняними кульками), намистинками. Як окремий вінкоподібний убір «квітки» відрізнялися від «навушників» тим, що мали на стрічці три квітки (одну велику посередині між двома меншими на потилиці). До того ж «квітки» з «кутасами» могли складати єдиний комплекс або ж носитися окремо. Так вінкоподібний головний убір весільної дружки із с. Стіна Томашпільського р-ну Вінницької обл. також складався з «кутасів» і «квітки». Причому «кутаси» виготовляли у вигляді оздобленої ґудзичками й скляними намистинами стрічки, зшитої з чорної тасьми та з мотузками для зав'язування. У холодну пору року на свята дівчата одягали на голову яскраві квітчасті хустки з довгими тороками поверх віночків чи вінкоподібних уборів⁶⁶.

Традиційний святковий чоловічий та парубоцький ансамбль Східного Поділля включав вишиту білу тунікоподібну (перекидну) або уставкову (полицову) сорочку (а пізніше сорочку на кокетці або гестку), тканий пояс (крайку) та сезонні штани (гайдавери, порти (портки, поркениці, портяниці), сподні, холошні, «радовляні» штани), заправлені в чоботи. Як плечовий одяг носили безрукавки-нагрудники, бунди і жилетки. Верхнім одягом східних подолян слугували декоровані шнуром, вишивкою чи аплікацією осінньо-весняні манта, свита, чекмінь (чекмен), чемерка, чугаїнка (чугаїна) чи чугай та зимові гунька чи кожух, котрі зверху пов'язувалися широким вовняним поясом. Прикрасами оздоблювали парубочі капелюхи, зокрема, тканими стрічками (китайками), живими і штучними квітами, вовняними помпонами. Доповненням до одягу були вишиті платочки (хустинки, хусточки), які затикались за пояс та шкіряні мішечки (калита – для тютюну й калитка – для грошей). Головні убори парубків зі Східного Поділля включали солом'яні капелюхи (брилі), повстяні або фетрові капелюхи, картузи, кашкети (кепки, козирики, фуражки) та хутряні або смушеві шапки (барашкова, заяча, з бобрами, каракуля, ковпачок, козацька, кубанка, кучма, мазниця, на завісах, папах, сива, стовбата, шапка-кримка, шличок). Чоловіки зодягали на голову ті ж убори, але на відміну від парубоцьких їх святкові шапки були чорного, а не сірого (сивого) кольору, не містили прикрас та не носилися заломленими на бік або назад⁶⁷.

На території Центрального Поділля (Хмельниччина без північних районів) святковий національний жіночий і дівочий костюм був представлений додільною, вишитою найчастіше устав-

ковою (вуставковою або поликовою) сорочкою (рідше тунікоподібною чи безуставковою, а пізніше гесткою (герсткою)), горбаткою, гунькою, запаскою, катраницею або обгорткою, подекуди плахтою (пізніше різноманітними спідницями), фартухом (фартухом-запаскою, попередницею) та тканим кольоровим поясом (крайкою). У якості плечового одягу носили безрукавки-нагрудники, безрукавки «плічки», горсетки, жилетки, керсетки, камізельки та лейбики. Роль верхнього одягу виконували оздоблені осінньо-весняні манти, опанчі, польки, свити, сіряки, чугайні або чугаї та зимові гуньки або кожухи, які запоясувалися вузькими вовняними баюрами. На ноги взували святкові черевики або чоботи. Вуха прикрашали ковтки, кульчики, сережки, груди і шию – баламути, бісерні кризи, венеціанське намисто, ґердани, гранати, дукати, дукачі, дукачі-образки, зґарди, корали, медалики, мониста, пацьорки писані, перли, скляне (не дуте) або камінне намисто, силянки, скляне (дуте) намисто (пацьорки), хрестики, шлейники, пальці рук – каблучки, персні. Доповненням до одягу була вишита хусточка, яку тримали у руках⁶⁸. Жіночі святкові головні убори центральних подолян охоплювали різноманітні хустки та рушнікоподібні убори (намітка (перемітка), намітка-убрус (убрус), нафрама (нафрамиця), рантух (рантушина), рубок (рубочок), серпанок). Під ними носили обручеподібні (кибалка (кибалочка) і кічка (кичка)) та шапкоподібні (каптур (каптура, каптурник), очіпок (чепець, чепчик), сіточка) убори. Дівочі святкові головні убори Центрального Поділля включали вінки та вінкоподібні вироби. Причому поширення мали виті й плетені вінки із зілля, живих чи штучних квітів, стружки, воску, лою та парафіну. Серед святкових вінкоподібних головних уборів побутували різноманітні начільні пов'язки («навушник» або «наушник», «наушниці») у вигляді стрічки з нашитими рядками намистин над чолом, а від скронь до потилиці – рядком розеток, зроблених із картону, обтягнутого кольоровими нитками (сс. Борсуки, Куча, Новоушицький р-н). Носили на Хмельниччині вінкоподібні убори із налобною червоною гарусівки, прикрашеною квітами та намистинами. Взимку у святкові дні дівчата зодягали на віночки чи вінкоподібні убори барвисті хустки з тороками⁶⁹.

Народний комплекс святкового вбрання чоловіків та парубків Центрального Поділля охоплював вишиту білу тунікоподібну або уставкову сорочку (пізніше гестку), полотняні (поркениці, портяниці) або сукняні (холошні) штани, тканий пояс. Нагрудним одягом були безрукавки-нагрудники, бунди і жилетки. У якості верхнього – використовували декоровані осінньо-весняні манти, опанчу, свиту, сермягу, чекмінь, чемерку, чугайну чи чугай та зимові гуньку чи кожух. Причому штани заправляли в чоботи, а верхній одяг підперізували широким вовняним поясом. Прикраси застосовувалися для капелюхів, зокрема, зґарди, живі й штучні квіти та ткані стрічки (китайки). Доповненням до одягу іноді були шовкові хустки (переважно зелені чи червоні), котрі пов'язувалися на шию. До парубочих та чоловічих святкових головних уборів Центрального Поділля належали капелюхи солом'яні (брилі), повстяні й фетрові, картузи, кашкети (кепки, козирки, фуражки) та шапки (барашкова, заяча, з бобрами, каракуля, ковпачок, козацька, кубанка, кучма, мазниця, на завісах, папах, сива, стовбата, шапка-кримка, шличок). Також на відміну від чоловічих парубочькі шапки були не чорних, а сивих кольорів, заломлювалися на бік або назад та оздоблювалися зґардами, квітами й китайками⁷⁰.

Отже, у цілому святковий комплекс традиційного вбрання українців Поділля містив загальнопоширені в Східній Словаччині елементи народного одягу, головні убори, пояси, взуття та прикраси. Варто зауважити, що зустрічалися навіть однакові назви певних складових традиційного строю в обох народів, хоча не завжди з однаковим трактуванням. Крім цього існували окремі різновиди складових східнославацького та загальноукраїнського костюма, які подоляни не носили і навпаки складові одягового комплексу, які були характерні лише для подолян. А декотрі з них побутували тільки в тих чи інших локальних зонах подільського історико-етнографічного регіону, тобто Буковинській, Західній, Східній або Центральній. Це пояснюється специфікою перебування усіх субрегіонів Поділля з найрізноманітнішими історико-етнографічними регіонами і районами України та історичним поступом подільського краю, зокрема, його взаємозв'язками з історією Східної Словаччини.

- ¹ Мушинка М. Новознайнена праця про подільський замок Корятівичів // Подільський кур'єр. – Хмельницький, 2003. – № 8. – 20 лютого.
- ² Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. I. Каменецкий уезд // Труды Подольского епархиального историко-статистического Комитета. – Каменец-Подольский, 1895. – Вып. VII. – С. 20–112.
- ³ Сіцінський Є. Смотрицький замок [Упор. А. Трембіцький]. – Хмельницький, 2003. – 22 с.
- ⁴ Трембіцький А. М. Поділля і Пряшівщина – від Федора Коріатовича до Євфимія Сіцінського та Володимира Січинського // Дукля. – Пряшів (Словаччина), 2003. – № 5. – С. 65–76.
- ⁵ Країнознавство – словаки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://npu.edu.ua/le-book/book/html/D/iio_kdsd_Krainoznavstvo/110.html; Одяг і їжа словаків. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://04.com.ua/evropa/2509-odezda-slovaki.html>; Іваневич Л. Матеріали для виготовлення й декорування народного вбрання українців Поділля: класифікація та особливості // Народна творчість та етнологія. № 5 / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2014. – С. 74–81.
- ⁶ Країнознавство – словаки. [Електронний ресурс]. Вказ. праця; Одяг і їжа словаків [Електронний ресурс]. Вказ. праця; Іваневич Л. А. Узагальнена типологія традиційного комплексу вбрання українців Східного Поділля XIX – початку XX століття // Наукові записки Вінницького державного педагогічного ун-ту ім. М. Коцюбинського. Вип. 22. Серія: історія: зб. наук. праць [за заг. ред. проф. О. А. Мельничука]. – Вінниця, 2014. – С. 124.
- ⁷ Іваневич Л. Традиційне вбрання українців Західного Поділля: особливості класифікації // Народознавчі зошити. – Львів, 2014. – № 5. – С. 1064.
- ⁸ Країнознавство – словаки. [Електронний ресурс]. Вказ. праця; Одяг і їжа словаків [Електронний ресурс]. Вказ. праця.
- ⁹ Іваневич Л. Традиційне вбрання українців Західного Поділля: особливості класифікації / Вказ. праця. – С. 1065; Іваневич Л. А. Традиційний комплекс убрання буковинських подолян // П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція (16–17 жовтня 2015 року, м. Могилів-Подільський). – Вінниця, 2015. – С. 380.
- ¹⁰ Країнознавство – словаки [Електронний ресурс]. Вказ. праця; Одяг і їжа словаків [Електронний ресурс]. Вказ. праця; Іваневич Л. Традиційне вбрання українців Західного Поділля: особливості класифікації. Вказ. праця. – С. 1062–1072; Іваневич Л. А. Традиційний комплекс убрання буковинських подолян. Вказ. праця. – С. 376–401; Іваневич Л. А. Узагальнена типологія традиційного комплексу вбрання українців Східного Поділля XIX – початку XX століття // Наукові записки Вінницького державного педагогічного ун-ту ім. М. Коцюбинського. Вип. 22. Серія: історія: зб. наук. праць [за заг. ред. проф. О. А. Мельничука]. – Вінниця, 2014. – С. 123–129; Іваневич Л. Народна ноша українців Центрального Поділля: класифікаційні відміни [у:] Spheres of culture. Branch of Ukrainian Studies of Maria Curie-Skłodowska University in Lublin / Лілія Іваневич // Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science, and Cultural Studies. – Lublin (Poland), 2015. – Vol. XI. – С. 489–500.
- ¹¹ Країнознавство – словаки [Електронний ресурс]. Вказ. праця; Одяг і їжа словаків [Електронний ресурс]. Вказ. праця; Іваневич Л. Регіонально-специфічні ознаки класифікації традиційних головних уборів українців Поділля (XIX – перша половина XX ст.) // Народознавчі зошити. – Львів, 2015. – № 4. – С. 856–857.
- ¹² Країнознавство – словаки [Електронний ресурс]. Вказ. праця; Одяг і їжа словаків [Електронний ресурс]. Вказ. праця; Іваневич Л. До особливостей класифікації жіночого натільного одягу українців Поділля // Народна творчість та етнологія: № 3 [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2013. – С. 96.
- ¹³ Країнознавство – словаки. [Електронний ресурс]. Вказ. праця; Одяг і їжа словаків [Електронний ресурс]. Вказ. праця; Іваневич Л. Традиційне вбрання українців Західного Поділля: особливості класифікації. Вказ. праця. – С. 1062–1072; Іваневич Л. А. Традиційний комплекс убрання буковинських подолян. Вказ. праця. – С. 376–401; Іваневич Л. А. Узагальнена типологія традиційного комплексу вбрання українців Східного Поділля XIX – початку XX століття. Вказ. праця. – С. 123–129; Іваневич Л. Народна ноша українців Центрального Поділля: класифікаційні відміни [у:]. Вказ. праця. – С. 489–500.
- ¹⁴ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной Русским географическим обществом: Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – СПб., 1877. – Т. 7. – Ч. 2. – Малоруссы Юго-Западного края. – С. 374–452.
- ¹⁵ Вовк Х. Одея / Х. Вовк // Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1928. – С. 124–170.

- ¹⁶ Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация // Матеріали до етнології й антропології. – Львів, 1929. – Т. XXI–XXII. – Ч. I. – С. 43–109.
- ¹⁷ Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – [Перевидання 1966 р. (Мюнхен)]. – К., 1993. – 592 с.
- ¹⁸ Матейко К. Український народний одяг. – К., 1977. – 224 с.: іл.; Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник. – К., 1996. – 196 с.
- ¹⁹ Кожолянко Я. Буковинський традиційний одяг. – Чернівці, 1994. – 262 с.: іл.
- ²⁰ Костишена М. Український народний костюм Північної Буковини. Традиції і сучасність. – Чернівці, 1996. – 190 с.
- ²¹ Ніколаєва, Т. Історичні передумови формування традиційного одягу Поділля // Поділля / [під ред. Артюх Л. Ф., Балушка В. Г., Болтарович З. Є. та ін.]. – К., 1994. – С. 260–276; Ніколаєва, Т. Український костюм. Надія на ренесанс. – К., 2005. – 320 с.: іл.
- ²² Кожолянко Г. Етнографія Буковини. Монографія. – Чернівці, 1999. – 384 с.: іл.
- ²³ Стельмахук Г. Український стрій / М. Білан, Г. Стельмахук. – Л., 2000. – 328 с.
- ²⁴ Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка (Етнографічний аспект) [ред. О. М. Козакевич]. – Львів, 2005. – 328 с.
- ²⁵ Васіна З. О. Український літопис вбрання: [Книга-альбом]. Т. 2. XIII – початок XX ст.: Наук.-худож. реконструкції. Текстові, рез. англ., рос. – К., 2006. – 448 с.: іл.
- ²⁶ Федорчук О. Українські народні прикраси з бісеру. – Львів, 2007. – 119 с.: іл.
- ²⁷ Косміна О. Традиційне вбрання українців. – К., 2008. – Т. I. Лісостеп. – 160 с.: іл. Рез. англ.
- ²⁸ Врочинська Г. Українські народні жіночі прикраси XIX – поч. XX ст. – К., 2008. – 230 с.: кольор. іл.
- ²⁹ Стельмахук Г. Українські народні головні убори. – Львів, 2013. – С. 260–276.
- ³⁰ Косаківський В. Етнокультурна характеристика населення містечка Чечельника в історичному розвитку (XIX – поч. XXI ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук; НАНУ. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. – К., 2013. – 20 с.
- ³¹ Дяк Л. Народний одяг с. Війтівки (Бершадський район Вінницької області) // Матеріали до етнології Поділля: польові дослідження. Вип. 1 [за наук. ред. В. А. Косаківського]. – Вінниця, 2005. – С. 49–51.
- ³² Гончарук Т. Український народний одяг із с. Зеленьки (Крижопільський район Вінницької області) // Матеріали до етнології Поділля: польові дослідження. Вип. 1 / [за наук. ред. В. А. Косаківського]. – Вінниця, 2005. – С. 46–49.
- ³³ Гальчевська Л. Традиційні головні убори українців Східного Поділля кінця XIX–XX ст. // Народний костюм як виразник національної ідентичності: збірник наук. праць [за ред. М. Селівачова]. – К., 2008. – С. 177–195.
- ³⁴ Савка Г. Одяговий жіночий комплекс південних районів Тернопілля (за матеріалами збірки Тернопільського обласного краєзнавчого музею) // Народний костюм як виразник національної ідентичності: збірник наук. праць [за ред. д-ра мист-ва М. Селівачова]. – К., 2008. – С. 253–257.
- ³⁵ Іваневич Л. До особливостей класифікації жіночого натільного одягу українців Поділля // Народна творчість та етнологія: № 3 [голов. ред. Г. Скрипник]; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2013. – С. 91–98; Іваневич Л. Матеріали для виготовлення й декорування народного вбрання українців Поділля: класифікація та особливості. Вказ. праця. – С. 72–84.
- ³⁶ Борщівщина. Народне мистецтво, побут та звичаї. Альбом – каталог музейних фондів Борщівського краєзнавчого музею [автор тексту Любова Волинець]. – Нью-Йорк, 1994. – 64 с.
- ³⁷ Фонди Національного музею українського народного декоративного мистецтва України (м. Київ). Група «вишивка». В – 1470, 2174, 2434, 2612, 2830, 3051, 3052, 3056, 3060, 3328, 6153, 6801, 6803.
- ³⁸ Фонди Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара» (м. Київ). Книга надходжень. КН – 975, 976, 985, 1176, 1852, 8275, 8816, 8817, 8839, 16410, 19132, 19166-19168, 19188-19191, 20954, 21271, 21990, 22329.
- ³⁹ Фонди Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (Львів). Група «етнографія і промисли». ЕП – 20559, 20579, 21573, 21582, 21606, 21971, 21972, 21997, 22037, 22096-23005, 69325; група «головні убори». ГУ – 2-381.
- ⁴⁰ Фонди Національного музею ім. А. Шептицького (Львів). Група «народне мистецтво, тканини». НМТ – 113, 658, 854, 1251, 1234/2, 1778, 1800, 2372, 2384, 2794, 2800, 2802, 2807, 2808, 2811, 3012, 3172, 3181.
- ⁴¹ Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею. Група «тканини». Т – 280-3799; група «дерево-ка-

мін». ДК – 96, 751, 752, 821, 969, 976, 994, 1101, 1106, 1130, 1131, 1230, 1258, 1292, 1382; група «метал-зброя». Мз – 1417-1419.

⁴² Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Група «тканини». Т – 1-9532.

⁴³ Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею, група «тканини», Т – 1, 5, 6, 17, 19, 22, 23, 54, 59, 61, 76, 80, 160, 163, 168, 243-247, 264, 570-758, 2528-2805; група «дерево», Др – 69, 177, 232; група «скло», С – 86, 183, 437, 685-688.

⁴⁴ Фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею (ЧКМ). Група «ЧКМ – III (історико-речова група)». III – 2027, 2036, 4141-4156, 4161-4164, 4270, 4277, 4585-4587, 5166-5174, 7333-8837, 10855; група «тканини». Т – 77-79, 136-262, 509, 573, 657, 881, 886.

⁴⁵ Фонди Вінницького обласного художнього музею. Група «народний костюм». НК – 2, 29, 30, 31, 140, 155, 193, 240; група «тканини». Т – 250, 738.

⁴⁶ Фонди Чернівецького обласного художнього музею. Група «тканини». Т – 11, 31, 55, 56, 63, 77, 78, 101, 129, 148, 403, 1103, 1192, 1207, 1208, 1216, 1232, 1244, 1407.

⁴⁷ Фонди Чернівецького музею народної архітектури та побуту. Група «одяг і взуття». ОДВ – 35-134, 259-261, 275, 327-333, 683-685, 962-973, 1051-1095, 1182, 1275, 1364-1370, 1493-1578, 1628-1650, 1695, 1974.

⁴⁸ Фонди Одеського державного історико-краєзнавчого музею. Група «побутові речі». Б – 37-39, 43-46, 2674, 2675, 3322, 3323, 3368, 3369, 3370, 3392, 3416, 3417, 3422, 3423, 3424, 3464, 3486, 4155, 4156, 5192.

⁴⁹ Фонди Борщівського обласного краєзнавчого музею Тернопільської області. Група «побут, етнографія». ПЕ – 99-1166.

⁵⁰ Фонди державного історико-культурного заповідника «Межибіж». Група «тканини». Т – 1-787; група «скло». С – 1-15.

⁵¹ Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Книга тканин. КТК – 16-167, 289-295, 375, 477-998, 1024, 1060-1079, 1118, 1124, 1212, 1275, 1437, 1460, 1475, 1491, 1546, 1614, 1869, 1929, 1944; книга шкіри. КШ – 6, 20.

⁵² Фонди навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Книга вступу. КВ – 1-1120.

⁵³ Фонди Тиврівського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Книга вступу. КВ – 200, 206, 213, 2047, 2048, 2673, 2709, 2782, 2889.

⁵⁴ Фонди Тульчинського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Група «тканини». Т – 207, 207а, 298, 299, 468, 502, 505, 511, 511а, 544, 546, 570, 586, 587, 609, 658, 726, 758, 773, 778-780, 791, 796, 797.

⁵⁵ Іваневич Л. А. Традиційний комплекс убрання буковинських подолян. Вказ. праця. – С. 376–401; Кожолянюк Г. Вказ. праця. – С. 229–235; Кожолянюк Я. Вказ. праця. – С. 169-170; Фонди Чернівецького музею народної архітектури та побуту; Фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею; Фонди Чернівецького обласного художнього музею.

⁵⁷ Кожолянюк Г. Вказ. праця. – С. 233–235; Кожолянюк Я. Вказ. праця. – С. 143–151, 190; Костишена М. Вказ. праця. – С. 77–78; Фонди Чернівецького музею народної архітектури та побуту; Фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею.

⁵⁸ Іваневич Л. А. Традиційний комплекс убрання буковинських подолян. Вказ. праця. – С. 377–400; Кожолянюк Г. Вказ. праця. – С. 231–235; Костишена М. Вказ. праця. – С. 77; Чернівецького обласного краєзнавчого музею; Фонди Чернівецького обласного художнього музею.

⁵⁹ Іваневич Л. А. Традиційний комплекс убрання буковинських подолян. Вказ. праця. – С. 388–389; Кожолянюк Я. Вказ. праця. – С. 190; Фонди Чернівецького музею народної архітектури та побуту; Фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею.

⁶⁰ Стельмашук Г. Український стрій. Вказ. праця. – С. 190–191; Іваневич Л. Традиційне вбрання українців Західного Поділля: особливості класифікації / Вказ. праця. – С. 1062–1072; Фонди Борщівського обласного краєзнавчого музею Тернопільської області; Фонди Національного музею українського народного декоративного мистецтва України (м. Київ); 50]

⁶¹ Іваневич Л. Традиційне вбрання українців Західного Поділля: особливості класифікації. Вказ. праця. – С. 1062–1072.

⁶² Стельмашук Г. Український стрій. Вказ. праця. – С. 191; Іваневич Л. Традиційне вбрання українців Західного Поділля: особливості класифікації. Вказ. праця. – С. 1062–1072; Косміна О. Традиційне вбрання

українців. Вказ. праця. – С. 72; іл. Рез. англ.; Стельмашук Г. Українські народні головні убори. Вказ. праця. – С. 202–204; 44; 47; 50; 53.

⁶³ Стельмашук Г. Український стрій. Вказ. праця. – С. 190; Іваневич Л. Традиційне вбрання українців Західного Поділля: особливості класифікації. Вказ. праця. – С. 1062–1072; Фонди Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (Львів); Фонди Національного музею ім. А. Шептицького (Львів); Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

⁶⁴ Стельмашук Г. Український стрій. Вказ. праця. – С. 194; Іваневич Л. А. Узагальнена типологія традиційного комплексу вбрання українців Східного Поділля XIX – початку XX століття. Вказ. праця. – С. 123–129; Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею; Фонди Вінницького обласного художнього музею; Фонди навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського; Фонди Одеського державного історико-краєзнавчого музею; Фонди Тиврівського районного краєзнавчого музею Вінницької області; Фонди Тульчинського районного краєзнавчого музею Вінницької області.

⁶⁵ Іваневич Л. А. Узагальнена типологія традиційного комплексу вбрання українців Східного Поділля XIX – початку XX століття. Вказ. праця. – С. 123–129; Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею; Фонди Тиврівського районного краєзнавчого музею Вінницької області; Фонди Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара» (м. Київ).

⁶⁶ Гальчевська Л. Традиційні головні убори українців Східного Поділля кінця XIX–XX ст. Вказ. праця. – С. 180–181, 184–185; Стельмашук Г. Українські народні головні убори. Вказ. праця. – С. 179; Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею.

⁶⁷ Іваневич Л. А. Узагальнена типологія традиційного комплексу вбрання українців Східного Поділля XIX – початку XX століття. Вказ. праця. – С. 123–129; Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею; Фонди Вінницького обласного художнього музею; Фонди навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського; Фонди Одеського державного історико-краєзнавчого музею; Фонди Тиврівського районного краєзнавчого музею Вінницької області; Фонди Тульчинського районного краєзнавчого музею Вінницької області; Фонди Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара» (м. Київ).

⁶⁸ Іваневич Лілія. Народна ноша українців Центрального Поділля: класифікаційні відміни [у:] Вказ. праця. – С. 489–500; Фонди державного історико-культурного заповідника «Межибіж»; Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника; Фонди навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка; Фонди Національного музею українського народного декоративного мистецтва України (м. Київ); Фонди Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара» (м. Київ); Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

⁶⁹ Гальчевська Л. Традиційні головні убори українців Східного Поділля кінця XIX – XX ст. Вказ. праця. – С. 182; Іваневич Лілія. Народна ноша українців Центрального Поділля: класифікаційні відміни [у:] Вказ. праця. – С. 489–500; Фонди державного історико-культурного заповідника «Межибіж»; Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника; Фонди навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка; Фонди Національного музею українського народного декоративного мистецтва України (м. Київ); Фонди Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара» (м. Київ); Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

⁷⁰ Іваневич Лілія. Народна ноша українців Центрального Поділля: класифікаційні відміни [у:] Вказ. праця. – С. 489–500; Фонди державного історико-культурного заповідника «Межибіж»; Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника; Фонди навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка; Фонди Національного музею українського народного декоративного мистецтва України (м. Київ); Фонди Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара» (м. Київ); Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

В статье рассматривается проблема исследования взаимовлияний праздничного народного наряда восточных словаков и подолян XIX – первой половины XX в. на базе анализа известных и малоизвестных трудов и музейных фондовых коллекций. Впервые предпринята попытка определения регионально-локальных аспектов праздничного традиционного костюма украинцев всех субрегионов Подолья.

Ключевые слова: праздничный народный наряд, восточные словаки, украинцы Подолья, взаимовлияния, субрегионы, регионально-локальные аспекты, нательная, поясная, плечевая и верхняя одежда, головные уборы, обувь, украшения, пояса, дополнения к одежде.

On the basis of analysis of famous and unknown works and museum collections the problem of investigation the mutual influence of the festive folk attire of the East Slovaks and Podillians of the XIXth – the first past of XXth century is shown in the article. For the first time attempt of determination of festive traditional costume Ukrainians of all the subregions from Podillia is given.

Keywords: festive folk attire, East Slovaks, Ukrainians from Podillia, mutual influence, subregions, regional and local aspects, body, belt, upper and shoulder clothes, hats, shoes, adornments, belts, additions to the clothes.

АБ УКЛАДЗЕ КНЯЗЁЎ АСТРОЖСКИХ У БЕЛАРУСКУЮ НАЦЫЯНАЛЬНУЮ СПАДЧЫНУ

В статті наголошується, що три постаті, три князя Острозьких Федір, Костянтин Іванович і Костянтин (Василь) Костянтинович – це білоруська славна історія, національна гордість, міцний підмурак білоруської національної ідеї. Діяльність князів Острозьких – це теорія і практика становлення білоруської нації у Великому князівстві Литовському. Князі Острозькі першими звернули увагу на необхідність всебічного розвитку людини, що поєднує в собі риси благовірного християнина і національно-свідомої людини, показали нерозривний зв'язок патріотизму, любові до Батьківщини з християнством – за кілька віків до сучасних уявлень про християнські витоки нації.

Ключові слова: Князі Острозькі, Велике князівство Литовське, білоруська національна ідея, патріотизм, християнство.

Тры постаці, тры князі Астрожскія Фёдар, Канстанцін Іванавіч і Канстанцін (Васіль) Канстанцінавіч – гэта нашая слаўная гісторыя, нашая нацыянальная гордасць, гэта трывалы падмурак нацыянальнай беларускай ідэі.

Аднак, у Беларусі імя князёў Астрожскіх амаль не вядомае шырокаму колу насельніцтва. У асяродку беларускай праваслаўнай Царквы можна знайсці інфармацыю пра прападобнага Фёдара (Астрожскага) (год нараджэння невядомы – год смерці 1438). Канстанцін Іванавіч Астрожскі (1460–1530) вядомы, галоўным чынам, як ваенаначальнік у бітве ВКЛ з Маскоўскай дзяржавай 8 верасня 1514 г. А Канстанціна Канстанцінавіча Астрожскага (1527–1608) гісторыкі ведаюць як абаронцу праваслаўя і непрымырамага барацьбіта супраць уніі.

Гэтыя людзі – гонар і слава Беларусі, гэта нашая гісторыя, падмурак і аснова сучаснага развіцця нашай краіны і напэўна яе будучага. Уклад ў нацыянальную спадчыну Беларусі нашых слаўных князёў Астрожскіх параўнальны, калі не вышэйшы за расійскага Мініна ці украінскага Багдана.

Усе тры асобы, пра якія ідзе гаворка, маюць дачыненне да гісторыі як Беларусі, так і Украіны, бо ў часы іх дзейнасці (XV–XVI ст.) нашы дзяржавы існавалі як адзіная дзяржава Вялікае Княства Літоўскае. Аднак карані Астрожскіх знаходзяцца ўсё ж на Беларускіх землях і ў дзейнасць князёў больш тычыцца менавіта Беларусі. Пра дзейнасць князёў Астрожскі і іх унёсак у беларускую духоўную спадчыну найбольш дэталёва і шчыра напісала Алена Яськевіч у кнізе «Падзвіжнікі і іх святыні»¹.

У дадзеным артыкуле пастаўлена задача вылучыць тыя адпраўныя моманты, што тычацца ўкладу князёў Астрожскіх ў развіццё менавіта беларускай нацыянальнай культуры.

Фёдар (Феадор – пасля пострыгу) Данілавіч Астрожскі быў старэйшым сынам у сям'і роду князёў Астрожскіх. У 1436 г., пасля смерці бацькі, ён становіцца багатым землеўласнікам. Адна-часова яму перайшло ў спадчыну права апекі над усімі праваслаўнымі цэрквамі і манастырамі на сваіх землях. Князь Фёдар быў багатым магнатам, вядомым воінам і аўтарытэтным дыпламатам. Сучаснікі называлі яго «мужам з усіх правадыроў Літвы і Русі, вялікай смеласці і велізарнага аўтарытэту». Але нечакана Гасподзь паклікаў яго да іншай дзейнасці. Ён адмовіўся ад княжай славы і прыняў інацтва ў Кіева-Пячэрскай лаўры з імем Феадосій. У старажытных

царкоўных спевах праслаўляецца яго «пакорнае паслушэнства і маўчальніцтва», а таксама руплівасць на ніве добрых спраў і хрысціянскай любові. Ужо з канца XV ст. ён стаў ушаноўвацца як святы. Нягледзячы на мошчы прападобнага Фёдара і цяпер пакояцца ў Дальніх пячэрах Кіева-Пячэрскага манастыра побач з іншымі праведнікамі і цудатворцамі.

У 2002 г. Фёдар Астрожскі быў далучаны да ліку беларускіх святых. Па заказу беларускага праваслаўнага Брацтва ў гонар Віленскіх Мучанікаў была напісана ікона прападобнага. 22 мая 2004 г. адбылося перанясенне іконы з часціцамі мошчаў прп. Фёдара Астрожскага са Свята-Пятра-Паўлаўскага сабору г. Мінска ў дамавую капліцу брацкага дома «Кінанія» (пас. Калодзішчы, Мінскі р-н). Цяпер гэта адзінае месца ў Беларусі, дзе ў памяць прападобнага створана дамавая царква і тут мяркуюць пабудавать у яго гонар капліцу.

Манаскі подзвіг прападобнага Фёдара Астрожскага не выпадковая падзея. Ён працягвае традыцыі манаства ў Беларусі, якія маюць тысячагадовую гісторыю і звязаныя з такімі імёнамі як Ефрасіння Полацкая, Кірыла і Лаўрэнцій Тураўскія, Елісей Лаўрышаўскі, Афанасій Філіповіч і іншыя. Здабыткі ўзнёслай духоўнасці, якія звязаныя з беларускімі праваслаўнымі традыцыямі ніколі не перарываліся, яны апераджалі, выпрацоўвалі традыцыі усходнеславянскага аскетызму, потым яны існавалі паралельна з маскоўскім праваслаўем і існуюць у наш час. І прыклад Астрожскіх – гэта характэрная рыса беларускага менталітэту і беларускай місіі.

Канстанцін Іванавіч Астрожскі (1460–1530) быў праўнукам Фёдара Астрожскага. Меў вельмі высокую пасаду – найвышэйшы гетман Вялікага княства Літоўскага, кашталян Віленскі, ваявода Троцкі. К. І. Астрожскі паказаў сябе як выдатны дзеяч праваслаўнай асветы, заснаваў і садзейнічаў развіццю мноству праваслаўных храмаў. Аўтарытэт гетмана ў ВКЛ быў настолькі высокі, што польскі кароль ня гледзячы на адданасць князя праваслаўю, даваў яму самыя важныя дзяржаўныя справы, аб чым і сведчыць яго прызначэнне гетманам. У гісторыю князь К. І. Астрожскі ўвайшоў як выдатны ваенначальнік. А перамога войска ВКЛ над маскоўскім у бітве пад Воршай 8-га верасня 1514 годзе, якую заслужана лічаць абвязанай бліскучаму камандаванню К. І. Астрожскага, стала векапомнай падзеяй усёй беларускай гісторыі. На жаль, засяродзіўшыся толькі на гэтай бітве, многія пісьменнікі і гісторыкі, не надаюць дастойнай ўвагі іншай, не менш значнай для Беларусі, дзейнасці князя. Так у кнізе «Дзесяць вякоў беларускай гісторыі» У.Арлова і Г. Сагановіча бітве пад Воршай прысвечаны цэлы артыкул. Пра іншую дзейнасць Канстанціна Астрожскага і пра іншых Астрожскіх не сказана ні слова.

Маскоўскія гісторыкі традыцыйна асвятляюць падзеі XVI ст. як барацьбу маскоўскага праваслаўнага царства з «лацінствам» Польшчы і Літвы. Аднак мала хто апісвае тыя войны як войны двух праваслаўных дзяржаў ВКЛ і Маскоўскай дзяржавы. І нават пазней, калі ВКЛ ўвайшло ў склад Рэчы Паспалітай лівяная доля войскаў гэтай дзяржавы складалі выхадцы з тэрыторыі сучаснай Беларусі і Украіны – г.зн. былі ці праваслаўнымі, ці каталікамі ўсходняга абраду. Толькі тады, калі гаворка заходзіць аб князях Астрожскіх «тэндэнцыйнае мысленне» не дазваляе ім выкарыстоўваць традыцыйны «антылацінскі» падход і ўсё ж адзначыць факт існавання праваслаўя на Беларусі.

Вось як піша М. І. Кастамараў² пра князя Канстанціна Іванавіча Астрожскага: «Правнуком Федора Острожского, знаменитого своей борьбой за Русь против Польши, был знаменитый Константин Иванович, гетман литовский, верный слуга польского короля, бывший в плену у Ивана III и потом отомстивший за свой плен поражением, нанесенным московскому войску под Оршею. Вражда к православной Москве и верная служба королю-католику не мешали ему славиться православным благочестием. Он щедро строил и украшал православные церкви, вместе с тем заводил при церквях школы для детей и, таким образом, полагал начаток русского просвещения».

Некаторыя беларускія гісторыкі, напрыклад, пісьменнік-гісторык У. Арлоў, адмаўляючы імперскае мысленне ў трактоўцы нашай гісторыі, аўтаматычна і адмаўляюць праваслаўны фактар у гісторыі ў гісторыі нават Полацка-Тураўскага перыяду, не кажучы пра ВКЛ. Насамрэч ня трэба адкідаць гэты праваслаўны чыннік беларускай гісторыі ні на карысць уніі, ні каталіцызму. На Усходзе Еўропы існавала дзве праваслаўныя дзяржавы, два пастаянныя супернікі – ВКЛ і

маскоўская дзяржава. І ў нашай гісторыі перыядычна з'яўляюцца такія падзвіжнікі і паборнікі праваслаўя як князі Астрожскія.

Многія сучаснікі К. І. Астрожскага адзначаюць ягоную непакісную вернасць праваслаўю. Ён не проста не прыняў ідэі уніі, якая была вельмі моднай у часы яго быцця, а стаў прыкладам адданасці веры продкаў для тых хто яшчэ хістаўся, ці становіўся на шлях прозінтэлізму. Вось адна з вызначальных рысаў беларускага патрыятызму – адданасць свайму народу, яго звычаям, яго спрадвечнай веры – праваслаўю.

К. І. Астрожскі рупіўся аб высокім статусе служыцеляў праваслаўнай царквы, каб яны ні ў чым не заступалі каталіцкім святарам. Для такіх мэтай па яго ініцыятыве быў скліканы Сабор Духавенства ў 1508 – 1509 гг.

Пасля аршанскай перамогі кароль Сігізмунд дазволіў князю Канстанціну Іванавічу Астрожскаму пабудавать каменныя царквы ў Вільні – Троіцкую і Нікольскую.

У 1523 г. кароль Сігізмунд па просьбе Канстанціна Астрожскага даў дазвол ігумену Макарыю аднавіць Кіеўскі Міхайлаўскі Златаверхі манастыр і заснаваў у ім манаскую абшчыну. Дзякуючы намаганням К.І. Астрожскага было цвёрда вызначана юрыдычнае становішча Праваслаўнай Царквы ў ВКЛ, якое да яго было вельмі ня акрэсленым. Князь Канстанцін Астрожскі садзейнічаў матэрыяльнаму забеспячэнню царкваў, умацаванню рэлігійнага мыслення і падняццю дабрачыннасці праваслаўных хрысціян. Усяго за час дзейнасці Канстанціна Астрожскага Праваслаўная Царква ў ВКЛ атрымала больш за 20 граматаў, якія пашыралі і цвярджалі яе правы. Канстанцін Іванавіч Астрожскі спрыяў адкрыццю ў Вільні ў 1524 г. тыпаграфіі, адкуль выйшлі кнігі, надрукаваныя Францыскам Скарынай.

Князь К. І. Астрожскі скончыў свой зямны шлях у 1530 г. і быў пахаваны ў Кіева-Пячэрскім манастыры.

Трэці з выдатных князёў Астрожскі пра якога цяпер належыць сказаць – гэта сын К. І. Астрожскага – Канстанцін (у хрышчэнні Васіль) Канстанцінавіч Астрожскі. Заслугі гэтага чалавека перад Беларуссю і нават перад сусветнай гісторыяй чалавецтва настолькі значныя, што яго імя сапраўды магло б стаць нацыянальным сімвалам Беларусі. Аднак ня гледзячы на ягоныя царкоўныя заслугі ў адрозненне ад свайго прадзеда Феадора ён не кананізаваны царквою. Ён не ўслаўляецца, як ягоны бацька ваеннымі подзвігамі. Але на наш погляд гэтая постаць найбольш выдатная ў гісторыі Беларусі XVI-га стагоддзя.

Нарадзіўся Канстанцін Канстанцінавіч у г. Тураве ў 1526 годзе і правёў там свае дзіцячыя і юнацкія гады, выходзіўся ў адданасці праваслаўнай веры і атрымаў добрую дамашнюю адукацыю.

У сувязі з асобай гэтага Астрожскага хацелася б адзначыць вельмі важны факт адносна яго светапогляду: Канстанцін Канстанцінавіч быў адным з першых, хто на прамую звязваў веру з нацыянальнымі асаблівасцямі. Пра гэты факт, напрыклад, нам даводзіць А.Яскевіч у кнізе «Падзвіжнікі і іх святыні», дзе адзначаецца, што князь быў «глыбока перакананым прыхільнікам праваслаўя, які разумеў непарыўную сувязь традыцыйнай хрысціянскай веры з этнічнай самабытнасцю ўсходніх славян». Яго вера была жывая, князь свята прытрымліваўся пастоў, а на Вялікі Пост перад Пасхай адыходзіў у манастыр, дзе праводзіў дні і ночы ў малітвах і богаслужэннях.

Дзейнасць К. Астрожскага на злome XVI–XVII стагоддзяў была накіраваная на падняцце адукацыйнасці праваслаўнага беларускага народу, на асвету і адраджэнне лепшых традыцый праваслаўнай культуры. Як піша Л. Ляўшун – праваслаўнае адраджэнне, за якое так аддана рупіўся К. Астрожскі павінна было адлюстравать «Тое нязліўнае адзінства веры і кіруемага ёй розуму, якое было дасягнутая Вялікімі кападакійцамі»³

Захапленне еўрапейскай вучонасцю, што ішла ў часы Рэфармацыі з Захаду не абышло і ВКЛ XVI стагоддзя. Кальвінізм трывала набіраў моц на нашых землях і паступова набываў нацыянальна-арыентаваны характар. Такая фігура як кальвініст Радзівіл Чорны – гэта скарб нацыянальнай беларускай гісторыі. І нездарма сучасны паслядоўнік таго рамантычнага

кальвінізму XVI стагоддзя Лявон Ліпень сцвярджае, што кальвінізм і ёсць нацыянальная вера беларусаў. Такі вывад зроблены не без падстаў. Кальвіністы і трынітары неслі асвету ў Беларусь, Сымон Будны выдаў у тыя часы знакаміты «Катэхізіс» на беларускай мове. Нёс сваю асветніцкую ношу Васіль Цяпінскі.

Контррэфармацыя, якую прынеслі каталікі, спахапаўшыся пасля ўнушальных поспехаў пратэстантаў, была салідным ўнёскам у бурны працэс адукацыі, асветы і навуковага прагрэсу ў Беларусі XVI-га стагоддзя. Нездарма гэтае стагоддзе лічыцца Залатым векам беларускай культуры.

На фоне гэтых безумоўных поспехаў каталіцкай і пратэстанцкай місій у Беларусі веры бацькоў – праваслаўю выпала нялёгая доля. Дзейнасць езуіцкіх школ і актыўны наступ каталіцызму наогул не маглі застацца без увагі К. Астрожскага. Напачатку ідэю сумоўя праваслаўных з каталікамі ён актыўна падтрымаў. Яму падабалася тая вучонасць, што неслі калікі, ці як тады казалі – «лацінства», бо занядбаны стан і неадукаванасць простага беларускага селяніна не магла не турбаваць князя. Аднак тое сумоўе, што на самой справе неслі ідэолагі грэка-каталіцызму і якое атрымала потым назву «унія», аказалася механічным спалучэннем, арыфметычным складаннем праваслаўна-грэцкага вучэння з рыма-каталіцкім. І нядоўгае захапленне К. Астрожскага ідэяй уніі змянілася цвёрдым перакананнем яе адмоўнай сутнасці і небяспекі яе смяротнай пагрозы для Святога праваслаўя. Адышоўшы назаўсёды ад канцэпцыі уніі, К.Астрожскі цалкам прысвяціў сябе мэтанакіраванай дзейнасці па адраджэнню праваслаўных традыцый візантыйскага накірунку, што яскрава праявіліся ў яго шматграннай дзейнасці. Князь Канстанцін быў не толькі глыбокім вернікам. Будучы па свайму статусу грамадскім і дзяржаўным дзеячом (ужо ў 32 гады ён з'яўляўся ваяводам кіеўскім) ён паводзіў сябе і як прабачлівы палітык. Ён бачыў, якую страшэнную пагрозу незалежнасці Бацькаўшчыны нясе Люблінская унія 1569 года і ўжо на сейме выступаў супраць аб'яднання ВКЛ і Польшчы ў адну дзяржаву. Аднак найбольш непрымірымым і цвёрдым чалавекам паказаў сябе К.К. Астрожскі ў барацьбе паміж праваслаўнай і уніяцкай «партыямі» таго часу.

У 1596 годзе на скліканым мітраполатам Рагозай саборы православных епіскапаў у Брэсце адбылося абвешчэнне аб'яднання Усходняй і Заходняй Цэркваў ВКЛ. У стварэнні уніі не прыняла ўдзел вялікая колькасць праваслаўнага духавенства сярод якіх найбольш аўтарытэтнымі былі епіскапы Гедэон Балабан – епіскап Львова і Міхаіл Капысценскі – епіскап Пярэмышля. Гэтыя епіскапы разам князем Канстанцінам Астрожскім і іншымі праціўнікамі царкоўнага раскола прыехалі ў Брэст і правялі свой праваслаўны, антыуніяцкі Сабор. Духоўным натхніцелем і арганізатарам яго быў Канстанцін (Васіль) Астрожскі. Такім чынам, значная частка праваслаўных (Львоўская, Пярэмышльская епархii і іншыя) засталіся па-за царкоўнай уніі.

На альтэрнатыўным праваслаўным Саборы 1596 года, былі апрацэставаны ўсе пастановы уніятаў. І з таго моманту пачаўся працяглы перыяд бескампраміснай барацьбы за чыстату праваслаўнай веры. Грунтоўны аналіз дакументаў і іншай літаратуры прысвечанай гэтаму перыяду зроблены ў кнізе Івана Саверчанкі «Aurea mediocrotas». У сувязі з падзеямі брэсцкага сабору, аўтар прыводзіць вельмі трапныя выніковыя словы-рэзюме кіеўскага архімандрыта Нікіфара Тура: «Не дазволім схіліць нас да новай веры. Не вырачамся праваслаўя і набажэнства нашых продкаў. Не адступімся ад правілаў і догматаў святой Усходняй Царквы. Не выйдзем межы, якія вызначылі нашыя бацькі. Не прымем паслушэнства папу рымскаму, застанемся вернымі патрыярху»⁴.

Вялікую вядомасць і сусветнае прызнанне атрымаў яшчэ адзін бок дзейнасці К. К. Астрожскага. У 1576 г. у г. Астрог (цяпер Украіна, Ровенская вобласць) князь Канстанцін Канстанцінавіч заснаваў знакамітую славяна-грэка-лацінская Астрожскую Акадэмію. Па традыцыям сярэднявечнай Еўропы там вывучалі сем свабодных навук і пяць замежных моў. У Акадэміі дзейнічала мноства адукаваных людзей, сярод якіх рускі першадрукар Іван Фёдараў, выдаўцы Васіль Суражскі і Цімафей Сматырыцкі і іншыя. У Астрогу друкавалася навуковая, вучэбная богаслужэбная літаратура.

Сучасная Ўкраїна шануе гісторыю Астрожскай Акадэміі і яе знакамітага заснавальніка. У праекце «Сем цудаў Ўкраіны» Астрог прадстаўляюць адразу два «цуды» Астрожскі замак і Нацыянальная акадэмія Ўкраіны «Астрожская акадэмія». А ў адроджанай Нацыянальнай акадэміі «АА» жывуць традыцыі XV–XVI-х стагоддзяў.

У 2006 годзе адбыўся 425-гадовы юбілей Астрожскай Бібліі. Да гэтага юбілею ўкраінцы зрабілі юбілейнае выданне Астрожскай Бібліі. Украінскае юбілейнае выданне цікавае тым, што гэта не проста перавыданне, а хутчэй навуковая праца грэка-каталіцкага архімандрыта Рафаіла (Рамана Турканяка), якую ён рабіў на працягу 31 года. А.Рафаіл правёў вялікую даследчыцкую працу ў пошуках першакрыніц, на якія абапіраўся князь Канстанцін Астрожскі і ягоныя вучоныя з акадэміі.

Аднак з пункту гледжання гістарычнай праўды Астрожскую Біблію трэба безумоўна лічыць спадчынай і беларускай культуры і гісторыі. Па-першае яна была надрукаваная ў 1581 годзе беларусам Іваном Федаровічам (Фёдаравым). Па-другое кіраўніцтва выданнем ажыццяўляў князем Канстанцінам Астрожскім, які нарадзіўся ў беларускім горадзе Тураве і большая частка яго жыцця прайшла на тэрыторыі Беларусі і галоўнае – ён быў абаронцам праваслаўя на Беларусі, заўсёды змагаўся за нацыянальна-духоўную складаючую культуры і чысціню праваслаўя Вялікага княства Літоўскага.

І па-трэцяе, Астрожская Біблія з’яўляецца тэкстам на царкоўнаславянскай мове ў страбеларуская рэдакцыі. У аснову гэтай Бібліі быў пакладзены грэцкі пераклад LXX, які быў выкананы Супрасльска-Заблудаўскім рэлігійна-асветніцкім гуртком. «Менавіта ў сценах Супрасльскай Лаўры выспявалі ідэі нацыянальнага духоўнага адраджэння, а пазней вынашваліся планы стварэння кананічна вытрыманага і дакладнага пераклада-звода Бібліі» – слушна заўважае А. Яскевіч.

Застаецца толькі сказаць, што застаюцца незразумелымі абыякавыя адносіны нас беларусаў да сваіх вялікіх продкаў Астрожскіх. І не толькі Ўкраїна шануе іх. Як піша часопіс «Пшэглэнд Праваслаўны» («Праваслаўны агляд») (рэдактар Ганна Радзюкевіч) – род Астрожскіх ўшанаваны і на Беласточчыне. Праваслаўнымі вернікамі Польшчы заснаваны Фонд імя князя Канстанціна Астрожскага, які штогод ўзнагароджвае прэміяй імя Астрожскага найбольш вядомых рупліўцаў на ніве духоўнага адраджэння. Даніна Ўкраіны роду Астрожскіх яшчэ больш значная і памяць аб князях адзначаецца на самым высокім дзяржаўным узроўні. Гэта адлюстравана і ў помніку, які ў 2006 г. быў устаноўлены ў Астрозе. Ён увекавечыў памяць трох Астрожскіх: Фёдара – ў манаскай схіме, Канстанціна Іванавіча – з мячом, Канстанціна Канстанцінавіча – з Бібліяй.

Аднак на самой Беларусі – радзіме роду Астрожскіх яшчэ зроблена мала.

На нашу думку, неабходна найперш звярнуць увагу на наступнае. Па-першае, дзейнасць князеў Астрожскіх – гэта тэорыя і практыка станаўлення беларускай нацыі ў Вялікім княстве Літоўскім. Астрожскія першымі звярнулі ўвагу на неабходнасць усебаковага развіцця чалавека, які спалучае ў сабе рысы дабравернага хрысціяніна і нацыянальна-свядомага чалавека.

Па-другое, князі Астрожскія паказалі непарыўную сувязь патрыятызму, любві да Бацькаўшчыны, Літве-Беларусі з хрысціянствам – за некалькі стагоддзяў да сучасных ўяўленняў аб хрысціянскім вытоках нацыі, што развівалі такія праваслаўныя мысліцелі як М. Бярдзьеў, У. Салаўёў, І. Ільін і інш.

Зразумела, што настаў час па-сапраўднаму ацаніць творчасць і практычны ўнёсак Астрожскіх у беларускую нацыянальную культуру, у развіццё і распаўсюджанне праваслаўя на нашых землях як аснову менталітэту беларускай нацыі.

Неабходна шырока вывучаць гэты амаль неведомы нашаму сучасніку скарб духоўнасці адсярэдняй школы да праграм вышэйшых навучальных устаноў. Наспела неабходнасць стварэння беларускіх перакладаў Астрожскай Бібліі накшталт згаданага ўкраінскага, а ўлічваючы выдатныя выдавецкія традыцыі беларусаў – і лепшага выдання. Настала таксама неабходнасць ліквідацыі белых плямаў нашай гісторыі ў перыяд ВКЛ і Рэчы Паспалітай. Праваслаўны фак-

тар у гісторыі тых часоў не павінен быць зацёмнены каталіцкай ці уніяцкай экспансіяй з Захаду. І гераічнае жыццё князёў Астрожскіх – таму неабвяджальны доказ.

¹ Яськевіч А. Падзвіжнікі і іх святыні. – Мн., 2002. – 365 с.

² Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Гл. 22. – М., 1993. – 608 с.

³ Левшун Л. Благоверный князь Констанцин-Василий Острожский как «зеркало» религиозных поисков литвинов // Вестник белорусского экзархата. Благоверный князь Острожский. Альманах. Том 1. Мн., 1996. – С. 29–35.

⁴ Саверчанка І. Aurea mediocritas. Кніжна- пісьмовая культура Беларусі: адраджэнне і ранняя барока. – Мн., 1998. – 319 с.

Три фигуры, три князья Острожские: Федор, Константин Иванович и Константин (Василий) Константинович – это наша славная история, наша национальная гордость, это прочный фундамент белорусской национальной идеи. Деятельность князей Острожских – это теория и практика становления белорусской нации в Великом княжестве Литовском. Князья Острожские первыми обратили внимание на необходимость всестороннего развития человека, сочетающего в себе черты благоверного христианина и национально-сознательного человека, показали неразрывную связь патриотизма, любви к Отечеству с христианством – за несколько веков до современных представлений о христианских истоках нации.

Ключевые слова: Князья Острожские, Великое княжество Литовское, белорусская национальная идея, патриотизм, христианство.

Three figures, three princes of Ostrog: Fedor and Konstantin Konstantin (Basil) K. – this is our glorious history, our national pride, it is a solid foundation of Belarusian national idea. Activities of the princes of Ostrog is a theory and practice of formation of the Belarusian nation in the Grand Duchy of Lithuania. Ostroh princes first drew attention to the need for full human development, combining the features of the faithful Christian and national-conscious man, showed the inseparable bond of patriotism, love for the Fatherland and Christianity – for centuries before modern ideas about the origins of the Christian nation.

Keywords: Princes of Ostrog, Grand Duchy of Lithuania, the Belarusian national idea, patriotism, Christianity.

ФОРМУВАННЯ СТАРООБРЯДНИЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ЛИТОВСЬКИХ ТА ПРУССЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У статті аналізується процес міграції російських старообрядців на території, що історично входили до складу Литви та Пруссії. Розглядаються особливості та причини появи старовірів на цих територіях. Визначаються відмінності та характерні риси міграційних процесів у різні періоди. Обґрунтовується роль цього міграційного напрямку у збереженні старообрядництва як історичного та культурного феномену.

Ключові слова: старообрядництво, стара віра, міграція, переселення, Литва, Пруссія.

Історія російського старообрядництва до сьогодні залишається темою маловивченою у науці. Дослідження цього явища протягом довгого періоду відбувалось під впливом антистарообрядницької політики та атеїстичної пропаганди. Незначний період «золотого віку» старообрядництва, що розпочався наприкінці XIX століття та тривав до 1917 року, не виправив ситуації. Вивчення історії російського старообрядництва не набуло статусу окремого наукового напрямку у дослідженнях з історії Православної Церкви. Лише нещодавно науковці отримали можливість відродити церковно-історичні студії, в контексті яких належної оцінки надано і явищу російського старообрядництва¹. Увага до цієї проблеми є важливою на сучасному етапі української історії, адже наші землі ще з другої половини XVII століття давали старовірам притулок від релігійного знищення, запровадженого московською владою щодо своїх підданих. Вивчення досвіду проживання старообрядців на території інших держав сприятиме формуванню цілісної картини сучасного стану даного релігійного напрямку.

Розселення старообрядців – окрема сторінка історії цього релігійно-культурного явища. Вивченню старообрядництва приділено значну увагу у науковій, та особливо – релігійній літературі. Основний акцент більшості робіт зосереджена на його релігійних особливостях чи культурному надбанні в контексті вивчення православ'я. Більшість дореволюційних робіт мають викривальний характер та підготовлені з метою дискредитації старообрядництва та його прихильників. З часом з'являються роботи, що ідеалізують старообрядницький рух. Міграція старовірів залишається маловивченою сторінкою їх історії. Дослідники приділяють увагу даному питанню лише в контексті вивчення їх проживання в певному регіоні, не з'ясовуючи обставин та часу їх переселення на певні території. Вивчення даної теми висвітлено у роботах Василя Дружиніна (Дон)², Володимира Вітієвського (Урал)³, Миколи Соколова (Поволжжя)⁴. Західноєвропейський напрямок міграції знайшов відображення у роботах Антоніни Заваріної (в контексті вивчення російського населення Литви)⁵, Василя Барановського (щодо старовірів Зарасайського краю)⁶ та Арнольда Подмазова (присвяченого старовірам Литви)⁷.

Дана стаття присвячена дослідженню історії міграції російських старообрядців на території, що до 1795 року входили до складу Великого князівства Литовського, а також території Східної Пруссії. Метою статті є проаналізувати причини міграції старообрядців на вказані території та простежити розвиток місцевих старовірських общин.

Виникнення старообрядництва пов'язано із проведеною Московським патріархом Никоном у 1653–1656 роках релігійною реформою. Впровадження обрядових змін викликало значне невдоволення серед населення. Миряни протестували проти посягання на священні та непо-

рушні традиції православної віри. Духовенство було невдоволено порушенням усталеної процедури впровадження реформи, що відбулась без погодження із Собором. Спроба реформи Церкви завершилась її розколом на никоніан та старообрядців. На долю останніх випали тяжкі випробування та переслідування протягом декількох століть.

Православна Церква, відчуваючи повну підтримку держави та особисто Олексія Михайловича Романова, розпочала боротьбу з прихильниками дореформеного православ'я. Це призвело до поширення серед старообрядців концепції кінця світу та встановлення панування антихриста (спочатку його духу, а потім і в цілком реальній персоні – Московського царя). Збереження віри, а подекуди – життя, стало можливим лише за межами Московського царства. За таких умов, у другій половині XVII століття розпочалось формування старообрядницької міграції, що тривала майже чотириста років.

Релігійна характеристика «старообрядець» відповідає етноніму «росіянин». Серед православного населення інших національностей погляди старовірів не часто знаходили відгук. Їх перехід до старообрядництва зустрічається нечасто⁸. Саме цей фактор сприяв збереженню самотності культури російських старообрядців в іноетнічному оточенні. Поява прихильників старої віри у певній місцевості свідчила про міграцію мешканців Московського царства та Російської імперії.

Володимир Кабузан висловив думку, що до кінця XIX століття етнічні росіяни проживали майже виключно на території Російської імперії. Лише незначна група росіян-старовірів оселилась у XVII–XIX століттях на території Австрійської та Османської імперій, Речі Посполитої, а пізніше Румунії та Болгарії⁹. Проте варто пам'ятати, що наприкінці XIX століття кордон Російської імперії охоплював території таких сучасних європейських країн як Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія. Захоплення Російською імперією цих територій відбулось набагато пізніше за появу на цих землях прихильників дореформеного православ'я.

Втеча від політики кривавого винищення старообрядців, що набула широкого розмаху у другій половині XVII століття у Московському царстві, привела їх на литовські землі. Саме цими подіями розпочинається Дегуцький літопис – одне із фундаментальних джерел вивчення історії старообрядництва на литовських землях. У середині XIX століття у Литві було створено Хронограф або Літописець Курляндсько-литовський. Авторство належить Василю Золотову мешканцю старообрядницької Дегуцької обителі. Створений на основі усних переказів, рукописних та друкованих книг місцевої общини, літопис зберіг для нас історію появи перших старообрядців на території Курляндії та Великого князівства Литовського. Хронограф дозволяє прослідкувати появу старообрядницьких общин, будівництво храмів та діяльність їх наставників. У ньому розкривається релігійні та господарські особливості життя місцевих прихильників дониконівського православ'я, а також історія утисків царською владою¹⁰. Зокрема, він розповідає про Трофима Іванова, який у 1679 році прийшов до Литви «зі сторони Московської». Літопис повідомляє, що за часів Олексія Михайловича він служив у стрілецькому війську та був направлений у складі формувань Івана Міщеринова для розорення Соловецького монастиря. Після побаченого на Соловках він залишає Московію та приходить на Литовську землю. Саме з цими подіями автор пов'язує початок міграції старовірів до земель, що у другій половині XVII століття належали Великому князівству Литовському¹¹.

В історії формування старообрядницьких поселень Литви прослідковується декілька етапів. Першим і найважливішим з них є період з другої половини XVII століття до 1795 року, тобто до Третього поділу Польщі. Старообрядці з'явилися на литовських землях наприкінці 70-х на початку 80-х років XVII століття¹². Зарасайський край раніше інших у Литві прийняв втікачів-росіян, що покинули батьківщину заради збереження віри пращурів. До кінця XVII століття на території Курляндії вже існували старообрядницькі храми у Лігінішках та Балтруках. Переселенці, що прийшли до Зарасайського краю, були переважно з Пскова, Новгорода та Москви¹³. Поява молитовень свідчить, що в цей час формуються Бобриський, Дегуцький, Римковський, Дукштаський, Михайлівський та інші старообрядницькі мікро ареали. Їх зростання відбувалось

за рахунок вихідців з Росії та переселенців з інших регіонів, що поступово захоплювались імперією. Урядова політика цього періоду призвела до виникнення великих старообрядницьких слобод, таких як Михайлівська та Преображенська слобода. З 1728 по 1755 роки неподалік від нинішнього Дукштаса існував Гудишкський старообрядницький монастир. Заснований Євстафієм Феодосійовичем Васильєвим. Враховуючи, що вчення Феодосія Васильєва знайшло своє розповсюдження і серед населення Петербурзької, Тверської, Ярославської, Московської та деяких інших губерній, можна припустити, що серед переселенців були вихідці з цих земель. Варто відзначити, що втеча в Латгалію старообрядців спричинила і переселення власне православного населення, але вже з соціально-економічних мотивів. Сам Васильєв пізніше оселився у Вітебській губернії, де разом з ним осіли перші прихильники його ідей¹⁴.

До Першої світової війни місцеві старообрядці були частиною Аукштакальняйської общини¹⁵. Неподалік від Зарасайську у 1735 році було збудовано старообрядницьку церкву, що слугувала центром місцевої общини до 1847 року, доки не була зруйнована за наказом Курляндського генерал-губернатора¹⁶¹⁷.

Важливою причиною появи значної кількості старовірів на литовських землях була зацікавленість у переселеннях місцевих поміщиків. У середині XVII – на початку XVIII століття ці території опинились у центрі сутичок та протиріч. Латгалія зазнала на собі наслідки Національно-визвольної війни, що розгорнулась на українських землях та перекинувшись на білоруські та литовські території. У 50-х роках XVII століття на території розгорнулась війна між Швецією, Польщею та Росією. В результаті чого білорусько-литовські землі (Латгалія) перетворились на арену бойових дій та спустошення. Вкрай важкі наслідки для цих територій мали епідемії чуми 1657, 1661, та 1710 років, в результаті яких стрімко зменшилась кількість населення та різко зросло спустошення сіл¹⁸. Одним з виходів у даній ситуації стало залучення селян ззовні, тож їх переселення було бажаною подією для місцевих поміщиків. В таких умовах до уваги не бралась національність, віросповідання чи релігійні уподобання переселенців.

У другій половині XVIII століття кількість російських старовірів у Зарасайському краї значно зросла. Виникли нові поселення у яких за першої ж можливості будували, хоч невелику – але молитовню¹⁹. У 1755 році Гудишська обитель була розгромлена. Частина братії влаштувала у селищі Дегутях молитовню, а у 1778 році місцеві старообрядці побудували тут перший храм²⁰.

Джерелом поповнення старообрядницьких поселень Латгалії у другій половині XVIII століття був відомий центр старообрядництва – Ветка. Вперше цей старовірський центр був розгромлений в часи імператриці Анни Іоанівни у 1735 році, зазнавши величезних руйнувань та спустошень. Друга вигонка Ветки 1764 року призвела до переселення близько 20 тисяч старовірів до Сибіру²¹. Певній частині ветковців вдалось втекти від російських військ. Царський уряд одразу склав реєстр осіб, що втекли на поселення за кордон – переважно до Речі Посполитої²². З нього видно, що частина ветковських старовірів осіла на землях графа К. Плятера у Дінабурському старостві: у Пантелішках – 30 садіб, Брентелішках – 20, Михайловій – 2, Гревері – 15 та інших селах. У реєстр потрапило і декілька селищ поміщика Гільзена, що знаходились у Ліфляндії. Всього за реєстром у Латгалії нараховувалось 320 садіб ветковців, що дає можливість говорити приблизно про 1600 чоловік старообрядців, що мігрували до Латгалії близько 1764 року²³.

Другий етап розселення старовірів на теренах Литви охоплює період з 1795 року до Польського повстання 1863 року. В цей час відбувається різке скорочення нелегальної міграції прихильників дореформеного православ'я на литовські землі при посиленні внутрішньої міграції. Остання призвела до переміщень старообрядців між існуючими поселеннями та поява їх у великих містах – в першу чергу у Ризі та Вільнюсі. Варто відзначити, що певна частина цих мігрантів, через несприятливі економічні умови вимушена була повернутись до своїх поселень у перше десятиліття після переселення. Поділи Речі Посполитої призвели до інтенсивного переселення старовірів з обжитих місць до Курляндії та Литви. Саме тоді старовіри осіли у Рокішському володінні графа Тізенгауза. У першій половині XIX століття ця старообрядницька

колонія налічувала 950 чоловік²⁴. Близько 1850–1855 року було засновано ще одну значну общину – у Аукштакаольні (нині Ігналинський район). Вона виникла після закриття тогочасними церковними та державними владними органами Дегуцького старообрядницького храму. Місцевий молитовний дім до 1914 року мав усі необхідні зовнішні атрибути храму.

Третім етапом варто вважати період з 1863 до 1914 року. В цей час імперський уряд вдається до заохочення та організації переселення з багатолюдних селищ, у яких відчувалась гостра нестача орних земель, на конфісковані землі заможних учасників Польського повстання. При наділенні старообрядців землею їм також забезпечувались і економічні пільги. Відомо, що Віленський генерал-губернатор М. Муравйов особисто заохочував переселення старообрядців з Росії. Він вважав, що саме старовіри можуть сприяти швидкій русифікації Південно-Західного краю. Після залишення Муравйовим поста генерал-губернатора переселення старообрядців на територію краю було заборонено. Влада розцінювала збільшення тут старообрядницького населення як небезпеку, через відношення до нього як до ворожого православ'ю елементу²⁵. Утиски старовірів призвели до розорення у 1873 році храму у Ново-Олександрівському уїзді (Зарасайськ). Місцеві старовіри вимушені були звертатись до Ковенського губернатора зі скаргами, проте захисту не отримали²⁶. Лише на початку XX століття переслідування поступово припинились. Проте навіть не зважаючи на ці факти, варто наголосити що становище старообрядців на цих землях завжди було кращим за становище їх одновірців на власне російських територіях. Даний факт пояснюється тим, що у Ліфляндії, зі сторони цивільного начальства не спостерігалось особливого завзяття у допомозі духовенству в боротьбі зі старообрядництвом. Неправославні представники влади висловлювали співчуття, за принципом віротерпимості лютеранської церкви. Значна роль старовірів у розвитку промисловості регіону а також їх трудолюбство та розсудливість сприяли лояльності місцевої влади²⁷.

Наприкінці XIX – на початку XX століття актуальним було вивчення і узагальнення демографічних результатів русифікаторської політики, так званого Північно-Західного краю. За недовготривалий період перебування при владі М.М. Муравйова на посаді Віленського генерал-губернатора різко змінилось відношення до місцевих старовірів. У них побачили віроповідданих престолу і російської влади, не зважаючи на це їх становище залишалось важким. Перед місцевою владою було поставлено завдання щодо поліпшення соціально-економічного становища старовірів. Проте жодних помітних зрушень у цьому напрямку не відбувалось. На початку XX століття ситуація змінилась, що було пов'язано з поступовим припиненням релігійних переслідувань²⁸.

Данні всеросійського перепису населення Російської імперії 1897 року підтверджують значну кількість прихильників старого обряду на так званих північно-західних землях.

Таблиця 1²⁹

Чисельність православних та старообрядців за даними перепису 1897 року

Губернія	Кількість населення	Кількість православних (в тому числі єдиновірців)	Кількість старовірів
Курляндська	674 034	25 085	8 556
Ліфляндська	1 299 365	187 740	18 797
Ковенська	1 544 564	46 514	32 940

Таким чином, дані перепису яскраво свідчать, що прихильників старої віри у цьому регіоні було не набагато менше за тих, хто притримувався офіційної Церкви.

Зі свідчень старообрядців, що у першій половині ХХ століття мешкали на цих землях, їх далекі предки були переселенцями з Новгородської та Псковської губерній, а також з-під Москви. Переважна більшість вихідців з псковсько-новгородського регіону оселялись неподалік від Режиці (Резекне), а московські старовіри спрямовувались до Дінабургу (Даугпіліс). Під Режицею втікачі влаштували скит та проживали общиною. Зростання числа мігрантів призвело до утворення ними власних селищ³⁰.

Таким чином, поява росіян-старообрядців на території Великого князівства Литовського стала можливою у результаті сукупності різних факторів. Перш за все склались умови у самому Московському царстві, що призводили до втечі, з іншого – умов що, склались в самій Литві³¹.

Подальша міграція старообрядців на території Північної Європи пов'язана з їх появою у Східній Пруссії. З ХІХ століття вони з'являються на території Східної Пруссії, у прикордонних до Російської імперії та Царства Польського поселеннях. Старовіри називали місце свого проживання «Зеленою Пущею». Більшість місцевих старовірів відносились до представників безпопівського напрямку³². Місцева німецька преса відзначала, що і на їх теренах вони люблять оселитись на прикордонні у лісах чи інших важкодоступних місцях адже не дуже полюбують спілкування з будь-якого роду владою, як світською так і духовною. Розмістились вони, зокрема у 10 окремих поселеннях Зенсбурзького округу³³. Збільшення кількості старовірів у Східній Пруссії відбулось у 1831 році та було пов'язано із придушенням Листопадового повстання та розгулом реакції. Старовіри, у передчутті боротьби імперії з інакомисленням та опозицією, переселились на землі Гогенцоллернів – Східну Пруссію. На початку 40-х років ХІХ століття особливо широкого розмаху набув міграційний рух попівців до пруських земель. Задля зупинення безконтрольної міграції у 1842 році пруський уряд заборонив подальше переселення російський старообрядців на ці землі. З невідомих причин, більшість старовірів, що мігрували до Східної Пруссії у цей період до 1870-х років повернулась назад до Росії³⁴.

Важливим центром старообрядництва Східної Пруссії стало поселення Войново (нині – селище Войново на Мазурських озерах, Польща). Перші старовіри з'явилися тут наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття, оселившись переважно у сільській місцевості. Старовіри швидко утворили згуртовані землеробські общини, найчисельнішою з яких була община у Войново. Відверта антистарообрядницька політика Миколи І змусили очільників Преображенського кладовища у Москві замислитись про створення нового центру старої віри у безпечному місці. У 1848 році на гроші Преображенського кладовища в ці місця прибув чернець Павло (Ледньов), більш відомий під ім'ям Павло Пруський. Його стараннями був збудований знаменитий старообрядницький Войновський монастир. Поряд з монастирем було засновано типографію а старовіри розгорнули успішну господарську діяльність³⁵.

Чернець Павло був настоятелем цього монастиря протягом 15 років. За ці роки навколо монастиря утворилась численна громада старообрядців. У середині ХІХ століття вона налічувала більше трьох тисяч чоловік. У 1867 році Павло Пруський був змушений покинути Войновський монастир через розбіжності з братією. У 1868 році в Москві чернець Павло разом з п'ятнадцятьма ченцями свого монастиря перейшов до єдиновір'я. Після чого він кілька років відвідував численні старообрядницькі громади по всій Російській імперії та за її межами з проповіддю і закликами приєднання старообрядців до Російської Православної Церкви на правилах єдиновір'я. Після закликів Павла Пруського у селищі Войново старообрядці розділилися на дві громади: старообрядницьку та організовану Павлом – єдиновірську. Старообрядцям вдалось зберегти за собою створений Павлом Войновський старообрядницький монастир, а єдиновірці з часом побудували свій православний храм на честь Покрова Божої Матері. Старообрядницька община у Войново на середину ХІХ століття нараховувала близько трьох тисяч прихожан. Відомий діяч православної еміграції ХХ століття митрополит Еволий писав про пруських старовірів: «багато старообрядців, що втікали за кордон від жорстоких переслідувань оселились тут у ХVІІІ столітті. Живуть вони тут добре, безбідно, самотньо, перейнявши дещо з досягнень німецької культури. Більшість з них – безпопівці. Ні храмів, ні священиків – самі молитовні та начитники»³⁶.

Підсумовуючи, варто наголосити на важливості західного напрямку міграції російського старообрядництва. Вона забезпечувала старовірам захист власного життя та релігійних поглядів. Втеча від каральної церковно-урядової політики сприяла збереженню самобутньої старообрядницької культури подекуди краще, ніж власне на російських землях. У той же час існування старообрядницьких громад в іноетнічному середовищі стало фундаментом подальшого захоплення Російською імперією цих територій та проголошення їх «споконвічними Російськими володіннями».

- ¹ Таранец С. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века) / Сергей Таранец. – К., 2012. – Т. 1.: Взаимоотношения старообрядческих сообществ с государством и официальной Церковью. – 2012. – 702 с.; Т. 2.: Старообрядчество в социокультурном контексте. – 2013. – 686 с.
- ² Дружинин В. Г. Раскол на Дону в конце XVII века. – СПб., 1889. – 335 с.
- ³ Витевский В. Н. Раскол в Уральском войске и отношение к нему духовной и военногражданской власти в XVIII и XIX в. – Казань, 1877. – 68 с.
- ⁴ Соколов Н. С. Раскол в Саратовском крае. – Саратов, 1888. – 480+XXIV с.
- ⁵ Заварина А. А. Русское население восточной Латвии во второй половине XIX – начале XX века: Историко-этнографический очерк. – Рига, 1986. – 247 с.
- ⁶ Барановский В. Вековые святыни. Из истории староверческих общин, храмов, кладбищ Зарасайского края. – Зарасай, 2004. – 102 с.
- ⁷ Подмазов А. Вселатвийские старообрядческие съезды (1929–1933) // Староверие Латвии. – Рига, 2005. – С. 233–243.
- ⁸ Сборник правительственных сведений о раскольниках / сост. В. Кельсиев. – Лондон, 1860. – Вып. 1. – С. XII.
- ⁹ В. Кабузан Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719–1989). – СПб., 1996. – С. 30.
- ¹⁰ Лавринец П. Дегуцкая летопись. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.journals.vu.lt/literatura/article/viewFile/8135/6006>.
- ¹¹ Старообрядцы Литвы: материалы и исследования. 1996–1997 / отв. ред. В. Чюбринкас. – Vilnius, 1998. – С. 16.
- ¹² Там само. – С. 163.
- ¹³ Там само. – С. 141–143.
- ¹⁴ Заварина А. А. Русское население восточной Латвии... – С. 16–17.
- ¹⁵ Барановский В. Вековые святыни... – С. 14.
- ¹⁶ Старообрядцы Литвы: материалы и исследования... – С. 141–142.
- ¹⁷ Барановский В. Вековые святыни... – С. 18.
- ¹⁸ Заварина А. А. Русское население восточной Латвии... – С. 13.
- ¹⁹ Старообрядцы Литвы: материалы и исследования... – С. 144.
- ²⁰ Барановский В. Вековые святыни... – С. 57.
- ²¹ Полное собрание законов Российской империи. – Собрание первое. – СПб. – 1830. – Т. 16. – № 12149, 12260, 12272.
- ²² История и обычаи Ветковской церкви. – Нижний Новгород, 1906. – С. 28–32.
- ²³ Заварина А. А. Русское население восточной Латвии... – С. 21–22.
- ²⁴ Старообрядцы Литвы: материалы и исследования... – С. 166.
- ²⁵ Там само. – С. 43.
- ²⁶ Барановский В. Вековые святыни... – С. 7.
- ²⁷ Лесков Н.С. О раскольниках г. Риги. – М., 2014. – С. 15.
- ²⁸ Старообрядцы Литвы: материалы и исследования... – С. 5.
- ²⁹ Складено за Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. – Изд. Центр. стат. ком. М-ва вн. дел; Лифляндская губерния. – Т. XXI. – С. 82–83.; Курляндская губерния. – Т. XIX. – С. 76–77.; Ковенская губерния. – Т. XVII. – С. 78–79.

³⁰ Заварина А. А. Русское население восточной Латвии... – С. 10–11.

³¹ Там само. – С. 13–14.

³² Сборник правительственных сведений о раскольниках... – С. 81.

³³ Там само. – С. 83.

³⁴ Андреев В. В. Раскол и его значение в народной русской истории. – СПб., 1870. – С. 354–355.

³⁵ Старообрядцы Литвы: материалы и исследования... – С. 148.

³⁶ Митрополит Евлогий. Путь моей жизни: воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского), излож. по его рассказам. – М., 1994. – С. 417–419.

В статье анализируется процесс миграции российских старообрядцев на исторические территории Литвы и Пруссии. Рассматриваются особенности и причины появления староверов на этих территориях. Определяются отличия и характерные черты миграционных процессов в разные периоды. Обосновывается роль данного миграционного направления в сохранении старообрядчества как исторического и культурного феномена.

Ключевые слова: старообрядчество, старая вера, миграция, переселение, Литва, Пруссия.

The article analyzes the process of migration of Russian Old Believers in the territory which historically belonged to Lithuania and Prussia. The author examines the characteristics and causes of the appearance of the Old Believers in these areas. Determined differences and characteristics of migration processes in different periods. Substantiates the role of migration direction for the conservation of the Old Believers as a historical and cultural phenomenon.

Keywords: Old Believers, migration, relocation, Lithuania, Prussia.

ІСТОРІЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЗА ПРАЦЯМИ ВИКЛАДАЧІВ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА 1884–1920 рр.

У роботі з використанням історико-порівняльного методу проведено аналіз поглядів викладачів університету М. Дашкевича, В. Ляскоронського та В. Пархоменка щодо історії Київської Русі. Висвітлено джерельну базу праць та ставлення під сумнів авторами наукових доробок літописних свідчень щодо історичних особистостей та хронології подій запровадження монотеїстичної релігії у Київській Русі. Досліджено процес історичного розвитку давньоруських князівств, зокрема, значення передмість для обороноздатності Києва. Розглянуто ставлення науковців до впровадження християнства та хрещення руських князів. Виділено причини, які сприяли хрещенню. Визначено вплив історичних особистостей на розвиток давньоруської держави. Зазначено, що наближення Русі до Візантії у культурному та релігійному напрямках слугувало прогресивності відносин та поглибленню взаємодії держав. Для Русі хрещення сприяло централізації руських племен, а також згуртуванню населення щодо протидії кочовим племенам. Визначено наявність спільності точок зору науковців – викладачів університету на події IX–XIII ст. з історії релігії, культури, зовнішньої та внутрішньої політики руських князів.

Ключові слова: історія, Київська Русь, Візантія, князь, релігія, хрещення.

У період з 1884 по 1920 рр. прискіплива увага викладачів історико-філологічного факультету Університету св. Володимира приділялася вивченню вітчизняної історії, зокрема Київської Русі, що сприяло об'єктивному висвітленню минулого України та розвитку історичної школи навчального закладу. Силами професорсько-викладацького складу у цей період проводилася визначна дослідницька робота, результати якої впроваджувалися в освітній процес. Завдяки цьому була підготовлена ціла плеяда талановитих студентів, серед яких Микола Дашкевич, Василь Ляскоронський, Володимир Пархоменко, що з успіхом продовжили плідну наукову роботу своїх вчителів. Молоді історики досліджували події, що відбувалися на території Русі у IX–XIII століттях, демонструючи у своїх наукових розвідках власний підхід до розуміння історичного процесу та методології історичної науки.

Основною джерельною базою розкриття подій тисячолітньої давнини слугували літописи – Іпатіївський, Лаврентіївський, Никонівський, Новгородський старшого та молодшого изводів, Повість минулих літ, якій судилося стати шедевром світової культури. Особливе значення «Повісті» визначено наявністю в ній відомостей із найдавніших літописних творів, датованих X–XI ст. Її автор, Нестор-літописець, у своїй праці використав відомості давньоруських літописів, візантійських хронік, Біблії. Згодом «Повість» стала підґрунтям Лаврентіївському та Іпатіївському літописам. Основу більш пізнього за часом створення Никонівського літопису XVI ст. склав «Літопис Аскольда», що містить опис зовнішньополітичних стосунків Русі та Візантії у період християнізації Київської Русі в другій половині IX ст. Менш упередженими творами, які склали джерельну базу наукових праць М. Дашкевича, В. Ляскоронського, В. Пархоменка, стали «Повчання Володимира Мономаха», «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик» тощо. Окрім цього досить суттєве значення мають археологічні матеріали.

Проблеми становлення державності, суспільно – політичного та культурного розвитку Київської Русі досліджували відомі історики, серед яких О. Шахматов, М. Грушевський, В. Довже-

нок, М. Котляр, Б. Греков, С. Юшков, М. Тихомиров, Б. Рибаків, А. Насонов, П. Толочко. Слід звернути увагу на наявність у вище зазначених науковців спільних поглядів щодо феодальної сутності тогочасної Русі. Однак, в той же час, прослідковуються розбіжності у їхніх гіпотезах відносно економічного, культурного розвитку та державного устрою тощо. Так, наприклад, М. Грушевський стосовно політичного розвитку руської держави зазначав, що її розклад відбувався ще в часи правління Ярослава Мудрого. Переломним моментом, на його думку, став 1169 р., коли князь Андрій Боголюбський здійснив напад на Київ, а кінцем існування Русі – монгольська навала середини XIII ст.¹.

У часи незалежності України одну з перших спроб проаналізувати дореволюційні, радянські та сучасні наукові доробки з історії Русі здійснив П. Толочко. Зокрема, розглядаючи історію взаємовідносин русичів із кочовими племенами у дослідженні², П. Толочко використав посилання на працю В. Пархоменка³.

Фундаментальну працю Петро Толочко присвятив власно історії Київської Русі. Ґрунтуючись на літописних джерелах, до відомостей яких автор виявив деяку критичність, історик дослідив події IX – середини XIII ст., що мали місце на територіях тогочасної Київської держави⁴. Протягом чотирьох століть відбувалося історико-культурне, економічне та політичне становлення й зростання країни, яка, за висловом київського митрополита Іларіона, стала знаною в усіх чотирьох кінцях землі. Середнє Подніпров'я, завдяки вдалому географічному розташуванню та, відповідно, іноземним впливам, стало основою зародження ранньої руської державності, а в подальшому – політичним стрижнем Київської Русі. Науковець дослідив складний процес міжусобного протистояння, перетворення язичників у християн, феодальної роздробленості, а також результати впливу візантійської культури на розвиток руських міст. Але з «візантизацією» міст, на думку автора, не відбулося перетворення Русі на залежну країну. Вона ставала величною державою, яка не поступалася своїм сусідам ні в економічному, ні культурному, ні в політичному розвитку.

Спроба дослідження наукових праць викладачів Університету, створених у період з 1884 по 1920 рр., щодо історичного періоду IX–XII ст. в рамках процесу становлення руської державності є актуальною, оскільки Київська Русь – одна з перших держав, що існувала на території сучасної України.

Метою даної роботи є розгляд наукових доробок викладачів Університету Св. Володимира Миколи Дашкевича, Василя Ляскоронського та Володимира Пархоменка з урахуванням досягнень дореволюційних, радянських та сучасних учених у вивченні історії Київської Русі IX–XIII століть.

У монографії В. Ляскоронський, використовуючи різноманітні джерела, зокрема археологічні, нумізматичні та етнографічні, дослідив історичний розвиток давньоруських князівств⁵. Ґрунтуючись на літописному матеріалі, історик висвітлив процес освоєння території, побутові особливості, розвиток промислів, торгівлі, ремесел, політичну історію князівства та специфіку розташування регіону, яка вимагала посилення заходів оборони через постійні загрози з боку степових кочових племен. Автор акцентував увагу на значенні Переяславського князівства у давньоруській історії. Особливість його визначалася вигідним розташуванням на перехресті торгових шляхів, тісними зв'язками та федерацією з Києвом, вдалим протистоянням степовим набігам, що стало одним з визначальних факторів під час організації оборонної стратегії Києва.

У продовження обраної теми, у праці, В. Ляскоронський, використовуючи літописи, проаналізував військово-політичне та стратегічне значення Вишгорода, припустивши можливість його виникнення одночасно з Києвом⁶. Для останнього зв'язки з передмістям зіграли визначну роль, оскільки князі використовували Вишгород не тільки як резиденцію, але і як укріплення міста за часів ворожої навали. Оцінювання В. Ляскоронським значення Вишгорода для оборони Києва, а також суперництва сусідніх міст співпадає з поглядами М. Грушевського⁷. Поступова втрата стратегічного значення передмістя відбувалася на тлі розвитку Києва за часів правління Володимира Великого.

У тісному взаємозв'язку із Києвом розвивалося і політичне життя передмістя, на користь чого свідчать літописні відомості про вбивство місцевою знаттю князя Бориса, надану допомогу князю Святополку в оволодінні столицею. Перебіг подій призвів до політичної суперечки у Києві. Вишгород мав відмінні від Києва риси, проте зі збільшенням меж укріплень останнього змушений був пристосуватися до тодішніх політичних реалій та погодитися на часткову єдність зі столицею.

Слід зазначити, що вагомості Вишгороду, зокрема культурно-релігійної, надавало і знаходження в ньому релігійного центру Турово, на території міста також будували декілька православних та католицьких храмів, серед яких й Успенський Десятинний. Також місто стало некрополем для володарів, де знайшли останній притулок княгиня Ольга, князі Володимир Великий, Борис, Гліб тощо. Особливо роль Вишгороду зросла у XII ст. під час князівських міжусобиць. Місту вдалося зберегти провідне місце у міжкнязівських та релігійних стосунках, незважаючи на втрату значного військово-політичного впливу.

В. Ляскоронський, розподіливши населення давньоруського міста на «нижчу» та «нагірну» частини, між якими іноді відбувалися протистояння, дав вичерпну характеристику тогочасної громади. Перша мала торгово-промисловий та частково землеробський нахил, друга визначала аристократично-військову частину, яку складали жителі кремля⁸.

Значне місце у науковому доробку В. Ляскоронського займають дослідження впливу на розвиток давньоруської держави історичних особистостей. Так, у історичному нарисі⁹ автор надав біографічні відомості князя Володимира II Мономаха до 1113 р., висвітливши період його найактивнішої діяльності. Власне ставлення автора до постаті князя Володимира підкреслює історичне значення політичної постаті останнього.

У історичний нарис В. Ляскоронським покладено за основу власну доповідь, присвячену 900-річчю смерті Володимира Великого, його діяльності, особистим рисам та досягненням¹⁰. На думку автора, епоха князя Володимира Рюриковича – найвидатніша в удільно-вічовий період, оскільки той час став переламним моментом у суспільно-політичному та церковно-релігійному житті Київської Русі. Для розуміння карколомних подій науковець надав стислу характеристику історії IX ст., звернувши при цьому увагу на часи правління князя Святослава 964–972 рр. Його активну участь у походах, особливо проти сусідів зі сходу та південного сходу, а також загибель у 972 р. дослідник пов'язував із «візантійською політикою».¹¹ На думку В. Ляскоронського, Візантія, у намаганнях уберегти себе від зовнішньої загрози та відстоюючи власні інтереси, зіштовхувала потенційних суперників. Однак, через існування небезпеки з боку печенігів, греки намагалися налагодити відносини із Руссю за допомогою культурних, духовних начал, а також і шляхами підкупів. Події хрещення Русі автор деякою мірою вважав спробою з боку Візантії поновити добросусідські відносини з русичами після загибелі князя Святослава. Автором виділено дві причини, які сприяли хрещенню, – суспільно-економічна та військово-політична.

Розглядаючи діяльність Володимира, автор зазначив, що тодішній володар був продовжувачем військово-політичної програми, метою якої було об'єднання руських земель та встановлення контролю над головними водними артеріями. Стосовно боротьби русичів із печенізькими племенами, В. Ляскоронський наголосив на її захисному характері. Історик вважав, що Візантія могла використати кочовиків як знаряддя боротьби із сусідами, і зробив висновок щодо відсутності планів захоплення Тавриди Київською Руссю. На думку дослідника, прагнення греків, починаючи з III чверті X ст., встановити тісні відносини, поширити християнство та власну культуру на Русь були пов'язані з напливом кочовиків у цей період, що загрожувало втраті торговельних шляхів.

За В. Ляскоронським, наближення Русі до Візантії у культурному та релігійному напрямках могло сприяти прогресивності відносин та поглибленню взаємодії країн. Для першої прийняття єдиної монотеїстичної релігії, зокрема, сприяло централізації руських племен, а також згуртуванню населення щодо протидії кочовим племенам.

Автором поставлено під сумнів літописні свідчення про подію хрещення, зокрема, щодо місця його проведення та вимоги одруження князя Володимира із сестрою імператора Василя II.

Так, історик висловив припущення, що літописний Корсунь міг бути частиною м. Києва.

Висновок щодо часу появи християнства на Русі ще у IX ст. В. Ляскоронський ґрунтував саме на літописах. Серед шляхів проникнення християнства на руські землі автор розглядав спроби місіонерів Західної Європи, які, поширюючи власну релігію, намагалися займатися і політичними справами. Як приклад наведено події X ст., коли єпископ Брунон, окрім читання проповідей, намагався сприяти примиренню та укладанню союзу печенігів із Володимиром¹².

Відносно внутрішньополітичної діяльності князя Володимира автор відзначив його намагання об'єднати Русь шляхом призначення на керівні посади у регіонах своїх синів, а також спроби видати судові статuti як реформу правової сфери. Історик зазначив, що князем була проведена спроба військової реформи, за якою військо мало бути організоване на народних началах, тобто збільшувалась його чисельність та одночасно зменшувалось державне фінансування.

Підсумовуючи, В. Ляскоронський наголосив на причинах змін, що відбулися за часів Володимира, підґрунтям яких, на його думку, стали настійні вимоги історичних умов того часу та запозичення начал грецької культури.

Тема прийняття Київської Руссю християнства розглянута також і Володимиром Пархоменком у нарисі¹³. Автор дослідив питання історії християнства до появи Русі, походження Руської держави, християнство у Тмутараканській Русі, походження та діяльність князів, обрання візантійської релігії Володимиром. Науковець дійшов висновку, що уведення нової релігії було історично необхідним, оскільки, як наслідок, уможливлювало духовно-матеріальний прогрес, встановлення тісніших контактів з більш розвинутими народами. А фактичну діяльність Володимира у процесі впровадження християнства на Русі вважав такою, що перевершила спроби у цьому напрямку усіх його попередників – Аскольда, Ольги та Ярополка¹⁴. Досліджуючи літописні свідчення щодо руських делегацій, В. Пархоменко наголосив на їхній, скоріше, легендарності ніж достовірності, вважаючи, що особливої потреби у посольствах не було¹⁵. У автора викликало сумнів також питання щодо хронологічної послідовності хрещення Володимира та киян. Він дотримувався гіпотези О. Шахматова, за якою ці події відбулися одночасно. Але В. Пархоменко, ґрунтуючись на літописних свідченнях, визначав датою хрещення 988 р., а не 987 р., як зазначено у О. Шахматова. Щодо місця, де відбулося хрещення, то В. Пархоменко, як і В. Ляскоронський, вважав Корсунь ймовірною частиною Києва.

На думку автора, релігійна реформа стала визначною державно-культурною подією. Особливо важливою була підтримка зміни релігії з боку військових і народного віча, оскільки підсилювала керівну роль князя. Поспішність у прийнятті рішення щодо християнства науковець пояснював спробою русичів, скориставшись складним становищем Візантії, встановити із нею зв'язки та створити сприятливу обстановку на час прибуття до Києва візантійської принцеси Анни.

Як і В. Ляскоронський, В. Пархоменко також приділив увагу особистості князя Володимира. Так, на думку дослідника, князь, аби запобігти цілковитому впливу Візантії після прийняття хрещення, проводив збалансовану зовнішньополітичну діяльність щодо залучення якомога більше країн Заходу, зберігаючи військову могутність Руської держави. Так само простежено питання про причини відсутності митрополії через небажання Володимира мати церковну залежність від візантійців, що пояснювалось малочисельністю християн на Русі¹⁶. Головним завданням Володимира автор подавав як «перш за все місіонерське, а не церковно-організаційне», воно мало спонукати князя до релігійного зближення зі слов'янською Болгарією з метою отримання слов'янських богослужбових книг, слов'янської писемності та перших слов'янських священиків¹⁷. Стосовно успіхів у справі хрещення, професор зазначив, що за межами Києва цей процес проходив дещо повільніше, особливо на півночі, оскільки «тривалий час зберігалися старі основи народного життя та суспільного устрою Русі»¹⁸. Автор наголосив на значенні історичної особистості князя Володимира як початківця нової епохи поступового утвердження православ'я в Київській Русі.

Як підсумок праці В. Пархоменко зазначив, що князі були головними носіями християнства, яке з'явилося в Тмутараканській Русі ще на початку IX ст., північна Русь була язичницькою до правління Володимира Великого і християнство до його княжіння розповсюджувалось повільно. Датою хрещення Київської держави визначено 988 р., а більш хронологічно раннім спробам увести християнство в IX-X ст. чинився опір з боку переважно язичницького київського суспільства.

Одну з праць В. Пархоменко присвятив розгляду наслідків прийняття княгинею Ольгою християнства¹⁹. Автор наголосив на значенні хрещення попередниці князя Володимира як можливому початку християнізації Русі. Ця визначна подія започаткувала процес входження русичів до родини культурних країн, що сприяло появі та утвердженню в Руській державі просвітництва, розвитку мистецтва тощо

Ґрунтуючись на літописних джерелах, автор дійшов думки щодо варязького походження княгині. Аналізуючи її внутрішню та зовнішньополітичну діяльність, науковець акцентував на такі кроки Ольги, як замирення та помсту древлянам, проведення адміністративної реформи, спробу зробити християнство панівною релігією в державі.

Автор поставив під сумнів відомості деяких джерел щодо невдалого відвідання Ольгою Константинополя з метою прийняття християнства та, можливо, встановлення родинних зв'язків. Так, літописи посилаються на 955 р. як дату візантійського візиту. Відповідно ж до іншого джерела - праць руського письменника Якова Мнихома, хрещення княгині відбулося у Києві 954 р. Посилаючись на одну з праць імператора Костянтина Багрянородного, В. Пархоменко визначив ймовірною датою візиту 957 р. Також дослідник поставив під сумнів питання обставин власне хрещення княгині. Він співставив руські, західні та візантійські джерела, аби з'ясувати час хрещення княгині та зробив припущення щодо можливого знайомства Ольги з християнством на руській землі у 954 чи 955 рр. На його думку, у 957 р. княгиня відвідала Константинополь, де їй було відмовлено у спробі охреститися та поріднити сина Святослава із візантійською принцесою. А 959 р. Ольга розпочала переговори із Священною Римською імперією, однак спроби долучитися до релігії західного зразка не мали успіху. На думку історика, на це було декілька причин, серед яких – затримка у відрядженні до Київської Русі єпископа Адальберта. Саме за цей час Ольга змогла «переконатися в неприродності своїх надій на далекий Захід, між тим у Києві все їй нагадувало про Візантію, і вона, звичайно, спілкувалася з християнами, які духовно були пов'язані з Царгородом та Східною церквою»²⁰.

На думку автора, мету Ольгою нарешті було досягнуто під час візиту до Константинополя, приблизно 960 р. Цього разу ініціатива була за Візантією, яка прагнула отримати руську військову допомогу. Хрещення відбулося вже в часи правління Романа II. Визначаючи остаточно вірну, на його думку, дату візиту Ольги до Візантії, В. Пархоменко ґрунтувався на матеріалах хроніки Регінона, відповідно до якої під час візиту єпископа Адальберта у 961–962 рр. Ольга вже набула християнства. Аналізуючи історичні джерела, В. Пархоменко також припустив існування розбіжностей в описах візитів Ольги у Константинополь 957 та 960 рр.²¹. Причинами невдалих спроб поширити релігію на Русі дослідник, використовуючи відомості руських літописів, вважав відставання в «історичному прозорінні» населення, відмову князя Святослава прийняти християнство²².

На думку П. Толочка, як точне датування, так і місце хрещення київських князів, зокрема Володимира, залишаються досі не визначеними остаточно²³. Щодо місця можливого хрещення, то автор припустив, що Володимир (а раніше і Ольга) хрестився двічі – у Києві та Корсуні (княгиня – у Києві та Константинополі). Вочевидь, на відміну від В. Ляскоронського та В. Пархоменка, дослідник не ототожнював Київ з Корсунем, до якого, за літописними джерелами, Володимир ходив, ймовірно, через три роки після прийняття християнства і який у роботі²⁴ згаданий як візантійське місто. Автор зазначив, що саме візантійський Корсунь настільки вразив уяву Володимира, що князь перебудував Київ на його кшталт та заклав власне місто Корсунь на Русі. Історик, як і його попередники В. Ляскоронський та В. Пархоменко, віддав належне

досягненням князя Володимира та змінам, що відбулися в руській землі завдяки його діяльності. Автор акцентував, що саме за часів князя навколо міст Києва, Чернігова та Переяслава сформувалося територіальне ядро Київської держави. Також дослідник піддав критиці літописні джерела та їх авторів, вважаючи, що вони створювали надто ідилічну картину умов князювання Володимира.

Історію релігійних перетворень Київської Русі середини XIII ст. дослідив М. Дашкевич, розглянувши суспільно-політичну діяльність князя Данила Галицького та його вплив на Галицько-Волинську державу як останній оплот держави Руської. Автор приділив увагу розвитку князівства, зокрема, церковно-релігійному, та проблемі поширення католицизму. Джерелами, за словами історика, слугували «свідоцтва папських грамот та анналів того часу, пізніші згадки з невідомою основою, але такі, що не вселяють сумніву, та, нарешті, зовсім легендарні звістки»²⁵. М. Дашкевичем, на основі папської були від 12.05.1234 р. та відомостей про утвердження руської єпископії в Опатові, було встановлено дату возведення Опатівського абата в сан руського єпископа – саме 12.05.1234 р.²⁶. Окрім цього дослідник зробив висновок щодо становища католицизму на Русі, яке, на думку автора, «було не особливо блискавичним»²⁷. Через відсутність документальних свідчень науковець припустив, що католицькі проповідники почали відвідувати руські землі після 1234 р.

Досліджуючи питання щодо спроб католицької церкви укласти унію з Галицько-Волинською державою, автор наголосив, що ініціатива в перемовинах належала Папі Римському Інокентію IV та монахам, які пропонували військову допомогу від західних країн в обмін на окатоличення русичів. Дослідник виявив, що з боку князя Данила простежувався політичний розрахунок на допомогу заходу на тлі прагнення зберегти самостійність руської церкви та держави²⁸. Опікування видатних руських князів інтересами держави відзначено і у працях В. Ляскоронського та В. Пархоменка, зокрема щодо князя Володимира, як викладено вище.

М. Дашкевич зазначив, що перемовини князя Данила Галицького не мали жодного відношення до Ліонського собору та до ідеї Папи Римського провести перемовини із монголами²⁹. Посилаючись на були, дослідник дістався висновку, що до 1246 р. жоден з представників династії Романовичів не звертався до лідера католицької церкви, а також визначив дату надання згоди руським князем на втілення унії у життя - не раніше 3.05.1246 р.³⁰.

Досліджуючи хід подальших переговорів, автор встановив хронологію подій. Перше посольство Данилом Галицьким він датував 1247 р., і саме на той час, за думкою автора, припадає охолодження відносин князя із Папою, можливо, через відмову першого дати клятву щодо впровадження католицизму. Ймовірно, на думку автора, з метою спонукати князя до співпраці і через неможливість здійснити хрестовий похід, Інокентій IV пропонував Данилові королівський титул. Однак, князь певний час вагався, і тільки 1253 р. відбулася його коронація. Проте у 1254 р., через відсутність обіцяної військової допомоги, Данило припинив перемовини процес³¹. Остаточний розрив відносин князя із католицькою церквою автор датує 1257 р., коли наступник Інокентія IV Папа Олександр IV надіслав булу з вимогою окатоличити Галицько-Волинську державу.

Підсумовуючи, М. Дашкевич підкреслив політичне підґрунтя розрахунку руського князя та вказав на його помилки у спілкуванні з представниками католицьких країн та Папою Римським. Одночасно автор визначив позитивні моменти перемовин, такі, як визнання Тевтонським орденом у 1254 р. права Данила Галицького на 1/6 частини Ятвязької землі, встановлення тісніших відносин із Тевтонським орденом, наголосивши, що «релігійне спілкування із католицьким світом уберегло Галицько-Волинську державу від зазіхань з боку західних сусідів»³².

Розглянувши історичні праці професорів Університету Св. Володимира М. Дашкевича, В. Ляскоронського та В. Пархоменка щодо перебігу та хронології подій вітчизняної історії IX–XIII ст. можна констатувати, що не усі питання були розглянуті в однаковій мірі ґрунтовно. Так, у їхніх наукових дослідженнях досить прискіпливо було окреслено проблему впровадження християнства на Русі та її взаємовідносини із Візантією й Римом. Авторами детально проана-

лізовано питання щодо відносин Руської держави із кочовими сусідніми племенами. В. Пархоменко також достатньо детально розглянув питання щодо походження Русі. У меншій мірі було вивчено період XII–XIII ст., під час дослідження якого В. Ляскоронський, зокрема, приділив увагу історії Переяславської землі та декільком міжусобним князівським сутичкам під Києвом. Слід зазначити, що окрему увагу дослідники приділили діяльності князів-володарів, зокрема, Олега, Ольги, Святослава I, Володимира I та Володимира II Мономаха. З іншого боку, автори поставили під сумнів відомості деяких джерел, зокрема літописних, щодо історичних особистостей та хронології історичних подій часів хрещення Русі та впровадження католицизму на її західних територіях, відзначивши роль видатних особистостей у процесі збереження руської державності. Слід акцентувати на спільності поглядів щодо значення суспільно-політичної та церковно-релігійної діяльності князя Володимира I, зокрема, прийняття ним християнства, сприяння наближенню Русі до Візантії у культурному та релігійному напрямках, поглибленню прогресивності відносин та взаємодії держав, а також впливу хрещення на духовно-матеріальний розвиток Русі. Отже, загалом можна зробити підсумок щодо значного наукового внеску професорів у розбудову історичної школи університету.

¹ Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 21–22.

² Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – СПб., 2003.

³ Пархоменко В. А. У истоков русской государственности (VIII–XI). – Л., 1924. – С. 69–71.

⁴ Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1996.

⁵ Ляскоронский В. Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. – К., 1897.

⁶ Ляскоронский В. Г. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время. – СПб., 1913.

⁷ Грушевский М. С. Иллюстрированная история Украины. – СПб., 1913.

⁸ Ляскоронский В. Г. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время. – СПб., 1913.

⁹ Ляскоронский В. Г. Владимир Мономах и его заботы о благе Русской земли. Исторический очерк. – К., 1892.

¹⁰ Ляскоронский В. Г. Главнейшие черты общественно-политической и церковно-религиозной деятельности князя Владимира Святого и его заслуг в отношении Русской земли. – Нежин, 1916.

¹¹ Там само. – С. 5.

¹² Там само. – С. 9.

¹³ Пархоменко В. А. Начало христианства Руси. Очерк из истории Руси IX–X в.в. – Полтава, 1913.

¹⁴ Там само. – С. 171.

¹⁵ Там само. – С. 172–173.

¹⁶ Там само. – С. 183.

¹⁷ Там само. – С. 185.

¹⁸ Там само. – С. 186.

¹⁹ Пархоменко В. А. Древнерусская княгиня святая равноапостольная Ольга. – К., 1911.

²⁰ Там само. – С. 16–17.

²¹ Там само. – С. 18.

²² Там само. – С. 20.

²³ Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 279.

²⁴ Там само.

²⁵ Дашкевич М. П. Первая уния юго-западной Руси с католичеством (1246–1254). – К., 1884. – С. 2.

²⁶ Там само. – С. 7.

²⁷ Там само. – С. 8.

²⁸ Там само. – С. 11.

²⁹ Там само. – С. 12, 19.

³⁰ Там само. – С. 26.

³¹ Там само. – С. 39.

³² Там само. – С. 44.

В работе с использованием историко-сравнительного метода проведен анализ взглядов преподавателей университета М. Дашкевича, В. Ляскоронського и В. Пархоменко относительно истории Киевской Руси. Приведены литературные источники, которые послужили основой для исследованных работ. Рассмотрены взгляды ученых относительно достоверности летописных данных, касающихся исторических личностей и хронологии событий распространения монотеистической религии в Киевской Руси. Исследован процесс исторического развития древнерусских княжеств, в частности, значения предместий для обороноспособности Киева. Рассмотрено отношение ученых к принятию христианства и крещению русских князей. Выделены причины крещения. Определено влияние исторических личностей на развитие древнерусского государства. Указано, что сближение Руси с Византией в культурном и религиозном направлениях привело к прогрессу отношений и углублению взаимодействия государств. Для Руси крещение способствовало централизации русских племен, а также объединению населения в борьбе с кочевыми племенами. Определено наличие общих точек зрения ученых – преподавателей университета относительно событий IX–XIII ст. истории религии, культуры, внешней и внутренней политики русских князей.

Ключевые слова: история, Киевская Русь, Византия, князь, религия, крещение.

The analysis of the university professors' M. Dashkevich, V. Ljaskoronsky and V. Parhomenko view about history of Kyivan Rus was made by using a history-comparative method. The base of sources and calling into a question scientific works of the chronicles certificate about historical personalities and chronology of events regarding the introduction of monotheistic religion in Kyivan Rus by the authors were covered. The historical development process of the ancient Rus states, in particular, a value of the suburbs for the defenses of the Kyiv. The ratio of the scientists to the introduction of the Christianity and immersion of the Rus monarchs is considered. The causes of the baptizing are identified. The influence of the historical personalities on the development of ancient Rus state is defined. It's marked that approaching of the Rus to Byzantium in cultural and religion directions contributed to the progressive in relations and deepening of the cooperation of the states. The immersion contributed centralization of the Rus tribes and also rallying of the population in the relation to counteraction to the nomadic tribes. The presence of community perspectives to the IX–XIII centuries events in the religion, culture, foreign and domestic policy history.

Keywords: history, Kyivan Rus, Byzantium, monarch, religion, immersion.

ВНЕСОК ЧЕХІВ У РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ КИЄВА (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті розглядається процес залучення у розвиток промисловості Києва чеського капіталу, підприємців-чехів, які не лише створювали й розвивали виробництво, а й мали вагомий вплив на суспільно-економічний розвиток київської громади другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: чехи, Київ, промисловість, підприємства, економічний розвиток.

Дослідження історії народів, які мешкають на території України, є однією зі сторінок нашої країни. Так склалось, що державницька політика Російської імперії XIX ст. суттєво вплинула на зміни в складі населення України. Серед інших народів, до українських земель переселяються і чехи. Їх діяльність сприяла становленню та розвитку нових галузей промисловості, у тому числі і в Києві. Поміж робіт, в яких досліджується історія чехів в Україні існує ряд праць, що заслуговують на особливу увагу. До них належать праці Наулко В. І.¹, Ковби Ж. М.², Луцького В. І.³, Дрбала А.⁴, Сидорчука О.⁵, Рихліка Є.⁶, Рафальського О.⁷, Щербака М. Г.⁸, Шульги С.⁹ та ще цілий ряд наукових доробків¹⁰. Для широкого загалу читачів, буде цікавою праця Муратова А., Муратової Д., що розглядає становище чехів в Російській імперії, у тому числі в Києві¹¹.

Остання чверть XIX ст. в історії Києва стала початком нової доби, що позначилася бурхливим розвитком капіталістичного підприємництва, індустріалізацією та прискореною урбанізацією. Результатом стали суттєві соціальні зміни населення міста. У 1890 р. в Києві налічувалося понад 125 промислових підприємств, на яких виготовлялося більше 85% промислового виробництва і було сконцентровано до 70% робітників міста. Саме вони визначали промислове обличчя Києва і були місцями концентрації робітників, інженерів і техніків. Поряд із традиційними для Києва підприємствами харчової та легкої промисловості розвивалася важка промисловість, зокрема, металообробна, машинобудівна. В 1890 р. функціонувало 6 заводів металевих виробів та 8 машинобудівних. Розширення їх виробництва стимулювалося головним чином військовими замовленнями, швидким розвитком залізничного транспорту та пароплавства. Одним з найважливіших чинників економічного піднесення Києва в др. пол. XIX ст. стало його перетворення на найпотужніший транспортний вузол півдня Європейської частини Російської імперії. Якщо в 1859 р. по Дніпру курсувало 17 пароплавів, то в 1884 р. – 74, а в 1900 р. – понад 2000. Ще більшого значення мало прокладення через Київ залізничного сполучення, зумовлене не лише економічними, а й стратегічними міркуваннями. В лютому 1870 р. відкрито регулярний залізничний зв'язок між Києвом і Балтою. Невдовзі почався рух лінією Київ – Курськ до залізниці, що вела з Москви на південь, та до Одеси через Балту. На кінець XIX ст. завдяки розвитку мережі залізниць на території Російської імперії, з Києва залізницею можна було дістатися до Варшави і Петербургу, Севастополя й Баку, до Австро-Угорщини та Німеччини. Побудований в 1870 р. у староанглійському стилі Київський вокзал приймав гостей з усіх кінців Російської імперії та багатьох країн Європи. Бурхливо розвивалася торгівля. В 1890 р. у Києві функціонувало 4648 торговельних закладів, зокрема, кілька десятків магазинів, які спеціалізувалися на продажі тканин, готового одягу, взуття, галантерейних, бакалійних і булочно-кондитерських виробів. Одних тільки книжкових магазинів наприкінці 90-х років XIX ст. було 50. Поряд з розгалуженою системою магазинів і крамниць наприкінці XIX ст. діяло 9 ринків

– Бессарабський, Олександрівський, Печерський, Либідський (Володимирський), Галицький, Львівський, Сінний, Лук'янівський та Житній, найбільший за обсягом товарообігу. Економічне піднесення міста вимагало відкриття біржи, яка почала діяти 1869 р. У 1868 р. відкрилися Київський приватний комерційний банк і Товариство взаємного кредиту, в 1871 р. – Київський промисловий банк. Відкривалися також філії й контори різних російських та іноземних банків, зокрема, Петербурзького міжнародного комерційного банку. Невдовзі значну роль в економічному житті міста та всього пов'язаного з ним регіону Середнього Подніпров'я починають відігравати заснований у 1872 р. Київський земельний банк та філії інших акціонерних земельних банків, головним чином, Дворянського та Селянського, які відкриті відповідно 1882 р. та 1885 р. Потреби в кредитуванні середнього підприємництва задовольняло в основному засноване в 1885 р. Київське міське кредитне товариство. У 90-х роках XIX ст. відкрилися філії Російського зовнішньоторговельного та Полтавського земельного банків. Власне, київські банки також відкривали свої філії та контори в різних містах Російської імперії, перш за все там, де активно діяли київські підприємці. Отже, впродовж другої половини XIX ст. Київ перетворився на системно розвинуте в економічному відношенні капіталістичне місто з сучасними формами промислового виробництва, транспортного сполучення та кредитно-фінансової системи. Бурхливе економічне піднесення зумовлювало і стрімке зростання населення міста, головним чином за рахунок припливу з сіл та містечок середньодніпровських губерній. За офіційними даними в 1863 у Києві зафіксовано 68 424 мешканця, в 1884 р. їх кількість збільшилася до 155 тисяч, а за переписом 1897 р. – становила 247 723 осіб¹².

До мешканців міста належали й іноземні переселенці, зокрема, чехи. Це були підприємці з власним капіталом, спеціалісти та кваліфіковані робітники. На другу половину XIX ст. у Києві було засновано десятки промислових та торговельних підприємств, куди приїздили працювати сотні робітників з австрійської Чехії. З'явилися машинобудівні заводи Гретера та Криванека, Фільверта та Дедіни, Унгерманна і Несдліх, майстерні автомобільної фірми «Лаурин і Клемен» та ряд інших підприємств. Чимало чехів працювали у залізничних депо та трамвайних майстернях. Мешкали вони переважно в районі Шулявки. На 1874 р. тут нараховувалось близько 2 тис. мешканців-чехів, яким належало 50 торговельно-промислових закладів у Києві¹³. На межі XIX – XX ст. в Києві проживало понад 5 тис. чехів та словаків¹⁴. Що змушувало їх переселятися до Російської імперії? Основних причин було декілька. По-перше, – інтенсивний розвиток капіталістичних відносин в Центральній Європі витісняв з ринку дрібних виробників, які не могли конкурувати з великими промисловими підприємствами; по-друге, – природній приріст населення, що потребував роботи для забезпечення власного існування. Таким чином, до еміграції сільського населення, що залишало Чехію та Словаччину, додалася й робітнича. На початок XX ст. більше 10% населення Чехії залишило свою батьківщину (кількість населення Чехії на кінець XIX ст. складала 9 млн. чол.). У свою чергу, Російська імперія потребувала висококваліфікованих робітників та інженерів. На останні десятиліття XIX ст. припадає час активного залучення іноземного, у тому числі чеського капіталу, у розвиток промислового виробництва в Україні.

Як результат, на Шулявці починає працювати перший машинобудівний завод, який був заснований 1882 р. підприємцями Я. Гретером та Ф. Мозером під назвою «Київський чавуноливарний і механічний завод» (нині завод «Більшовик»). На підприємстві випускали чавунну арматуру, болти, гайки, ремонтували машини¹⁵. Від початку на ньому працювало 30 найманих робітників. Підприємство займалося виготовленням скоб'яних виробів. Потім було розпочато виготовлення металевих ліжок, форм для виробництва цукру-рафінаду, різноманітних металевих запчастин. Завод став найбільшим машинобудівним підприємством міста й провідним з виробництва устаткування для цукрових заводів. Основними замовниками продукції були власники цукрових заводів. Річний прибуток від виробництва досягав 160 тис. крб. на рік. 1888 р. у наслідок конфлікту між власниками підприємства утворилось акціонерне товариство «Київський машинобудівний завод Я. Гретера, Й. Криванека і К°». На той час Йозеф Криванек працював інженером зі встановлення обладнання на цукрових заводах в чеській фірмі у м. Градце

Крало́ве. Погодившись на пропозицію від Я. Гретера стати співвласником підприємства, молодий інженер стає технічним директором¹⁶. Підприємство швидко нарощувало свої потужності, будувало нові корпуси, встановлювало на той час високотехнологічне обладнання. На початок 90-тих років XIX ст. основний капітал підприємства становив вже мільйон карбованців. Власники відчували нестачу висококваліфікованих робітників в Україні. Тоді Й. Криванек запрошує з Чехії зі своєї батьківщини (м. Горжовіце) та інших міст, зокрема, Пільзеня, працівників на роботу до Києва. На середину 90-х XIX ст. на підприємстві вже працювало 931 чол.¹⁷. У 1896 р. році на ярмарку у Нижньому Новгороді завод отримав Золоту медаль за вдосконалення парової машини¹⁸.

У результаті збільшення виробничих потужностей територія заводу розширювалась і на кінець 90-х років становила 6 га. Завдяки заводу Гретера і Криванека, підприємці отримали змогу удосконалювати переробну галузь, яка займала одне з головних місць у розвитку економіки українських земель кінця XIX – початку XX ст. Завод поставляв обладнання для будівництва та реконструкції цукрових, рафінадних, спиртових підприємств, броварень, державних горілчаних заводів, млинів, елеваторів, цегляних заводів та лісопильень, мостів тощо. На 1900 р. на підприємстві працювало 1200 осіб, з яких 310 були чехи. Загалом, на початок XX ст. у Києві проживало більше 5 тис. чехів. Робітники мешкали компактною громадою в районі Шулявки та Караваєвих Дач. Самі ж підприємці, торговці, управляючі – в центральній частині Києва. Зростання підприємства та його роль у економічному житті Російської імперії, в цілому, були результатом важкої праці. Робочий день тривав 11–12,5 годин. Заробітна платня майстра в середньому становила 130 крб., а робітника – 35 крб. на місяць. З метою покращення умов праці робітників на початку XX ст. на заводі були відкриті їдальня, лікарня, школа, а згодом дитячий садок¹⁹.

У 1909 р. завод почав випускати перші в Російській імперії двигуни Рудольфа Дізеля. На кінець першого десятиліття XX ст. Й. Криванек переїздить до Чехії, навідуючись упродовж року на кілька тижнів до Києва. Невдовзі, у 1910 р. він помирає у Празі у віці 53 років. На цей час завод вже був акціонерним товариством і поряд із Я. Гретером ним управляли Ф. Вітачек, Ф. Штефан, Й. Мішковський, Й. Покорни²⁰.

На початку XX ст. частина досвідчених спеціалістів почала залишати завод Гретера і Криванека. Вони створювали власні підприємства або переходила на інші виробництва. Головою правління товариства став чеський інженер Й. Мішковський. Початок Першої світової війни на деякий час спричинив кризу виробництва на заводі. Більшість робітників була мобілізована до війська. На 1915 р. завод працював лише 4 дні на тиждень. Інша частина робітників та акціонери, котрі мали австрійське підданство, були змушені залишити межі Російської імперії, адже їм, як представникам ворогуючої сторони, заборонялося працювати на підприємствах. Лише у 1916 р., отримавши військове замовлення, завод відновив свої виробничі потужності. Під тиском обставин, 1917 р. Я. Гретер продає завод цукрозаводчику Й. Ярошинському та виїздить за межі Росії²¹.

На заводі Гретера і Криванека вивчилося й отримало досвід не одне покоління інженерів та майстрів, які згодом заснували власні підприємства не лише у Києві, а й за межами Російської імперії. Так, Томаш Неєдли та Антонін Унгерман заснували на Шулявці у 1898 р. «Чавуноливарний та сталеплавильний завод». (розташовувався на місці сучасного Палацу урочистих подій) У зв'язку зі зростаючим попитом на чавун завод швидко нарощував свою потужність. Працювало 3 плавильні печі, які виготовляли 12 тис. пудів сірого чавуну та 2 тис. пудів ковкого. Покупцями ковкого чавуну був завод чехів В. Фільверта та Ф. Дедини, на якому вироблялася сільськогосподарська техніка. На початку XX ст. «Чавуноливарний та сталеплавильний завод» розширює свою спеціалізацію. Були зведені ливарний та механічний цехи, встановлені формувальні станки, які на той час були показником запровадження передових технологій. Важливість діяльності полягала в тому, що на заводі почали виготовляти запасні частини до різноманітних машин, чого раніше не було. На початку XX ст. на підприємстві працювало до 250

робітників. Після лютневих подій 1917 р. завод фактично припинив своє існування, а власники, рятуючи власне життя, були змушені переїхати до Чехії²².

У 1889 р. на перетині вулиць Хрещатик та Лютеранська було відкрито представництво заводу Емілія Шкоди «Технічна канцелярія В. Фільверта та Ф. Дедіни». Тут приймали замовлення на виготовлення та доставку техніки з Чехії. Вже 1898 р. канцелярія була реорганізована в «Акціонерне товариство В. Фільвера та Ф. Дедіни в Києві». На кошти товариства на Шулявці був збудований завод із виробництва сівалок. Продукція підприємства мала великий попит, адже крім насіння одночасно в землю вносилися добрива, що на той час було ознакою прогресивного господарювання. На перше десятиліття XX ст. завод випустив 7 тис. машин. Кількість робітників від часу заснування, коли їх нараховувалося 30, зросла до 600, переважною частиною, – чехи. 1910 р. з виробничої необхідності розпочалося будівництво другого заводу в районі Святошино (нині АТ «АТЕК»). Очолив підприємство Й. Купка, який до цього працював інженером на заводі Я. Гретера і Й. Криванека. Досить швидко продукція підприємства завоювала ринок в Росії, Німеччині, Чехії та на Балканах²³.

На початку XX ст. в Києві діяло Акціонерне товариство «Граф і Ко», яке спеціалізувалось на виробництві машин та агрегатів для цукрових, пивоварних, крохмальних та інших заводів. У 1910 р. підприємство очолив виходець із заводу Гретера та Криваника, інженер П. Гомола. У 1911 р. Ф. Паул заснував машинобудівний завод (нині завод «Радар»), який спеціалізувався на випуску обладнання для цукрового, пивоварного та солодового виробництв. На початку Першої світової війни підприємство перелаштувалося на виконання військових замовлень²⁴.

Крім великих машинобудівних заводів чехи-підприємці створили ще цілий ряд підприємств у інших галузях. Так, у 1909 р. Віктор Кашпар, який до цього працював службовцем на заводі Гретера і Криванека, разом із Ф. Вітачеком відкрили на Шулявці «Фабрику спортивного спорядження та одягу». Сам В. Кашпар активно підтримував діяльність спортивних товариств, приймав участь в організації футбольних змагань у Києві²⁵.

На початку XX ст. у Києві з'являється ще одне підприємство, яке було відоме далеко за межами Російської імперії. У 1905–1908 рр. у Петербурзі діяв торгівельний дім Германа Гессе, в якому окрім іншого продавали тонофони (різновид грамофона) та грамофонні платівки. Вироблялися вони товариством «Інтернаціональ Екстра Рекорд» у Берліні. Потужна конкуренція у Петербурзі змусила представників фірми шукати інші ринки збуту продукції. Таким містом став Київ. На початку 1909 р., на Хрещатику, 41, було відкрито невелику студію звукозапису товариства «Інтернаціональ Екстра Рекорд». Розміщувалась вона в одному з приміщень магазину музичних інструментів Генріха Ігнатія Індришека, де і продавали платівки. Зроблені у Києві записи надсилалися до Берліну для обробки, звідти привозили партії готових дисків з етикетками «Інтернаціональ Екстра Рекорд» та «Аритистотипія». На них записувалися найбільш популярні київські артисти, музиканти, хори, декламатори. Досить швидко ці платівки завоювали київський ринок. Згодом власником було прийняте рішення розглянути можливість будівництва місцевої грамофонної фабрики. У 1910 р. на околиці міста, Шулявці, відбулося урочисте закладення фундаменту майбутньої будівлі фабрики. У фундамент була замурована капсула (її знайшли робітники у 1966 під час реконструкції підприємства) з листом Г. Індришека до нащадків. В ньому зазначалося: «Цей будинок у 1910 р. побудував торговець музичними інструментами від 1882 р., київський купець Генріх Ігнатій Ігнатійович Індришек, який народився в с. Понікла Ілемницького окресу в Чехії у 1857 р. 26 червня»²⁶.

План будівлі був розроблений архітектором Філіпом Краусом, будівництвом займалися архітектор Бедріх Кораб, який для цього приїхав з міста Усті над Орліцею (Чехія)²⁷. Будівельні роботи йшли швидкими темпами і відкриття фабрики мало б відбутися, як було визначено терміном у серпні 1910 р. Але у червні сталася велика пожежа, яка завдала чималої шкоди. За інформацією з київських газет збитки від пожежі становили 100–150 тис. крб.²⁸

Після пожежі Ернест Гессе втратив інтерес до цієї справи і продав усе, що вціліло, своєму компаньйонові Г. І. Індришкю. Новий власник, який чудово розумівся на специфіці українсько-

го повсякденного життя, був переконаний в успіху власної справи. Він по-новому відбудовує приміщення фабрики, встановлює на підприємстві найпередовіше обладнання, котре завозить з Німеччини і розпочинає виробництво платівок. Вже наприкінці 1911 р. до продажу надходять перші платівки «Артистотипія» київського виробництва, які були відпресовані з матриць «Інтернаціональ Екстра Рекорд», що вціліли після пожежі. На момент відкриття фабрики на ній працювало 12-20 робітників²⁹. Одночасно в Києві почав виходити журнал «Пластинка» з метою реклами продукції, що виробляло підприємство. На другу половину 1912 р. фабрика почала випускати власні платівки з написом «Артистотипія», «Естрафон». Це були двосторонні платівки «гранд». Їх можна було купити за 50–75 коп. Восени 1912 р. на роботу до Києва Г. Індржичек запрошує з Москви чеха Я. Берквіца. Завдячуючи його підприємницькому таланту, швидко зростає популярність платівок «Естрафону». В 1913 р. фабрика почала випускати диски-велетні (діаметром 30 см). Відтепер на етикетках високоякісних нових платівок друкувалися фотопортрети виконавців. Репертуар записів став набагато ширшим. Із зростанням попиту, підприємство швидко нарощувало об'єм виготовленої продукції. Г. Індржичек розширює підприємство, встановлює шість додаткових пресів для виготовлення платівок. Фабрика «Естрафон» на початку другого десятиліття XX ст. розпочала випуск кількох різновидів грамофонних апаратів. Напередодні Першої світової війни підприємство було відоме по всій Європі. У 1914 р. після початку війни у суспільстві все частіше лунали заклики до закриття «німецьких» підприємств, бойкотувати їх продукцію. Таким чином, грамофонні фабрики у Москві та Петербурзі були змушені призупинити свою діяльність. Продукція ж київської фабрики, навпаки, почала користуватися збільшеним попитом. Приводом став випуск платівок з патріотичними піснями та маршами³⁰. На 1914–1915 роки в Російській імперії працювало лише дві грамофонні фабрики – «Естрафон» у Києві та «Фабрика Російського акціонерного товариства грамофонів» у Москві. У зв'язку з великим попитом на продукцію та військовою мобілізацією, на підприємстві не вистачало робітників. Тому так само, як і решта чеських підприємців Києва, Г. Індржичек залучає до роботи на фабриці полонених австрійців (чехів за походженням)³¹. На 1915 р. робітників було понад 30 чол., а службовців – 10–11 чол., майже всі були чехи. Фабрика працювала на повну потужність. Для підняття бойового духу на верстатах підприємства безперервно штампували платівки з гімнами, воєнними піснями, сатиричними куплетами на німців, австрійців, турків. На 1915–1916 р. потужність фабрики досягала близько 500 тис. платівок на рік. Підприємство припинило свою діяльність у 1919 р. після його націоналізації радянською владою³².

Таким чином, в умовах бурхливого розвитку підприємництва та господарських відносин в Києві наприкінці XIX – початку XX століття вагоме місце посіли піддані Австрійської імперії – чехи. Трудова міграція в Україну висококваліфікованих працівників і представників нової буржуазії Чехії надала поштовх розвитку реальних секторів економіки Російської імперії. Засновані чеськими мігрантами потужні підприємства в Києві стали прикладом впровадження нових технологій на виробництві, а також підготували багато фахівців, які в подальшому засновували нові підприємства і розвивали свій бізнес.

¹ Наулко В. І. Чехи в Україні// Під одним небом: Фольклор етносів України. – К., 1996. С. 174–183; його ж. Хто і відколи живе в Україні. К., 1998.

² Ковба Ж. М. З історії чеської еміграції на Україні // Українське слов'янознавство. 1970. – № 1. – С. 121–129.

³ Луцький Ю. Чехи на Україні, 1917–1933: Трагедія господаря // Хроніка-2000. – 1999. – Вип. 29/30. – С. 119–138.

⁴ Дрбал А. Чеські періодичні видання в Україні // Історія чехів в Україні. – К., 2013.

⁵ Сидорчук О. Діяльність чеського благодійного й освітнього товариства ім. Я. А. Коменського в Україні // Чехи на Волині: історія і сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь». – Т. 24. – Житомир, Малин, 2001. – С. 75–78.

⁶ Рихлік Є. А. Досліди над чеськими колоніями в Україні // Записки етнографічного товариства. – К., 1925. – Кн. 1; його ж. Чехи на Житомирщині // Записки Ніжинського УНО. – 1927. – Кн. 7.

- ⁷ Рафальський О. Національні меншини України у XX ст.: Історіографічний нарис. – К., 2000.
- ⁸ Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1997.
- ⁹ Шульга С. Просвітницька діяльність чеських громадських організацій та часописів в Україні (кін. XIX – поч. XX ст.)// Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Розділ II «Просвіта і розвиток культури». – № 3. – 2016. – С. 101–106.
- ¹⁰ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. – К., 2000.
- ¹¹ Муратов А. Судьбы чехов в России, XX век. Путь от Киева до Владивостока. – Прага, 2012. – 344 с.
- ¹² Величне місто Київ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://Kiev-pravda.kiev.ua/2012/06/vstup-6/>
- ¹³ Рибаків М.О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К., 1997. – С. 22.
- ¹⁴ Див. Первая всеобщая перепись населения 1897 г., тетрадь 47. – Одесса, 1903.
- ¹⁵ Лариса Гаврилюк. Завод Гретера, Криванека і К°. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ramyatyk.kiev.ua/streets/industrialna/zavod-gretera-krivaneka-i-k>
- ¹⁶ Муратов А., Муратова Д. Чешские промышленные предприятия в Киеве 100 лет назад. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/cheshskie_promyshlennye_predpriyatiya__v_kieve_100_let_nazad.html.
- ¹⁷ Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні в XIX ст. – К., 1972. – С. 139–140.
- ¹⁸ Муратов А., Муратова Д. Чешские промышленные предприятия в Киеве 100 лет назад. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/cheshskie_promyshlennye_predpriyatiya__v_kieve_100_let_nazad.html.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Андрей Сантарович «Лицо Киева»: Шулявка превращается из рабочего предместья в район «белых воротничков». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://comments.ua/life/209137-litso-kieva-shulyavka-prevrashchaetsya.html>
- ²² Муратов А., Муратова Д. Чешские промышленные предприятия в Киеве 100 лет назад. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/cheshskie_promyshlennye_predpriyatiya__v_kieve_100_let_nazad.html
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Железный Л. И. Наш друг – грампластинка. К., 1989. – С. 51.
- ²⁷ Там само. – С. 52.
- ²⁸ Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К., 1997. – С. 303.
- ²⁹ Там само. – С. 305.
- ³⁰ Железный Л. И. Наш друг – грампластинка. – К., 1989. – С. 54.
- ³¹ Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К., 1997. – С. 309.
- ³² Там само. – С. 308–309.

В статье рассматривается процесс вовлечения в развитие промышленности Киева чешского капитала, предпринимателей чехов, которые не только создавали и развивали производство, но и имели значительное влияние на общественно-экономическое развитие киевской общины второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: чехи, Киев, промышленность, предприятия, экономическое развитие.

The article analyzes the process of attracting of Czech capital and entrepreneurs to the development of Kyiv industry. They not only created and developed production, but also had a significant impact on the socio-economic development of Kyiv community of the late nineteenth - early twentieth century.

Keywords: Czechs, Kyiv, industry, entrepreneurship, economic development.

«УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РОКІВ» В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРИКІВ

У статті здійснено стислий історіографічний аналіз проблеми висвітлення Української революції 1917–1921 років у сучасних підручниках та навчальних посібниках для вищих навчальних закладів.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., історія України, вузівські підручники, навчальні посібники, національна еліта.

Переважна більшість дослідників Української революції 1917–1921 років в своїх працях справедливо наголошує, що до 1917 р. терміну «Україна» не було в офіційному вжитку в жодному значенні – географічному, етнічному, адміністративному, а тим більше державницькому, але з початком революції прискорився процес перетворення українського етносу на сучасну політичну націю і вперше за багато віків український народ дістав можливість називатися своїм справжнім ім'ям, і саме з ним, ім'ям України, національна українська державність відродилась і постала у 1917 р. перед усім світом і вже ніколи не зникала з його політичної карти, адже навіть більшовики, зважаючи на розмах національних державотворчих та національно-визвольних процесів 1917–1921 рр., новостворену радянську псевдодержаву УСРР – УРСР змушені були все ж таки назвати УКРАЇНСЬКОЮ.

Як же ця тема висвітлюється в сучасних шкільних і вузівських підручниках та навчальних посібниках з історії України? Щодо особливостей віддзеркалення «Української революції 1917–1921 років» у шкільних підручниках, то цій проблематиці нами присвячена окрема стаття, яка опублікована у попередньому випуску «Етнічної історії народів Європи»¹. Продовжимо дослідження проблеми викладом матеріалу про висвітлення теми у підручниках та навчальних посібниках для вищих навчальних закладів. Саме цій меті і підпорядкована дана стаття.

У порівнянні з шкільними підручниками, до яких, починаючи з 2010 р. і аж до початку 2014 року, були внесені суттєві зміни, покликані покращити імідж Росії та спрямовані, насамперед, на формування неагресивного образу Росії, для чого з підручників було вилучено інформацію про події під Крутами, про Українських січових стрільців, про визвольну боротьбу УПА та інші події і факти, які свідчили про окремі аспекти не зовсім «братніх» взаємовідносин та загострення українсько-російського протистояння, то ситуацію з вузівськими підручниками можна охарактеризувати як значно кращою. Їх автори – менш вразливі щодо змін політичної ситуації в країні. На відміну від шкільних підручників, у вузівських науковцями вміщено історіографію тем, що вивчаються, залучено великий пласт різних джерел та документів, виокремлено дискусійні і малодосліджені проблеми, нарешті в них превалює аналітичний підхід до висвітлення різних аспектів і періодів історії України, зокрема й доби Української революції 1917–1921 рр., йде синхронний порівняльний аналіз найважливіших подій вітчизняної та зарубіжної історії.

В зв'язку з цим досить актуальним залишається питання про відновлення повноцінних курсів історії України у вузах. Твердження чиновників з Міністерства освіти, що в школах відводиться достатня кількість годин на вивчення історії не має ніяких підстав. Адже є разюча відмінність між тим, хто викладає учням, а хто студентам. Далі. Треба враховувати різницю як одну і ту ж подію сприймає школяр, а як студент. Звичайно, це зовсім різні рівні сприйняття. І нарешті, в

умовах зовнішньої агресії студенти, а це молода майбутня національна еліта, повинні ґрунтовно знати не лише історію власного народу, але й інших народів, особливо сусідніх.

Щодо хронологічних меж Української революції. Більшість авторів датують її 1917–1921 роком. Проте ще й сьогодні це питання, на жаль, залишається дискусійним: і в шкільних підручниках, і у вузівських, і в наукових дослідженнях зустрічаємо різні варіанти цього датування. Зокрема, мінімізований, коли Українська революція обмежується лише діяльністю Центральної Ради, тобто 1917–1918 рр., проте більшість дослідників долучають до цієї доби також Гетьманат Павла Скоропадського, ЗУНР, період Директорії УНР. На противагу мінімізованому варіанту, деякі автори доводять межі революції з 1917 аж до 1923 року – розпуску органів ЗУНР в еміграції. Вживається і застарілий штамп ще з часів радянської історіографії – 1917–1920 роки, але лише в березні 1921 року було підписано Ризький мирний договір, ще влітку 1921 р. проти засилля більшовиків в Україні активно діяв національно-визвольний рух, зокрема загони Нестора Махна, більше того, в листопаді 1921 року було здійснено національно-визвольний похід армії УНР в Україну. То про який 1920-й рік може йти мова?

Наступне важливе питання – це різнобій щодо вживання в шкільних і вузівських підручниках термінів і понять.

Що стосується терміну «визвольні змагання», то вперше його використав та ввів у науковий обіг В'ячеслав Липинський. Щодо співвідношення термінів, то «Визвольні змагання» – поняття більш ширше, ніж «Українська революція». Визвольні змагання можна датувати періодом 1914–1923 рр. (починаючи від січових стрільців, Спілки Визволення України, а закінчуючи розпуском ЗУНР та тимчасовим затуханням і припиненням активних дій українства в екзилі (що й роблять деякі історики, наприклад, Василь Верига, Ярослав Дашкевич), враховуючи боротьбу за державність на всій території України, а не лише на Наддніпрянщині.

Чому саме від січових стрільців, тому що саме січові стрільці в 1914 році вперше за часи бездержавності України згуртувалися і зі зброєю в руках почали втілювати в життя українську національну ідею – тобто першими почали боротьбу за відродження української державності. Звідси випливає, що терміном Українська революція 1917–1921 рр. можна назвати найвищий етап, апогей Визвольних змагань 1914–1923 рр.

На жаль, багатьом виданням притаманне «перекручення» окремих подій і фактів доби Української революції 1917–1921 рр. Так, наприклад, за трактуванням Я. Треф'яка, гетьманом України П. Скоропадського було обрано на останньому засіданні Центральної Ради: «29 квітня 1918 р. історичне засідання Центральної Ради ухвалило демократичний проект Конституції і обрало Президентом М. Грушевського, а гетьманом – Павла Скоропадського, що спирався на німецькі війська»². Проте, такі випадки, на жаль, не поодинокі, прикрі неточності зустрічаються навіть у роботах відомих дослідників. Так, канадський історик О. Субтельний констатує, що «28 квітня, якраз коли Центральна Рада складала конституцію Української держави, до зали ввійшов німецький загін і розпустив збори. Наступного дня Центральна Рада впала – без усякої спроби захищатися», а також, що «Микола Шраг замінив М. Грушевського на посаді голови Центральної Ради»³. В. Врублевський та В. Хорошковський значно «обмежили» період існування Центральної Ради: «Проіснувавши всього три місяці, Центральна Рада впала»⁴. Подібне нерідко зустрічається і у російських виданнях. Так, у книзі «История России» автори, аналізуючи події громадянської війни, пишуть, що «Німецькі війська і українська Директорія на чолі з Скоропадським були відсунуті Червоною Армією»⁵. Отже, з цього виходить, що нібито Директорія не тільки не боролася проти Скоропадського, а, навпаки, ним очолювалась. Такий перелік, на жаль, можна продовжувати.

Є підстави говорити і про свідоме перекручення, коли деякі сучасні антиукраїнськи налаштовані дослідники спотворюють історію вітчизняного державотворення, зокрема і доби Української революції 1917–1921 років. Наприклад, Ю. Мірошниченко та С. Удовік, аналізуючи події в Україні кінця 1917 – початку 1918 р., зазначають, що «сучасні українські історики трактують зазначені події як війну Росії проти України, але юридично для цього немає ніяких підстав», ...

«ці події можна однозначно кваліфікувати як громадянську війну у межах Російської імперії»⁶. Ці «українські науковці» стверджують, що «роль УЦР у становленні України як держави сильно перебільшена», Харківщину називають «історичними землями Великоросії», «IV Універсал був прийнятий купкою узурпаторів», «УЦР – нелегітимний орган», «уряд УНР – самозванці», «традиційним зрадництвом українців» пояснюють «нелегітимне прийняття М. Грушевським IV Універсалу, яке завдало величезної шкоди справі побудови незалежної держави й внесло розкол в українське суспільство»⁷. Варто наголосити, що С. Удовік свої антиукраїнські погляди висловлював і в попередніх публікаціях, пропонуючи змінити назву нашої держави «Україна» на «Рутенія, Руськоланія, Русинія...», назву нашого народу «український» на «русский с одним «с», терміново змінити гімн «Ще не вмерла України» на «какой-нибудь более жизнеутверждающий» та ін.⁸ Ці та інші фальсифікації та антинаукові інсинуації безперечно потребують критичного аналізу та викриття їх антидержавної сутності у спеціальному дослідженні.

Зневажливим ставленням до національної еліти доби Української революції 1917–1921 рр., чітко вираженим скептичним ставленням до самого терміну «Українська революція» та до його сутності наскрізь пронизані книги Д. Яневського, які сам автор називає «навчальними посібниками для політиків, журналістів, політологів та любителів з написання, переписування та удосконалення Конституції України»⁹. Чого тільки вартий висновок Д. Яневського, що «Злука, яку десятиліттями оспівують вітчизняні ура-патріоти... була не чим іншим, як фікцією»¹⁰, або його оцінка Центральної Ради та національної еліти: «ні на що не здібні і ні на що в продуктивному, творчому сенсі не здатні українські «інтелігенти» – письменники, учителі, студенти-недоуки та селяни, які об'єдналися в Українській Центральній Раді»¹¹.

Безперечним лідером у процесі сучасних фальсифікацій історії України, на наше переконання, слід вважати А. Широкограда, який в своїй книзі, оцінюючи діяльність Центральної Ради, дійшов висновку, що «об'єктивно говоря, именно Центральная Рада стала зачинщиком гражданской войны на территории бывшей Российской империи»¹².

Важливим джерелом для ґрунтовного вивчення історії України як у вузах, так і в школах є хрестоматії та збірники джерел. На жаль, і вони на сьогодні не відповідають вимогам часу.

Як же в них і якими документами представлена тема «Українська революція 1917–1921 рр.? На жаль, на сьогодні, в більшості хрестоматій і тематичних збірників вміщено тексти універсалів Центральної Ради за В. Винниченком, проте, наприклад, лише між автентичним текстом IV універсалу і текстом IV універсалу, вміщеним до «Відродження нації» В. Винниченка, дослідники нараховують 650 невідповідностей. Крім цього, з усіх наявних на сьогодні хрестоматій з історії України та історії держави і права України, збірників законів, документів та матеріалів лише у другому томі п'ятитомного документального видання, присвяченого ЗУНР, укладачами вміщено автентичний текст «Тимчасового Основного закону...» з посиланням на офіційне видання 1918 р., в усіх інших виданнях – «скорочений» текст, взятий з книги Михайла Лозинського «Галичина в рр. 1918–1920» (Відень, 1922), в якій у п'ятому артиклі вилучено одне з ключових положень: «державний прапор є синьо-жовтий». Більш детально ці аспекти проблеми проаналізовані в публікаціях М. Чубатої¹³.

Таким чином, як бачимо, дослідникам є над чим працювати і що удосконалювати, в тому числі й навчальну літературу. Ми не закликаємо до ура-патріотизму в підручниках, а до об'єктивного висвітлення подій і фактів. Поряд з трагічною ми маємо і славу, героїчну історію України. Нам є чим гордитись і за що боротись – і підручники з історії України, як шкільні, так і вузівські, повинні бути такими, що плекають і посилюють любов до України, формують патріотизм, викликають почуття національної гідності, а головне – ці підручники повинні надихати сучасну українську молодь до активної участі в розбудові рідної держави, яка, нарешті, остаточно стала на європейський шлях розвитку.

- ¹ Капелюшний В. «Українська революція 1917–1921 років» у шкільних підручниках та навчальній літературі з історії України: історіографічні та загально-педагогічні аспекти // Етнічна історія народів Європи. – 2017. – Вип. 51. – С. 65–70.
- ² Треф'як Я. Україна у контексті європейської історії // Історія України. – 2001. – № 46. – С. 7.
- ³ Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 308–309.
- ⁴ Врублевський В., Хорошковський В. Український шлях. – К., 1997. – С. 38.
- ⁵ История России. – Воронеж, 2001. – С. 114.
- ⁶ Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь – Україна: Становлення державності. – В 2-х тт. – Т. 2. – К., 2011. – С. 200–201.
- ⁷ Там само. – С. 187, 195, 200, 202–205 та ін.
- ⁸ Удовік С. Государственность Украины. Истоки и современность. – К., 1999. – 208 с.; його ж. Какая Украина нам нужна. – К., 2001. – 102 с.
- ⁹ Яневський Д. Загублена історія втраченої держави. – Харків, 2009. – 252 с.; його ж. Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського. – Харків, 2010. – 284 с.; його ж. Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського. – Харків, 2010. – 316 с.; його ж. Проект «Україна», або Крах Симона Петлюри. – Харків, 2010. – 315 с. та ін.
- ¹⁰ Яневський Д. Проект «Україна», або Крах Симона Петлюри. – Харків, 2010. – С. 162.
- ¹¹ Яневський Д. Загублена історія втраченої держави. – Харків, 2009. – С. 245.
- ¹² Широкоград А. Б. Тайная история Украины. – М., 2008. – С. 309.
- ¹³ Чубата М. В. Конституційне законодавство ЗУНР: до питання про автентичні та неавтентичні тексти «Тимчасового Основного закону» від 13 листопада 1918 року // Часопис Київського університету права. – 2014. – Вип. 3. – С. 48–51; її ж. Дослідження істориками права проблеми автентичних та неавтентичних текстів Універсалів Української Центральної Ради // Теоретичні та практичні проблеми правового регулювання суспільних відносин: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 23–24 січня 2015 р.). – Харків, 2015. – С. 5–8.

В статье осуществлен краткий историографический анализ проблемы освещения Украинской революции 1917–1921 годов в современных учебниках и учебных пособиях для высших учебных заведений.

Ключевые слова: Украинская революция 1917–1921 гг., история Украины, вузовские учебники, учебные пособия, национальная элита.

In the article, a brief historiographic analysis of the problem of coverage of the Ukrainian revolution of 1917–1921 in modern textbooks and teaching aids for higher educational institutions was carried out.

Keywords: Ukrainian revolution of 1917–1921, history of Ukraine, university textbooks, teaching aids, national elite.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

В статті висвітлено основні напрями та зміст дослідницької діяльності істориків-богемістів Київського університету в середині XIX–XXI ст. у контексті становлення та розвитку історичного слов'янознавства. Особлива увага приділена її загальним закономірностям та специфічним рисам на різних етапах, а також внеску окремих університетських кафедр у вивчення історії Чехії.

Ключові слова: богемістика, слов'янознавство, Університет Св. Володимира, Київський університет, історія Чехії, історики-богемісти, кафедра історії та літератури слов'янських нарід, кафедра слов'янської філології, кафедра історії слов'ян, кафедра історії Центральної та Східної Європи.

Слов'янознавча проблематика становить важливу складову сучасної історичної науки. Проте історія розвитку богемістики, що займається вивченням історії, мови та культури чехів, в Київському університеті досі не була предметом системного та збалансованого аналізу. Тому вельми актуальним наразі є заповнення наукової прогалини, переосмислення традицій та ролі цього навчального закладу серед інших славістичних центрів, встановлення основних чинників, напрямів та перспектив дослідницької діяльності вітчизняних вчених-богемістів.

Формування вітчизняного слов'янознавства в цілому та богемістики зокрема значною мірою пов'язано з діяльністю університетів Російської імперії, де в 30–40-х рр. XIX ст. у відповідності із статутом 1835 р. (§ 11) були утворені кафедри історії та літератури слов'янських нарід¹. Серед цих вишів провідне місце належало Імператорському Університету Св. Володимира, котрий був заснований 8 листопада 1833 р. та розпочав лекційну діяльність 28 серпня 1834 р., маючи в своїй структурі єдину історичну кафедру – всесвітньої і російської історії та статистики, де закладалися підвалини наукової розробки проблем історії слов'ян². Із прийняттям нового статуту 1842 р. в університеті значно активізувалися зусилля по організації славістичної кафедри на історико-філологічному відділенні філософського факультету, розгорнулося викладання фахових дисциплін у повному обсязі, передбаченому Міністерством народної освіти, та здійснення цілої низки наукових заходів, переважно філологічного характеру. Викладачам слов'янознавства ставилося за обов'язок читати свій предмет, виходячи з «підвалин російської народності», не торкаючись будь-яких політичних питань, в дусі затвердженої програми вивчення слов'яно-російської філології, розробленої І. І. Срезневським (1849). Після припинення існування філософського факультету у 1850 р. його колишні відділення перетворилися на самостійні факультети³.

У 1863 р. було схвалено проект реорганізації історико-філологічного факультету, закріплений невдовзі в університетському статуті. Він передбачав утворення поруч з відділеннями історичних наук та класичної філології спеціального відділення слов'яно-російської філології. Водночас замість колишніх кафедр історії та літератури слов'янських нарід встановлювалися кафедри слов'янської філології, котрим пропонувалося в викладання наступних дисциплін: слов'янські нарідчя, історія слов'янських літератур, слов'янські старожитності. Додатково при юридичному факультеті створювалася кафедра слов'янських законодавств. За наступним статутом 1884 р. в університеті вперше запроваджувався самостійний курс з історії південних та

західних слов'ян, що являв собою до цього часу лише складову частину загального філологічного огляду слов'янських народів. Передісторія таких нововведень та їхні наслідки здатні пояснити причини якісно нового етапу в становленні вітчизняного слов'янознавства⁴.

У другій половині XIX ст. Університет Св. Володимира перетворився на один з провідних центрів європейського слов'янознавства, де працювала ціла плеяда видатних істориків. Завдяки зусиллям М. Ф. Владимирського-Буданова, О. О. Котляревського, Т. Д. Флоринського, Ф. Я. Фортинського, В. Я. Яроцького та ін. викладання славістики піднялося до рівня тогочасної університетської науки, розширилися її рамки та змістовність, налагоджувалися зв'язки з російськими та зарубіжними славістичними осередками. Враховуючи те, що слов'янознавство в Російській імперії було пов'язане спершу з політичним слов'янофільством (панславизм), поряд філологічно-археографічного сегменту суттєво розросталися історичний та етнографічний. Цим значною мірою визначалися пріоритети в наукових уподобаннях викладачів університету⁵.

У зазначений період по висхідній лінії розвивається дослідження різних аспектів історії слов'янських народів. Відбувалося це в рамках декількох основних історіографічних шкіл, представники яких, різні за своїми переконаннями, пропонували власне бачення слов'янської історії, концепції історичного процесу, систему тлумачення фактів і явищ, свою оригінальну методологію дослідження, специфічне ставлення до джерел. Аж до початку XX ст. у вітчизняній історичній славистиці існувало три основних напрями: слов'янофільський, народницький та позитивістський. На зміну нечисленним розробкам із славістичної тематики, що базувалися переважно не на ретельному аналізі джерел, а були більшою чи меншою мірою запозиченням із зарубіжної літератури, врешті-решт приходять ґрунтовні, багатопланові, фактологічно виважені наукові праці, які й до сьогодні не втратили свого пізнавального значення. Накопичення значного обсягу джерел та вихід у світ наукових досліджень, що стали не тільки відправним пунктом для подальшої розробки різноманітних проблем, але й значним досягненням світової славістики, безумовно, позитивно вплинуло на рівень університетського слов'янознавства⁶.

Проте на початку XX ст. в Університеті Св. Володимира все ще була відсутньою яскраво виражена історико-славістична школа. Це пояснювалося, насамперед, тим, що на той час не існувало профільної кафедри та відповідної спеціалізації (історичного слов'янознавства). Дана проблема мала шанс бути вирішеною наприкінці 1919 р., коли передбачалося відкриття кафедри історії слов'ян, яка, однак, так і не розпочала свою роботу через реорганізацію університету в 1920 р.⁷.

Незважаючи на перешкоди об'єктивного і суб'єктивного характерів, що гальмували розвиток університетського слов'янознавства, загальні тенденції цього процесу мали прогресивний характер, вихованці та представники університету посідали чільне місце серед інших вітчизняних і зарубіжних славістів. Це повною мірою стосується й історії Чехії, одним з родоначальників вивчення якої став відомий історик-медієвіст Антон Микитович Ясинський (1864–1933) – доктор загальної історії, професор, член-кореспондент Чеського товариства наук, член Чеської академії наук та мистецтв (1907), академік АН БРСР (1928)⁸. Після закінчення Першої київської гімназії (1884) та історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира (1888), він був залишений для продовження науково-викладацької діяльності. Упродовж 1890–1893 рр. працював вчителем історії в Київському кадетському корпусі та в жіночій гімназії В. М. Ващенко-Захарченко. Захистивши дисертацію у 1895 р., А. М. Ясинський отримав ступінь магістра й почав читати в університеті лекції з середньовічної історії в якості приват-доцента. Того ж року був призначений вчителем історії в Першій гімназії, одночасно викладаючи в Інституті шляхетних дівчат. Восени 1896 р. він прийняв запрошення Юр'ївського (Дерптського, нині – Тартуського) університету на посаду екстраординарного (з 1901 р. – ординарного) професора по кафедрі всесвітньої історії. З 1911 р. працював у вищих навчальних та науково-дослідних установах Москви, Воронежу, Вітебська, Смоленська⁹.

Формування А. М. Ясинського як провідного вченого-славіста, фахівця із соціально-правової історії Чехії розпочалося саме в «український період» життя, у стінах Університету Св. Володимира, де пройшли студентські роки, початок наукової та педагогічної діяльності. Про цей період можна знайти деякі відомості в особистому архіві його двокюрідної сестри, бібліографа Київського університету З. З. Піскорської (Андрієнко) та в щоденнику історика В. К. Піскорського¹⁰.

Магістерська дисертація «Занепад земського устрою в Чеській державі (X–XIII ст.)» (1895) та докторська «Основи соціального устрою чеського народу в епоху панування звичаєвого права» (1901) захищалися Ясинським у Києві. Докторську дисертацію, видану у двох томах під загальною назвою «Нариси і дослідження з соціальної та економічної історії Чехії в середні віки», було відзначено преміями ім. проф. О. О. Котляревського (за перший том) та ім. М. В. Ломоносова (за другий). Працюючи в університетах та інших установах Росії, Білорусії, він часто навідувався до Києва (1911 р., приміром, приїздив на XI Археологічний з'їзд) та підтримував плідні зв'язки з місцевою науковою громадськістю¹¹.

У своїх дослідженнях А. М. Ясинський розробив численні проблеми соціально-економічної, аграрної та правової історії середньовічної Чехії. Ним було запроваджено своєрідну й доволі оригінальну періодизацію соціального розвитку чеського народу. Найдавніша стадія отримала назву «колективних форм побуту». Ця стадія змінилася, за Ясинським, «земським устроєм», для якого характерним є майнова нерівність, наявність суспільних прошарків та державного апарату управління, однак, при збереженні заснованих на «самобутніх, колективних формах побуту» правових норм. Учений тлумачив феодалізм як «станово-привілейований устрій», що прийшов у другій половині XIV ст. на зміну «земському» та знищив юридичну самобутність народу¹².

Праці А. М. Ясинського з історії Чехії присвячено насамперед аналізу розвитку чеського суспільства в добу переходу від «земського устрою» до «станово-привілейованого». Головну увагу він приділив питанню щодо ступеня та характеру іноземного, точніше німецького впливу на долю Чехії XIII–XIV ст., який мав місце, зокрема, внаслідок колонізації. Цей вплив уявлявся Ясинському, по суті, другорядним чинником, котрий, проте, отримав важливе значення тому, що держава вже дозріла для відповідних соціальних змін. Докладно розглянувши процес виникнення станів, апарату управління центральних та земських установ, розділення держави на адміністративні області, соціальну організацію села, розвиток найважливіших господарських документів, Ясинський констатував, що німецькі організаційні форми були прийняті в Чехії XIII–XIV ст. лише відносно деяких суспільних явищ, а тому ні в якому разі не можна говорити про повну асиміляцію чеських інституцій німецькими¹³.

Подібна позиція викликала неабиякі заперечення як в Росії, так і в Чехії. Лише багато років по тому було визнано заслуги А. М. Ясинського, зокрема, його роль у боротьбі проти однобічних уявлень про механічне запозичення Чехією суспільних і правових порядків Німеччини. Проте й наприкінці XIX – на початку XX ст. критики ставили праці цього богеміста вище праць деяких чеських і німецьких учених, відмічаючи в них ґрунтовні огляди джерел та літератури, використання всього доступного історичного матеріалу, ясність викладення, оригінальність висновків¹⁴.

У своїх працях із соціально-економічної історії Чехії Ясинський виступав також проти теорії індивідуального або приватного землеволодіння західних науковців Н. Д. Фюстеля де Куланжа, К. Т. Інама-Штернегга, Х. Віттixa, Ф. Сібома та Б. Гільдебранда, які зазначали, що на перших стадіях розвитку в народній масі переважали раби й залежні люди, а самі форми спільного володіння полями та угіддями виникли згодом під впливом фінансових та економічних інтересів землевласників. Створивши нарис аграрних відносин у Чехії в X–XIII ст. і першим дослідивши чеські поземельні описи-урбарії, вчений прийшов до висновку, що головну масу залежного селянства становили вихідці з колись вільного сільського населення¹⁵.

А. М. Ясинський, без перебільшення, вважається одним з найвидатніших вітчизняних істориків Чехії, а його праці – верхівкою історичної богемістики зазначеної доби («Чеське свідчен-

ня XIV століття про російське металеве виробництво» (1898), «Сприяння чехів успіхам германізації на берегах Балтійського моря» (1898), «Основні риси розвитку права в Чехії XIII–XV ст.» (1902); «Запровадження німецького права в селах Чехії XIV століття» (1903), «Присяга селян по чеському середньовічному праву» (1904), «Лекції з історії середніх віків. Раннє середньовіччя» (1910), «Емфітевзис та перебір полів в середньовічній Чехії» (1929) та ін.)¹⁶. За своєю науковою значущістю вони з повним правом можуть стояти поряд з працями П. Г. Виноградова з аграрної історії Англії середніх віків, М. І. Кіреєва та І. В. Лучицького з аграрної історії Франції. Але найбільшого схвалення Ясинський дістав у самій Чехії, як учений, що зрозумів і дав правильну оцінку історичному значенню чеського народу й своїми працями суттєво збагатив знання в галузі давньої суспільної та соціальної історії чехів¹⁷.

Для розробки окремих питань історії та культури Чехії, крім А. М. Ясинського, чимало корисного зробили й інші науковці, котрі працювали в Університеті Св.Володимира в середині XIX – на початку XX ст. Серед них: К. Ф. Страшкевич (займався дослідженням чеської мови), А. В. Стороженко (дослідив Зеленогорський та Краледворський рукописи), А. І. Степович (вивчав історію слов'янських літератур, опублікував «Нарис історії чеської літератури (1886)»), Т. Д. Флоринський (підготував та видав «Посібник к лекціям з історії Чехії» (1915), де історія чехів викладалася від її початку до 1526 р.), Є. А. Рихлік (вивчав творчість чеського поета Ф. Л. Челаковського), В. О. Більбасов (досліджував діяльність Кирила та Мефодія, Яна Гуса), Іванішев М. Д. (займався історією слов'янських законодавств, в тому числі чеського)¹⁸.

Реорганізація університету, який фактично припинив своє існування в 1920 р. (натомість були засновані Вищий інститут народної освіти, Київський інститут народної освіти) та репресії 20–30-х рр. XX ст. проти інтелігенції, перш за все гуманітарної, спричинили розгром української славістики. Тому після відновлення його роботи в 1933 р. викладати славистичні дисципліни було майже нікому. Відродження славістики розпочалося лише за часів Другої світової війни (в евакуації) в умовах відомої політичної кон'юнктури та завершилося в організаційному сенсі у 1946 р., коли була відновлена кафедра слов'янської філології на філологічному факультеті, на чолі якої став академік Л. А. Булаховський. Від початку своєї роботи кафедра забезпечувала викладання західнослов'янських мов та літератур – чеської та польської¹⁹. З цього часу розпочинається й новий етап у розвитку університетської історичної богемістики. Вагомий внесок у вивчення чеської історії зробили науковці та вихованці різних кафедр історичного (1955–1964 рр. – історико-філософського) факультету Київського університету: І. С. Дзюбо, М. В. Кірсенко, О. О. Песчаній, І. О. Скрипка, В. П. Шумило та ін.²⁰

Гідне поповнення знайшла славна плеяда українських богемістів в особі відомого вченого-славіста Анатолія Федоровича Кізченка (1924–1991) – доктора історичних наук, професора. В 1948 – 1953 рр. він – студент міжнародного факультету, а потім відділу міжнародних відносин історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (отримав кваліфікацію – історик-міжнародник, референт-перекладач), в 1953–1956 рр. – аспірант кафедри нової історії та історії міжнародних відносин історичного, з 1955 р. – історико-філософського факультету. В червні 1956 р. А. Ф. Кізченко достроково захистив кандидатську дисертацію «Радянсько-чехословацькі відносини в період загрози фашизму і гітлерівської агресії (1933–1937 рр.)». А в листопаді 1972 р. ним була захищена докторська дисертація «Зовнішня політика Чехословаччини напередодні Другої світової війни (травень 1935 р. – березень 1939 р.)». Дисертаційні роботи вченого стали помітним явищем у вітчизняній славистиці та отримали високу оцінку спеціалістів²¹. З листопада 1956 р. А. Ф. Кізченко – старший викладач кафедри історії середніх віків та стародавнього світу, з липня 1961 р. – доцент. У 1967–1984 рр. він працював на новоствореній кафедрі історії зарубіжних соціалістичних країн, спочатку на посаді доцента, а з квітня 1974 р. – професора. В листопаді 1975 р. отримав звання професора. Впродовж 1960–1972 рр. перебував на посадах заступника декана, 1978–1988 рр. – декана історичного факультету, 1984–1989 рр. – завідувача кафедри історії середніх віків та стародавнього світу. Останні роки свого життя (з травня 1989 р.) працював професором цієї кафедри²².

За час роботи в університеті А. Ф. Кізченко не тільки розробив і читав значну кількість різноманітних нормативних та спеціальних лекційних курсів («Історія первісного суспільства», «Історія стародавнього Сходу», «Історія країн Азії, Африки та Латинської Америки (середні віки)», «Історія Китаю (середні віки)», «Історія південних та західних слов'ян (XVIII–XX ст.)», «Історія Чехословаччини», «Історія та культура Чехословаччини», «Гуситський рух у Чехії XV ст.», «Основи науково-дослідної роботи з історії зарубіжних соціалістичних країн» та ін.), а й був умілим популяризатором та інтерпретатором наукових знань, організатором історичної науки, займався активною дослідницькою роботою. Стилю науково-педагогічної діяльності вченого були властиві постійна увага до теоретично-методологічних питань, глибоке проникнення в суть досліджуваних явищ, оригінальний підхід до розв'язання складних проблем, блискуче знання фактичного матеріалу. Він успішно представляв вітчизняну науку на міжнародних та національних симпозиумах, конгресах, конференціях, брав участь в роботі кількох вчених рад по захисту кандидатських і докторських дисертацій, плідно працював як член редколегій низки фахових історичних видань, виступав з лекціями в українських та зарубіжних вишах (Чехословаччини, Німеччини, Угорщини, Югославії). Під його керівництвом успішно здійснювалася розробка комплексної наукової теми «Історіографія та джерела з проблем соціально-економічного розвитку, антифеодальної боротьби та суспільно-політичної думки європейських країн XII–XVIII ст.»²³.

Відвідуючи неодноразово Чехословаччину, А. Ф. Кізченко здобув там численних друзів та брав разом з ними участь в реалізації спільних наукових проєктів. Тривалий час він працював членом Правління Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби. Його ім'я стало своєрідною візитною карткою для багатьох колег по університетській спільноті при їхніх контактах з вченими інших осередків науки та освіти, в тому числі зарубіжних. Як багатогранний дослідник з широким науковим світоглядом, блискучий продовжувач славних традицій університетської богемістики, А. Ф. Кізченко створив на історичному факультеті широко знану далеко поза межами вишу школу славістів, представники якої наразі успішно працюють в науково-дослідних, навчальних й державних установах України та інших країн світу. Плідна діяльність вченого одержала високу оцінку. Він був нагороджений Почесним знаком Союзу чехословацько-радянської дружби I ст., бронзовою медаллю Я. А. Коменського Братиславського університету, срібною медаллю Я. Е. Пуркіне Брненського університету, медаллю З. Неєдли, урядовими нагородами (медалями) СРСР²⁴.

Свої наукові праці (понад 100), серед яких є монографії, підручники, навчальні посібники, брошури, статті, А. Ф. Кізченко присвятив різноманітним проблемам давньої, середньовічної, нової та новітньої історії слов'янських народів, в першу чергу внутрішній та зовнішній політиці Чехословаччини («До питання про боротьбу народних мас Чехословаччини за дружбу і союз з СРСР в період зростання загрози гітлерівської агресії» (1963), «Відносини між Чехословаччиною і Польщею напередодні Другої світової війни (1934–1938 рр.)» (1968), «Зовнішньополітичні відносини так званої «другої Чехословацької республіки» (1970), «Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935 р. – березень 1938 р.» (1971), «Народи – друзі, народи – соратники» (1981), «Чехословаччина в соціалістичній співдружності» (у співавторстві) (1986), «Історія південних і західних слов'ян: підручник» (у співавторстві) (1966, 1987) та ін.)²⁵.

Безумовно, концептуальні положення історичних робіт А. Ф. Кізченка, які створювалися в певних історичних умовах в рамках ідеологічно заангажованих методологічних постулатів, наразі потребують об'єктивної оцінки та критичного переосмислення. Висвітлюючи події чехословацької історії з позицій догматики «розвиненого соціалізму», вчені радянського періоду почасти замінювали аналіз імперативом партійної доцільності та алгоритмом «класовості». Такий однобічний підхід серйозно звужував можливість для дійсно наукового висвітлення суспільно-політичної історії Чехії (Чехословаччини).

Проте й до сьогодні праці цього українського вченого-богеміста не втратили фактологічної цінності та актуальності. Особливо це стосується його монографії, яка побачила світ у 1971 р. В ній

вперше у вітчизняній історіографії на основі архівних дипломатичних документів відтворювалася динамічна, повна суперечливих моментів картина чехословацької зовнішньої політики 30-х рр. XX ст., визначалися її мета, зміст, характер і напрями, аналізувалися відносини Чехословацької республіки з іншими державами, ставлення керівництва країни до міжнародних подій напередодні Другої світової війни, що спричинили Мюнхенську трагедію²⁶. Не менш цінним за фактологічним наповненням та системою подачі матеріалу залишається для сучасної вищої школи підручник з історії південних і західних слов'ян (1966, 1987), членом авторського колективу й редактором якого був А. Ф. Кізченко. В підручнику знайшли відображення загальні закономірності й специфічні особливості соціально-економічного, політичного та культурного розвитку зарубіжних слов'янських країн, в тому числі Чехії, з давніх часів до середини 80-х рр. XX ст.²⁷

Традиції університетського слов'янознавства та богемістики як його важливої складової набули свого найбільш повного й вираженого продовження на історичному факультеті в роботі кафедри історії слов'ян, що була утворена в лютому 1967 р. за наказом Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР від 30 грудня 1966 р. На час виникнення кафедра мала назву «історії зарубіжних соціалістичних країн», з 1985 р. – «історії соціалістичних країн Європи», з 1990 р. – «історії західних та південних слов'ян», з 1996 р. – «історії слов'ян». В різні часи кафедру очолювали професори Дзюбко І. С. (1967–1971), Джеджула К. О. (1972–1988), Яровий В. І. (з 1988–2016)²⁸. 29 червня 2016 р. Вчена рада Київського національного університету імені Тараса Шевченка прийняла рішення про створення кафедри історії Центральної та Східної Європи шляхом об'єднання кафедр історії слов'ян та історії Росії в рамках нової освітньої програми «Східноєвропейські історичні студії» (завідувач кафедри – професор Мордвінцев В. М.). Наказ ректора №573-32 від 30 червня 2016 р. затвердив рішення Вченої ради університету²⁹.

Створення кафедри було обумовлене необхідністю підготовки фахівців з історії народів Центральної та Східної Європи, зважаючи на їхню роль у розвитку людської цивілізації та забезпеченні зовнішньополітичних інтересів України. Нині кафедра, колектив якої складається з 11 викладачів (професори Мордвінцев В. М., Яровий В. І., Стельмах С. П., Верба І. В., доценти Антонюк О. С., Ляпіна О. В., Мельничук О. П., Малацай І. В., Мотрук С. М., Руккас А. О., асистент Папакін А. Г.), забезпечує викладання історії цього регіону Європи від найдавніших часів і середньовіччя до нової доби і сьогодення в нормативних курсах «Історія народів Південно-Східної і Центральної Європи», «Історія народів Східної Європи» та дисциплінах вільного вибору, у тому числі з історії Чехії («Особливості історичного розвитку Чехії», «Історія гуситського руху в Чехії»). Здійснюється підготовка фахівців, які отримують ОКР «бакалавр» та «магістр». Широкою і різноманітною є тематика наукових досліджень богемістів кафедри. Ними активно розробляються проблеми національно-визвольного руху чехів, становлення та розвитку незалежної Чехословацької республіки, функціонування та краху тоталітарного режиму в Чехословаччині в другій половині XX ст., посттоталітарної трансформації, демократичного руху, «Празької весни» 1968 р., «ніжної революції» 1989 р., кризи та розпаду ЧСФР, сучасного становища Чеської Республіки, чесько-українських взаємин, історії української громади в Чехії тощо. Викладачі кафедри брали участь у розробці кількох наукових тем, які безпосередньо торкалися різних аспектів чеської історії. Серед них, зокрема, «Історія соціально-політичного розвитку слов'янських країн та українсько-слов'янські зв'язки», «Суспільно-політичні кризи та їх наслідки в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (кінець 40-х – початок 90-х рр. XX ст.)», «Історія слов'янських народів в контексті становлення та розвитку українсько-європейських стосунків з давніх часів до початку XX ст.»³⁰. В результаті підготовлено до друку та опубліковано цілу низку наукових та навчально-методичних праць³¹.

Таким чином, починаючи із середини XIX ст. вивчення історії та культури чехів стало важливою складовою діяльності викладачів Київського університету. На жаль, за роки, що минули тут так й не було створено потужного науково-дослідного центру богемістики, спроможного те-

оретично й практично стимулювати системні розвідки в цій галузі, готувати нові покоління фахівців, сприяти повноцінному розвитку українсько-чеського співробітництва, поширенню знань про Чехію в Україні, а також гідно репрезентувати вітчизняну науку на міжнародній арені. Тому наразі вкрай необхідним є не тільки гідне продовження і збагачення традицій богемістики, а й розробка якісно нової концепції її подальшого розвитку.

¹ Досталь М. Ю. К истории создания кафедры славистики в Киевском университете Св. Владимира // Славяноведение в университетах России. – Тверь, 1993. – С. 9; Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян / отв. ред. В. А. Дьяков, Д. Ф. Марков. – М., 1988. – С. 208–211.

² Історія Київського університету: монографія / І. В. Верба, О. В. Вербовий, Т. Ю. Горбань; кер. авт. кол. В. Ф. Колесник. – К., 2014. – С. 40; Київський університет імені Тараса Шевченка. Сторінки історії і сьогодні / за заг. ред. В. В. Скопенка. – К., 1994. – С. 9–14.

³ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира, 1834–1884. – К., 1884. – С. 284–286.

⁴ Досталь М. Ю. Вказ. праця. – С. 19–21; Славяноведение в дореволюционной России: библиографический словарь / редкол.: В. А. Дьяков (отв. ред.) и др. – М., 1979. – С. 43.

⁵ Див.: Лаптева Л. П. История славяноведения в России в конце XIX – первой трети XX века. – М., 2012. – С. 98–102.

⁶ Историография истории южных и западных славян: учеб. пособие / редкол.: И. В. Созин (отв. ред.) и др. – М., 1987. – С. 179–180.

⁷ Журжа І. В. Становлення та розвиток слов'язознавства в Університеті Св. Володимира: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – С. 15.

⁸ Славяноведение в дореволюционной России: библиографический словарь. – С. 383.

⁹ Волков В. А., Куликова М. В., Логинов В. С. Московские профессора XVIII – начала XX веков. Гуманитарные и общественные науки. – М., 2006. – С. 290–291.

¹⁰ Архив проф. В. К. Пискорского // РДБ. – Ф. 805 (рукописний відділ).

¹¹ Антон Ясинський – український дослідник чеського середньовіччя // Хроніка-2000. – Ч. 1. «Україна-Чехія». – К., 1999. – Вип. 25–26. – С. 44–45; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле і сьогодення / під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К., 2004. – С. 323.

¹² Ясинский А. Н. Падение земского строя в Чешском государстве (X–XIII вв.). – К., 1895.

¹³ Ясинский А. Н. Основные черты развития права в Чехии в XIII–XV вв. Историко-юридический очерк // Сб. в честь М. Ф. Владимирского-Буданова. – Юрьев, 1901.

¹⁴ Див.: Иванов Ю. Ф. А. Н. Ясинский как историк Чехии // Вопросы истории славян. – 1966. – Вып. 2. – С. 23–35; Казакова М. А. Исторические взгляды А. Н. Ясинского // Научные доклады высшей школы. Исторические науки. – 1961. – № 3; Москаленко А. Е. К изучению жизни и деятельности А. Н. Ясинского // Вопросы историографии и истории СССР. – Воронеж, 1969. – Т. 85. – С. 252–268.

¹⁵ Ясинский А. Н. Очерки и исследования по социальной и экономической истории Чехии в средние века. – Юрьев, 1901. – Т. 1; Самобутній розвиток соціального і аграрного устрою чеського села // Хроніка-2000. – Ч. 1. «Україна-Чехія». – К., 1999. – Вип. 25–26. – С. 46–56.

¹⁶ Ясинский Антон Никитич. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rulex.ru/01320141.htm.

¹⁷ Krofta K. Jasinskij A. N. – Praha, 1935. – S. 3; Историография истории южных и западных славян. – С. 183–184.

¹⁸ Там само. – С. 71–72, 163, 297–298, 322–324, 342–343; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира, 1834–1884. – С. 625; Журжа І. В. Вказ. праця. – С. 12–15.

¹⁹ Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка / В. В. Різун, М. С. Тимошик, А. Є. Конверський та ін. – К., 2004. – С. 237, 242; Паламарчук О. Л., Чмир О. Р. Особливості підготовки студентів-славистів Київського університету імені Тараса Шевченка в сучасних умовах // philolog.univ.kiev.ua/library/zagal/Komparatyvni_doslidzhenna_12_2010/141_146.pdf.

²⁰ Див.: Яровий В. І. Становлення та розвиток історичного слов'язознавства в Київському університеті

імені Тараса Шевченка // Вісник Київ. ун-ту. Історія. – К., 1998. – Вип. 37. – С. 5–6.

²¹ Українські історики ХХ століття: бібліографічний довідник. Серія «Українські історики». – К., 2004. – Вип. 2, ч.3. – С. 79–111.

²² Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле і сьогодення. – С. 214.

²³ Архів Київського університету. – Ф.Р. – 1246. – Оп. 4 л. – Ув. 1991. – ППС-32.

²⁴ Там само.

²⁵ Євсєєнко І. В. Кізченко Анатолій Федорович. [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / редкол. В. А.Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. – К., 2007. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kizchenko_A.

²⁶ Кізченко А.Ф. Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935 р. – березень 1938 р. – К., 1971.

²⁷ Історія південних і західних слов'ян: підручник / за ред. І. М. Гранчака, А. Ф. Кізченка, В. П. Чорнія. – К., 1987.

²⁸ Історія Київського університету. – С. 555–556; Яровий В. І. Вказ. праця. – С. 5.

²⁹ Кафедра історії Центральної та Східної Європи // se-europe.knu/index.php.

³⁰ Див.: Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле і сьогодення. – С. 89–95, 100, 321.

³¹ Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст): курс лекцій: навч. посібник / за ред. В. І. Ярового. – К., 2009; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / упоряд. В. І. Яровий, С. М. Мотрук, В. П. Шумило та ін.; за ред. В. І. Ярового. – К., 2011; Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Т. 2. Нова доба): навч. посібник / уклад. В. І. Яровий, О. С. Антонюк, І. В. Малацай та ін.; за ред. В. І. Ярового. – К., 2016 та ін.

В статье освещены основные направления и содержание исследовательской деятельности историков-богемистов Киевского университета в середине XIX–XXI вв. в контексте становления и развития исторического славяноведения. Особое внимание уделено ее общим закономерностям и своеобразным чертам на различных этапах, а также вкладу отдельных университетских кафедр в изучение истории Чехии.

Ключевые слова: богемистика, славяноведение, Университет Св. Владимира, Киевский университет, история Чехии, историки-богемисты, кафедра истории и литературы славянских наречий, кафедра славянской филологии, кафедра истории славян, кафедра истории Центральной и Восточной Европы.

The article deals with basic directions and content of historians-bohemists research activity at Kyiv University in the middle of 19th – 21st centuries within the context of formation and development of historical Slavic studies. Particular attention is paid to its general laws and specific features in various stages, the contribution of individual university departments to study of the Czech history.

Keywords: Czech studies, Slavic studies, University of St. Vladimir, University of Kyiv, Czech history, historians-bohemists, Department of history and literature of the Slavonic dialects, Department of Slavonic philology, Department of history of the Slavs, Department of history of Central and Eastern Europe.

ВЕРИФІКАЦІЯ ВІР'ЯНАМИ САКРАЛЬНОСТІ ОБ'ЄКТІВ

(за матеріалами польових досліджень на Вінниччині)

У статті розглянуто основні критерії, за якими віруючі люди верифікують різні об'єкти матеріального світу як сакральні. Визначено типи таких сакральних об'єктів на основі матеріалів польових досліджень.

Ключові слова: сакральне, святиня, святе місце, народна релігійність, верифікація, типи сакральних об'єктів.

Духовне життя українського народу одна з найбільш багатограних сфер, якою завжди цікавляться науковці. Взаємозв'язки релігійної складової з іншими сферами життя є актуальною темою у етнологічних дослідженнях. Відомості про давні вірування населення території України знаходимо в руських літописах, думах, щоденниках Д. Туптала. Зі становленням етнології як науки збір матеріалів проводився організовано та тематично, готувались програми та питальники експедицій. До початку XX століття етнографічні відомості переважно накопичувалися. Зумовлено це нестабільною політичною ситуацією та великою кількістю зацікавлень дослідників. З початком XX століття зібраний матеріал потребував аналізу та систематизації. Основними напрямками збору етнографічних матеріалів були відомості про побут, родинну та календарну обрядовість, господарське життя, вірування та звичаї народу¹.

Започаткована З. Доленгою-Ходаковським традиція запису народної словесності (пісні, легенди, перекази, малі прозові форми), як одного з основних показників культурного розвитку народу, була вдало розвинена М. Максимовичем. Перші етнографічні роботи М. Максимовича показали пріоритетне значення фольклору у вивченні життя та побуту населення Малоросії. Зібрані у 1820-х роках матеріали показували багатогранність фольклорних сюжетів, у яких висвітлювались майже всі сфери життя українців.²

Події 1920-х років, охрещені науковцями «пошестю чудес» дали багатий фольклорний матеріал. Сучасні подіям дослідники окрім збору етнографічного матеріалу активно розробляли системи його аналізу. Різноманітність сюжетних ліній та фольклорних форм цікавлять дослідників і сьогодні. В. Дяків вивчаючи фольклор подій 1920–1930-х років, особливу увагу приділяв питанням народної релігійності українців у зазначений період³.

Тематика народної релігійності останнім часом стала популярною для досліджень. Питанням займалися В. Дяків, І. Колодюк, Г. Бондаренко, Ю. Борецько та ін., висвітлюючи різні аспекти цієї складної системи. У статтях вивчаються причинно-наслідкові зв'язки між трансформаціями у системі народної релігійності та політичними умовами, у яких ці зміни відбувалися.

Варто конкретизувати визначення терміну «народна релігійність». На сьогодні тривають наукові дебати про точне визначення цього терміну. Дослідники у своїх роботах використовують різні варіанти цього поняття – релігійність народу, народне двовір'я, народне православ'я, намагаючись максимально конкретно підтвердити доцільність використання такої форми. На нашу думку, «народна релігійність» – це комплекс взаємозв'язків між Церквою та народом, симбіоз релігійних уставів та їх розуміння і пояснення у народі, особливості сприйняття суті релігії та її «використання» у народі, створення особливого фольклорного комплексу з релігійною тематикою, вивчаючи який стає можливим дослідження перерахованих явищ.

Одним із ключових понять у системі народної релігійності є поняття «святиня» та «святе місце». Пояснення терміну «святиня» подається у Тлумачному словнику української мови як «1) заст. Храм. 2) Місце, предмет релігійного поклоніння. 3) перен., уроч. Що-небудь особливо дороге, глибоко шановане; те, що зберігають з любов'ю й пошаною»⁴. Релігієзнавчий словник подає визначення другого терміну: «Святі місця – місцевості та споруди, які, згідно з релігійними джерелами, пов'язані з життєписом засновника, або окремих святих, тієї чи іншої релігії, різними чудотворіннями і місцем, куди віруючі ходять на прощу. Поряд із широко шанованими існує багато таких святих місць, поклоніння яким має регіональний, а часто місцевий характер»⁵.

Помітно, що ці поняття мають спільну основу, та майже нічим не відрізняються. В такому разі виникає питання: «Чи можна їх використовувати як синоніми?» Протягом 2013–2016 років на території Вінниччини автором у кілька етапів було проведено польові дослідження. Одним із ключових завдань опитування було визначення, що для сучасного вірянина є святиня, а що святе місце, чи є між ними різниця і яка. Цитати інтерв'ю з респондентами подані зі збереженням стилістичних особливостей мовлення.

Результати польових досліджень показали, що поняття «святиня» і «святе місце» для переважної більшості опитаних є ідентичними. Для них це релігійні об'єкти, незалежно від форми – церква, ікона, хрест та ін. «Святиною вважається в першу чергу те, що має відношення до духовної сфери. Це може бути і те, що стосується обрядів християнських, і сам храм являється святиною, і ікона являється святиною. Фактично все, що відноситься до духовної сфери, до сакральної сфери, воно все називається святиною. А святе місце, те місце, яке певним чином відмічене благодаттю Духа Святого, тобто ті ж святині»⁶.

Невеликий відсоток респондентів відносив до святинь і абстрактні поняття, такі як чесність, любов, повага, а також речі, які кожна людина індивідуально вважає або цінними або святими – сім'я, життя, родина, населений пункт, земля (як господарський об'єкт), хліб, вода та ін.⁷.

Решта розрізняють їх за принципом «мобільності об'єкту» тобто, святиня – це рухомий сакральний об'єкт невеликих розмірів (ікони, хрести натільні та у церкві, церковне начиння, церковні книги), а святе місце – це нерухомий об'єкт, що несе у собі релігійну семантику (церква, монастир, каплиця, кладовище, придорожні хрести, святі джерела, криниці, купелі).⁸

Настоятель Комаргородського Свято-Покровського храму отець Іоанн дає такі визначення: «Святиня – це якась реалія, яка поєднує земний та духовний світ, те, що земне приводить до Бога. Святе місце – це там де знаходиться святиня»⁹. Отець Петро, настоятель церкви у с. Зеленьянка Крижопільського району: «Святиня це те місце де ми приходимо і віддаємо шану Богу, це для нас може бути ікона, храм, мощі. Святе місце – це там де було явлення тій чи іншій людині, або місце де колись був храм, і люди йдуть туди молитися»¹⁰. Намісник Свято-Феодорівського чоловічого монастиря у смт Вапнярка Томашпільського району: «Святиня – це річ або предмет, який наділений особливими властивостями, якому з часом починають поклонятися люди. Вона може бути або чудотворна, або якась подія пам'ятна пов'язана з цим, будь то ікона чи хрест. Є чудотворні ікони, є мощі святих угодників Божих. Святе місце – теж, або Бог прославив, або люди поклоняються. От храм святе місце, місце зруйнованого храму, намолене місце, де зберігаються мощі святих, або місця явлення Бога і святих»¹¹.

Смислове навантаження вказаних понять є основним критерієм, за яким віруюча людина верифікує сакральність об'єкту, його приналежність до певної релігії, охарактеризовує його унікальне значення у системі символів віри. Підтвердження сакральності, святості чи «вищого походження» для вірянина є необхідною частиною його віри, оскільки саме через цей процес, він знаходить правильні для себе пояснення істинності своєї віри. Поєднання у свідомості вірянина візуального, емоційного та сакрального образів забезпечують отримання стійких форм сприйняття типових предметів – ікона, хрест, цвинтар, монастир, джерело, релігійна споруда та ін., та загальне їх ототожнення із релігією. Функціональність таких об'єктів надалі прямо залежить від їх місця у системі релігійних вірувань. Таким чином процес верифікації логічно за-

вершується на етапі повного та однозначного ототожнення предмету чи об'єкту з профанного середовища із сакральним його значенням.

Залежно від того, яке місце в ієрархії сакральних об'єктів займає той чи інший локус, процес ствердження святості теж має свої особливості. На основі зібраних польових матеріалів автор, узагальнюючи відповіді респондентів, виокремив таку ієрархічну піраміду сакральних об'єктів:

- монастирі, відпустові місця, чудодійні ікони та мощі – найбільш відомі та шановані (за кількісною ознакою об'єкти);

- цілющі джерела, купелі, церковні предмети, які мають чудесне або містичне походження, явлені ікони (відомі більше як чуда явлення обрисів на різних поверхнях, які віряни трактують як обриси ікон чи святих);

- церква, святі місця типу урочищ, окремих поховань, долини хрестів;

- кладовища, придорожні хрести, каплиці;

- ікони, церковне начиння, церковні книги, натільні хрестики;

- парки і пам'ятники загиблим у роки Першої та Другої світових воєн, постраждалим у наслідок катастрофи на ЧАЕС, воїнам Небесної сотні та ін. (ці об'єкти класифікують як святі місця малий відсоток опитаних тому вони розміщені в основі піраміди).

На основі такої ієрархії стає зрозумілим, чому інтерв'юери часто давали однотипні відповіді на запитання про святині їхнього населеного пункту та за його межами. Саме у такий простий і зрозумілий спосіб віруюча людина виокремлює із усього загалу сакральностей особливо важливі та значимі, керуючись не лише власними переконаннями, а й думкою більшості – «сюди дуже багато людей приходить, щоб помолитись/поклонитись/зцілитись/ побути з Богом». Важливу роль у цьому процесі відіграють і так звані чуда – явлення, мироточіння, кровоточіння, оновлення. Якщо із буденним, профанним або і сакральним предметом відбуваються подібні зміни, то така річ відразу набуває більш пріоритетного значення і піднімається на вищі сходинки піраміди.

Проте, не лише ці механізми дозволяють підтримувати статус сакрального у віруючому середовищі. Якщо релігійні споруди по своїй суті «є місцями намоленими, найближчими до Бога»¹², то по відношенню до інших локусів свого оточення для вірянина існує гостра необхідність хоча б періодичного підтвердження високого статусу святині. Саме таку роль і виконують різноманітні перекази і легенди про чуда зцілення безнадійно хворих біля ікон, хрестів, джерел та інше. Такі відомості неможливо перевірити на достовірність, та людині, яка вірить у це, такі докази не потрібні, їй достатньо самої лише вербальної форми, щоб для себе особисто означити значимість того чи іншого святого місця чи святині.

Як бачимо, відсутність чіткого розмежування між «святиною» та «святим місцем» – основними поняттями народної релігійності – відкриває нові можливості для етнологічних досліджень. Результати польових досліджень показали синонімічність вказаних понять для переважної частини віруючого населення Вінниччини. Оскільки маємо відомості про різне значення цих термінів, науковцям варто більш детально розглянути це питання. Значні горизонти для науковців відкривають і особливості верифікації святості об'єктів у середовищі вірян, оскільки досить часто процес набуття ознак сакрального започатковується не серед духовенства, а в народі і зі зростанням популярності нової святині верифікується Церквою, чим додатково утворює у розумінні вірян правильність їх міркувань та уявлень про сакральне.

¹ Українська етнологія. Навч. Посібник для студ. вищ. навч. накладів. / Упоряд. Борисенко В. К. – К., 2007. – С. 70–75.

² Єфремов С. Історія українського письменства. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrcenter.com/!FilesRepository/Literature%5C_Upload3/8a2741a5-70bd-4b1f-833a-4c54e3a0a27e.pdf

³ Дяків В. «Фольклор чудес» у підрадянській Україні 1920-х років. – Львів, 2008. – 256 с.

⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrainian_explanatory.academic.ru/161474/святыня

⁵ Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного і Б. Любовика. – К., 1996. – С. 298.

⁶ Записано 08.02.2015 р. Шудляк Н. О. від Нізельської Наталії Василівни, 1976 р. н., у с. Жабокрич Крижопільського р-ну Вінницької обл. – Архів автора.

⁷ Записано 13.09.2014 р. Шудляк Н. О. від Годованого Євгена Федоровича, 1949 р. н., у смт Крижопіль Крижопільського р-ну Вінницької обл. – Архів автора.

⁸ Записано 20.03.2016 р. Шудляк Н. О. від Войціцької Марії Пилипівни, 1942 р. н., у с. Блідки Немирівського р-ну Вінницької обл. – Архів автора.

⁹ Записано 11.02.2015 р. Шудляк Н. О. від Журжика Іоанна, 1980 р. н., у с. Комаргород Томашпільського р-ну Вінницької обл. – Архів автора.

¹⁰ Записано 01.02.2015 р. Шудляк Н. О. від Підсадного Петра Григоровича, 1975 р. н., у с. Зеленянка Крижопільського р-ну Вінницької обл. – Архів автора.

¹¹ Записано 05.02.2015 р. Шудляк Н. О. від Котлярова Серафима, 1974 р. н., у смт Вапнярка Томашпільського р-ну Вінницької обл. – Архів автора.

¹² Там само.

В статье рассмотрены основные критерии, по которым верующие люди верифицируют различные объекты материального мира как сакральные. Определены типы таких сакральных объектов на основе материалов полевых исследований.

Ключевые слова: сакральное, святыня, святое место, народная религиозность, верификация, типы сакральных объектов.

In this article basic criteria used by the believers for verification of different objects of the material world as sacral were studied. Types of such sacral objects based on the materials of field studies were defined.

Keywords: sacral, sacred object, sacred place, magic, verification, types of sacral objects.

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В ТУРИСТИЧНІЙ ГАЛУЗІ (НА ПРИКЛАДІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ МІСТА НЕМИРОВА ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті аналізується роль історичного туризму в економічному розвитку та збереженні культурної спадщини регіонів. Особлива увага приділяється перспективі залучення історико-культурних пам'яток в туристичну галузь на прикладі міста Немирів Вінницької області.

Ключові слова: туризм, історико-культурна спадщина, Немирів, історичне населене місце.

Досвід розвинених країн свідчить, що туризм може бути не лише важливим чинником економічного зростання регіонів, а й ефективним інструментом збереження їхньої культурної спадщини. Використання історико-культурних пам'яток в туристичній галузі сприяє забезпеченню охорони та подоланню факторів, що негативно впливають на їхній стан: відсутність належного державного фінансування в передбачених бюджетом обсягах, низька фінансова спроможність користувачів пам'яток, відсутність відповідних правових умов для залучення приватних інвестицій до справи охорони культурної спадщини, недостатня суспільна усвідомленість пріоритетності справи збереження пам'яток¹.

Коли мова йде про використання історико-культурних пам'яток в туризмі, передусім, маємо на увазі їх залучення до історичного (культурного) туризму. Це різновид туризму, який полягає у відвідуванні місць, пов'язаних з історією та історичною спадщиною. До таких місць можна віднести стародавні міста чи історичні частини міст, палацово-паркові ансамблі, пам'ятки археології та архітектури.

На жаль, до сьогодні в Україні не вдалось створити конкурентноспроможного на міжнародному ринку національного туристичного продукту, який би, в свою чергу, створив сприятливі умови для розвитку регіонів та збереження культурної спадщини. До того ж, рівень державного менеджменту в галузі охорони та збереження культурних об'єктів досить низький. Потужний культурний потенціал України не використовується повною мірою, що обумовлено наявністю низки значних проблем у даній галузі. До них можна віднести інерцію адміністративного управління, брак актуальних інформаційних та інтелектуальних технологій, недостатність фінансування галузі².

Історико-культурна спадщина ефективно охороняється лише в тому випадку, коли набуває цінності в очах суспільства. Пам'ятка повинна розкривати свою неповторність, викликати естетичні переживання. Залучення до сфери туризму значно покращує ці можливості пам'ятки. Об'єкт, який активно використовується в туризмі, популяризується та може отримати до 70% коштів на своє утримання в належному стані³.

Немирів входить до списку історичних населених місць України згідно з Постановою Кабінету Міністрів від 26 липня 2001 р. № 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України»⁴. До пам'яток культурної спадщини національного значення, відповідно до Державного реєстру нерухомих пам'яток України національного значення, відноситься Немирівське городище, яке знаходиться на південному сході від міста⁵. На жаль, інші об'єкти міста не зане-

сені до реєстру пам'яток національного чи місцевого значення. Тільки наказом № 158 від 10 квітня 2013 року, який був виданий Міністерством екології та природних ресурсів, затверджено положення про парк-пам'ятку садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення «Немирівський парк»⁶.

Розглядаючи Немирів як історичне населене місце, варто зазначити, що життя на цих теренах існувало починаючи з часів неоліту. Тут знаходяться залишки трипільського, скіфського та давньоруського поселень. Останнє, під назвою Мирів, проіснувало до татаро-монгольської навали XIII століття.

Завдячуючи своєму стратегічному розташуванню, Немирів був важливим пунктом боротьби за владу у Східному Поділлі. Місто з трьох сторін охоронялось водоймищами, а на в'їзді з північного заходу височів дерев'яний замок. До 40-х років XVII століття місто належало Яремі Вишневецькому. Пізніше, в результаті його боротьби з козаками, воно стало сотенним містечком Брацлавського полку. Важливим періодом для міста були 1677–1679 рр., коли воно стало столицею гетьмана Юрія Хмельницького під протекторатом Османської імперії. Першими власниками міста була родина Немиричів. Після них містечко перейшло до князів Четвертинських, згодом до Збаразьких та Вишневецьких. Останні ж передали його Потоцьким, з якими пов'язаний період чи не найінтенсивнішого розвитку краю⁷.

З роду Потоцьких першим володарем Немирова був Юзеф Потоцький. Він обіймав посаду київського воєводи й мав великі маєтності на Поділлі, Брацлавщині та Станіславщині. Юзеф відновив Немирівський замок, в якому приймав дипломатів з Австрії, Туреччини та Росії. Після смерті Юзефа Потоцького землі за спадком перейшли до його сина Станіслава, а пізніше – онука, Вінцентія Потоцького, який був не менш значущою постаттю для міста. В. Потоцький запровадив мануфактурне виробництво, відкрив кадетську школу, публічну бібліотеку, мав кінний завод, торгував пшеницею та горілкою. Окрім цього, побудував лютеранську церкву, яка, на жаль, не збереглася. 1787 року Вінцентієм Потоцьким було розпочато створення парку. Через великі борги вже 1799 року за 300 000 дукатів власник міста продав немирівські землі Станіславу Щенсному Потоцькому, за сприяння якого у центрі міста був побудований величний костел Юзефа Обручника. Відомо, що парафіяльний костел у Немирові існував у 1772 році, а 1805 року коштом Станіслава Щенсного Потоцького було зведено новий храм. Його фасад оформлений лоджією зі спарених колон іонічного ордера між двох ризалітів. Будинок храму вражав гарним, грамотним плануванням класичних архітектурних деталей.

Радянська влада намагалася знищити храм. У 30-х роках XX століття вежі костелу знесли, а в середині колишнього храму відкрили будинок культури. У 2000-х роках храм повністю відтворено у першопочатковому вигляді. Завдяки двом відновленим масивним вежам костел знову став домінантою Немирова. Наразі це добре збережена пам'ятка, яка може активно використовуватись в туристичній галузі.

Станіслав Щенсний Потоцький віддав місто своєму сину Єжи, якого зовсім не цікавило управління містом. Згодом дружина Станіслава Софія Потоцька сплатила борги Єжі та відправила його до Франції, ставши власницею немирівських земель⁸. Сама вона жила в Тульчині, а Немирів із землями за її заповітом у 1822 році дістались найменшому сину – Болеславу.

З діяльністю Болеслава розпочинається новий етап розвитку міста. По службі граф Потоцький добре знав професора архітектури фізико-математичного факультету Київського університету Святого Володимира Франца Івановича Меховича. Останній погодився скласти проект і побудувати палац у Немирові для графа Потоцького. Палац було споруджено у 1840 році на вільному місці на схід від Липової вулиці, посеред парку, закладеного Вінцентієм Потоцьким у 1787 році⁹.

Загалом, архітектурний вигляд Немирова середини XIX століття багато в чому окреслила діяльність Меховича, який, крім палацу, побудував тут чимало будівель. Серед простих будинків міста виділялась лютеранська кірха, дзвіниця Троїцької церкви, англійські котеджі, корчма та інші його будівлі. Будівничий, йшовши в ногу з найкращими архітекторами перехідного періо-

ду – від класицизму до еклектики – умів знаходити правильні пропорції та надавав будівлям чудового вигляду¹⁰.

Успадкувала Немирів дочка Болеслава Станіславовича і Марії Олександрівни – Марія Болеславівна Потоцька. 1856 року вона вийшла заміж за графа Григорія Сергійовича Строганова, третього сина державного діяча та колекціонера графа Сергія Григоровича Строганова. Після скасування кріпацтва в Немирові виникає низка значних підприємств. Чимало з них створили саме поміщики Строганови. У 1872 році Строганови збудували один з найбільших на Поділлі цукровий завод, великий винокурний завод, у 1880–1883 рр. заснували дві друкарні. Крім цих підприємств, наприкінці XIX ст. в місті працювали тютюнова фабрика, цегельня, пивзавод, фабрики з виготовлення цвяхів, свічок, два великі водяні млини, миловарня, крупорушка, олійня, шкіряна й екіпажна майстерні. В 1893 році почалося будівництво вузькоколіїної залізниці, яка сполучила Немирів з Вінницею¹¹.

У графів Строганових в 1857 році народилась дочка Марія. Наприкінці 1870-х вона одружилась з князем Олексієм Григоровичем Щербатовим. Саме їй і судилось стати останньою власницею міста. В 1899 році вона виділила 6900 карбованців для прокладання бруківкою основних вулиць міста. 1901 року було побудовано парову електростанцію за проектом Стібрала, яка живила струмом палац, винокурний завод та критий ринок. Згодом за розпорядженням княгині була споруджена лікарня, на Базарній вулиці побудували лазню, оздоблену італійським мармуром. На початку XX століття завдяки клопотанню Марії Щербатової в Немирові з'явилась жіноча гімназія, двокласна школа для бідних дітей, а при монастирі функціонувала двокласна єпархіальна школа¹².

За свого володіння власниця вирішила спорудити новий палац, оскільки старий, який належав Болеславу Потоцькому, був у занедбаному стані. Для побудови палацу княгиня запросила архітектора з Праги Їржі Стібрала, з яким познайомилась у Венеції. У 28 років він став професором, а ще через одинадцять років – директором Празької художньо-промислової школи. До сфери його діяльності входила реставрація пам'яток архітектури Чехії, нове будівництво та виконання важливих державних замовлень¹³. Архітекторами-будівничими працювали Г. Грюнер, Е. Крамарж та А. Зюма. В період з 1890 по 1914 рік тут працювали також чеські будівничі А. Ліман, Й. Сосна, Й. Черни.

Будівництво тривало досить довго – з 1894 р. до 1917 р. Першопочатково палац повинен був мати дещо інший вигляд, ніж нині існуючий. Проте вже 1894 р. Стібрал за побажанням Марії Щербатової створив новий проект. Паралельно з будівництвом палацу княгиня розпочала змінювати і парк, в якому знаходиться будівля. Працювати в парку Щербатова запросила відомого європейського садівника – Франтішека Томайєра, який опанував садово-паркове мистецтво у Празі та Відні. Томайєр насаджував дерева у Немирівському парку так, щоб створити далекі та близькі перспективи. Саме завдяки цьому створювались ефектні пейзажі, в центрі яких був палац або паркова скульптура. Стиль парку – пейзажний, з елементами регулярного планування.

21 січня 1920 року княгиню Марію Григорівну Щербатову разом із дочкою Олександрою розстріляли чекісти у Немирівському парку. За радянських часів палац було перетворено на санаторій, який проіснував до Другої світової війни. Під час німецької окупації міста у палаці розмістилися загони гітлерюгенду. Згодом німці облаштували тут ремонтні майстерні. Після приходу в Немирів радянських військ у палаці почав працювати будинок відпочинку, який через деякий час був перетворений на санаторій «Авангард», який працює і дотепер.

Ще одним надзвичайно цікавим об'єктом міста є млин-електростанція. Він знаходиться при в'їзді до міста на березі річки. Цей, безумовно, найцікавіший на Вінниччині млин, був, імовірно, побудований в другій половині XIX століття за проектом чеського архітектора Пехера¹⁴. 1905 року за проектом Їржі Стібрала була добудована електростанція, одна з перших в Україні. Вона має форму модернізованого центральноєвропейського бароко. Кладка виконана з бутового каміння під розшивку швів з деталями з цегли, що є характерним для архітектури Поділля кінця XIX – по-

чатку XX ст. За радянських часів будівля використовувалась як склад, а нині пустує та зазнає руйнувань.

Обґрунтовуючи можливість застосування пам'яток міста Немирів в туристсько-екскурсійній діяльності, зосередимо увагу саме на парку, палаці та будівлі електростанції (список всіх історичних пам'яток міста, які можна залучити до сфери туризму, міститься на веб-сайті Немирівської районної ради¹⁵), оскільки вони мають найбільше спільних рис:

- приблизно однаковий час створення чи остаточного оформлення;
- спільного ініціатора створення – Марію Щербатову;
- всі три пам'ятки є результатом творчої праці чеських майстрів (палац і електростанція – Стібрал, парк – Томайєр).

Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст» визначає охорону культурної спадщини та розвиток туризму в малих містах одним з пріоритетних напрямків¹⁶. Однак, в місті Немирові програма ще не знайшла успішної реалізації.

З метою залучення вищезазначених пам'яток до туристичної галузі, потрібно, передусім, виконати наступне:

1. сформулювати подання та сприяти внесенню парку, палацу та електростанції до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Це надасть об'єктам культурної спадщини статусу пам'яток та забезпечить охорону з боку держави, що є дуже важливим для збереження їх цілісності в процесі комерційного використання;
2. на місцевому та регіональному рівнях за участю науковців і громадськості розробити чіткий, науково обґрунтований проект щодо розвитку туризму в регіоні із залученням до нього об'єктів історико-культурної спадщини.

Оскільки на території парку знаходиться санаторій «Авангард», то, в першу чергу, орієнтуватись потрібно на відпочиваючих, адже вони є потенційними споживачами туристичного продукту, їх не потрібно забезпечувати проживанням та харчуванням. Першопочатково необхідна розробка екскурсійних маршрутів містом та супровідного екскурсійного матеріалу.

Щодо палацу, то нині в ньому знаходяться медичні кабінети санаторію. Цей історико-культурний об'єкт потрібно переоформити для використання в культурно-пізнавальній та туристичній галузях. Деякі приміщення можна було б виділити під створення краєзнавчого музею, якого, до речі, в місті немає. Решту площі використовувати для екскурсійно-оглядових цілей. Електростанція наразі знаходиться в досить занедбаному стані. Для відновлення її роботи потрібен не лише проект реставрації, а й залучення інвестицій.

Світовий досвід свідчить, що для просування національного туристичного продукту на внутрішньому та зовнішньому ринках потрібна цілеспрямована організаційна та фінансова підтримка держави. Окрема фірма чи підприємство не в змозі повноцінно та всеохоплююче рекламувати національний туристичний продукт чи його складові – регіональні та місцеві туристичні продукти. Менеджмент туризму повинен діяти на основних трьох рівнях: національному, регіональному та місцевому, будучи при цьому залученим в глобальну туристичну структуру¹⁷. Важливо зазначити, що при просуванні туристичного продукту потрібно зберігати історичний вигляд території. За цих умов втілення програми розвитку туризму на основі використання історико-культурного та природного потенціалу краю не лише збільшить фінансові надходження регіону, але й стане важливим культурно-пізнавальним чинником для приїжджого та місцевого населення.

¹ Корнієнко В. Використання пам'яток історії в туризмі: досвід та перспективи // Вісник Національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., – Вип. 85–86. – С. 16.

² Дутчак О. Вплив туризму на охорону історико-культурних пам'яток: досвід та перспективи // Науковий огляд. – 2013. – Вип. 1. Т.1. – С. 160.

³ Корнієнко В. Методика використання в туризмі пам'яток етнічної історико-культурної спадщини України

// Етнічна історія народів Європи. – 2006. – Вип. 21. – С. 119.

⁴ Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Списку історичних населених місць України» від 26 липня 2001 р. № 878. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF>

⁵ Реєстр пам'яток національного значення. Офіційний сайт Міністерства Культури України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/document/244948220/Reestr_nats_znachennya.7z

⁶ Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 10.04.2013 № 158 «Про затвердження положення про парк-пам'ятку садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення «Немирівський парк». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/normakty/60-9/acts/574-nakaz-vid-10-04-2013-158-pro-zatverdzhennia-polozhennia-pro-park-pam-iatku-sadovo-parkovoho-mystetstva-zahalnoderzhavnoho-znachennia-nemyrivskiy-park>

⁷ Малаков Д. Минувшина Немирова. – К., 2008 – С. 12.

⁸ Малаков Д. По Брацлавщине. – М., 1982. – С. 89.

⁹ Чайніков О. Княгиня Щербатова та її неповторний парк // Вінницькі відомості. – 2007. – 25 жовтня. – С. 9.

¹⁰ Малаков Д. Минувшина Немирова. – К., 2008 – С. 25.

¹¹ Історія міст і сіл УРСР. Том 2. Вінницька область. – К., 1972. – С. 471.

¹² Малаков Д. Минувшина Немирова. – К., 2008 – С. 68.

¹³ Малаков Д. Там само.

¹⁴ Малаков Д. По Брацлавщине. – М., 1982. – С. 104.

¹⁵ Пам'ятки Немирівщини. Офіційний сайт Немирівської районної державної адміністрації. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.vin.gov.ua/web/rda/nemyriv_rda.nsf/webgr_view/GrF2CAN?OpenDocument&count=5&RestrictToCategory=GrF2CAN.

¹⁶ Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст» // від 10.06.2012 № 24. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1580-15>

¹⁷ Шершньова О. Регіональне управління туризмом в малих містах Рівненської області // Ефективність державного управління: зб. наук. праць. – Львів, 2007. – Вип. 12. – С. 428.

В статье анализируется роль исторического туризма в экономическом развитии и сохранении культурного наследия регионов. Особое внимание уделяется перспективе привлечения историко-культурных достопримечательностей в туристическую отрасль на примере города Немирова Винницкой области.

Ключевые слова: туризм, историко-культурное наследие, Немиров, историческое населенное место.

The article analyzes the role of historical tourism in economic development and preserving the cultural heritage of the regions. Particular attention was paid to the prospects of attracting historic and cultural monuments in the tourism industry in the example of Nemyriv Vinnytsia region.

Keywords: tourism, historical and cultural heritage, Nemyriv, historical settlement.

ПОЛЬСЬКА ПОЛАБІСТИКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX – ПОЧАТКУ XXI ст.

Дається оцінка внеску польських вчених другої половини XX – початку XXI ст.: Ю. Відаєвича, Г. Ловмянського, А. Гейштора, Г. Лябуди, Л. Лецеєвича, Є. Стжельчика та ін. у дослідження історії полабсько-прибалтійських слов'ян епохи середньовіччя.

Ключові слова: полабсько-прибалтійські слов'яни, середньовіччя, Польща, славісти, історіографія.

Історія західного форtpосту слов'янського світу – полабсько-прибалтійських слов'ян, котрі понад два століття здійснювали стійкий опір німецькому феодальному “Drang nach Osten” викликає постійний дослідницький інтерес у новітній польській славистиці, оскільки дає багатий матеріал для ознайомлення з процесом заселення слов'янами території Полаб'я і Помор'я, етнополітичним розвитком слов'янських племен між Ельбою і Одером у добу раннього середньовіччя, їх духовною і матеріальною культурою, взаємовідносинами з сусідніми державами – Німеччиною, Данією, Польщею і Чехією.

Ось чому ми вважаємо виправданою здійснену нами спробу проаналізувати у даній статті внесок польської історіографії другої половини XX – початку XXI ст. у галузь полабістики.

Основоположником вивчення минулого полабсько-прибалтійських слов'ян у повоєнній Польщі став професор Ягеллонського університету, уродженець України Юзеф Відаєвич (1889–1954), котрий опублікував у 40-і роки XX ст. низку досліджень з полабо-слов'янської проблематики, а саме: «Німці проти слов'ян полабських» (Познань, 1946); «Дослідження свідчень про слов'ян Ібрагіма ібн Якуба» (Краків, 1946); «Західні слов'яни і німці у середні віки» (Катовіце, 1946); «Велети» (Катовіце, 1946); «Серби полабські» (Краків, 1948)¹. До найцінніших у цій серії, очевидно, належать дві останні з перерахованих праць, у яких він детально охарактеризував суспільно-політичний устрій і причини поразки у боротьбі проти зовнішньої експансії велетської і сербо-лужицької групи племен².

Важливе значення для поступу історичної думки у Польщі другої половини XX ст. мали фундаментальні праці видатного польського історика-медієвіста Генріка Ловмянського (1898–1984). У 1953 р. побачила світ його узагальнююча монографія «Економічні основи формування слов'янських держав»³. У ній він на основі великого фактографічного матеріалу, притаманного його працям, переконливо показав, як зміни у техніці виробництва сільськогосподарської продукції у давніх слов'ян привели до соціального розшарування, що викликало у свою чергу якісні зрушення у розвитку суспільних інститутів – появи державного апарату з його органами примусу. Г. Ловмянський вважав, що в слов'янських країнах такі умови виникають у VI–VIII ст. Не було винятком, на думку вченого і слов'янське Полаб'я та Помор'я, де розповсюдження орного землеробства і поява у ньому надлишкового продукту привела до виникнення прошарку знаті і змін політичного устрою⁴. Одночасно з формуванням держави у полабсько-прибалтійських слов'ян з'являються і перші міські центри, чіткі сліди котрих, на його погляд, помітні уже з X ст.⁵. Всупереч думці переважної більшості тогочасних вчених про незначну заселеність ранньосередньовічного Полаб'я, Г. Ловмянський наголошував, що окремі регіони полабо-слов'янських земель, як от землі у трикутнику між Рудними горами і річками Ельбою і Заале, були заселені

у той час значно більше, ніж Німеччина і середня густота населення тут складала 29 чоловік на 1 км²⁶.

Понад двадцять років присвятив Г. Ловмянський написанню найбільш знакової зі своїх праць «Початки Польщі. З історії слов'ян у I тисячолітті н.е.», шість томів якої були опубліковані у Варшаві у 1964–1985 рр.⁷. Автор всебічно проаналізував, що було загальнослов'янським і що давньопольським в етногенезі слов'ян на польських землях. Протослов'яни у давнину, велике переселення народів, соціально-економічні і політичні зміни у давніх слов'ян, державотворчі процеси у ранньосередньовічній Польщі – ось вузлові напрямки, по котрим ведеться дослідження у цій праці, що отримала вельми схвальну оцінку в польській історіографії⁸. Досить значну увагу у даній роботі приділив вчений і полабо-слов'янській проблематиці. Так, у другому її томі, ретельно опрацювавши джерела і значний масив лінгвістичної літератури, він детально зупиняється на дискусійних питаннях про етимологію термінів – велети, серби і ободрити, характері міграційних процесів у Центральній Європі рубежу античності і середньовіччя, часі появи слов'ян на полабській території⁹. Знайшло ґрунтовне висвітлення у дослідженні і питання боротьби за незалежність полабсько-прибалтійських слов'ян.

Подальшим кроком у розробці проблем ранньої історії слов'ян стала робота Г. Ловмянського «Релігія слов'ян та її занепад (VI–XII ст.)» (Варшава, 1979), що підтверджувала і поглиблювала основні висновки його головної праці про витоки Польщі фактами зі сфери менталітету і духовної культури слов'ян. Окремий розділ монографії Ловмянський присвятив полабському політеїзму, зародження котрого він датував 928–967 рр., коли розпочалася перша після епохи Каролінгів німецько-слов'янська конфронтація на Полаб'ї¹⁰. Аналіз джерел з полабського язичництва дозволив вченому дійти висновку, що місцевий політеїзм був найбільш розвинутим з усіх слов'янських земель, хоча й формувався у несприятливих умовах, у середовищі частково повністю позбавленому форм державної організації, частково (як у ободритів) – за відсутності її розвинутих форм¹¹. У вузьких племінних межах полабського політеїзму, на думку вченого, не було місця для богів з «відомчою компетенцією», оскільки кожне плем'я створило собі бога з «загальною компетенцією, що опікувався усією невеликою племінною територією, усіма її справами і представляв плем'я і його політичні цілі у зовнішньому світі...»¹².

Майже одночасно з вищеохарактеризованою роботою Г. Ловмянського з'явилося дослідження зі слов'янської міфології знаного польського історика-медієвіста Олександра Гейштора (1916–1999)¹³. Його монографія являє собою всеохопну картину розвитку вірувань слов'янських племен у дохристиянський період. При цьому А. Гейштор послуговувався не лише традиційними техніками історіографії, археології та описової етнографії. Він звертався й до мовознавчих досліджень і теоретичних схем порівняльного релігієзнавства, що дало йому змогу поглянути на слов'янську міфологію як на одну з важливих індоєвропейських політеїстичних міфологій, яка нічим не поступалася германським, балтським і кельтським аналогам. Порівняльний підхід дав автору можливість виявити сліди вірувань, які краще збереглися в релігійних системах інших народів.

Суттєвим внеском А. Гейштора у славістику, став детальний аналіз автором розвитку слов'янських вірувань на Полаб'ї і Помор'ї у добу раннього середньовіччя, зокрема, пантеону богів полабських слов'ян. Всупереч твердженню А. Брюкнера про «єдинобожжя» у полабсько-прибалтійських слов'ян у XII ст., що виникло у них ніби-то в ході їх адаптації до християнського світогляду¹⁴, А. Гейштор вважав, що у полабів у цей час був не монотеїзм, а генотеїзм – тобто верховна роль одного з богів, котрий став можливим лише з появою відповідних політичних умов – потреби захисту від експансії саксонців, які від стану співіснування доби Каролінгів у першій половині X ст. перейшли до стадії збройного наступу та завоювання територій¹⁵.

Не заперечуючи ймовірність ідейного впливу якихось сусідніх народів на процеси еволюції язических культів у слов'янських племен між Ельбою і Одером, про що свідчить, на думку А. Гейштора запровадження на острові Рюген подушного податку на користь верховного бога. Він разом з тим наголошував, що міфологічна основа релігійної системи на Полаб'ї у XII ст. за-

лишалась у давньому вигляді¹⁶. За його спостереженням, язичництво у полабсько-прибалтійських слов'ян мало виконувати подвійну роль: гарантувати збереження їх культурної ідентичності і посилити їхню здатність до самозахисту таким розбудовуванням культу, яке дало б змогу конкурувати з християнством у справі інтеграції суспільства на певній політично-організованій території¹⁷.

Активізації наукового інтересу в Польщі у другій половині ХХ ст. до вивчення минулого полабсько-прибалтійських слов'ян в значній мірі сприяли роботи видатного польського історика-медієвіста, дійсного члена ПАН Герарда Лябуди (1916–2010). Уже в першій своїй фундаментальній праці «Дослідження про походження польської держави», захищеній у 1946 р. у якості докторської дисертації у Познанському університеті ім. Адама Міцкевича, він у руслі аналізу вузлових проблем державотворчого процесу у Польщі приділив певну увагу і полабо-слов'янській проблематиці. Так, перший акт історії Польщі – польсько-велетська війна, у котрій Мешко I зазнав поразки від військ лютичів, очолюваних німецьким авантюристом Віхманом, на його погляд, припадає не на 963 р., а на 964–966 р.¹⁸. Союзниками велетів, на думку Г. Лябуди, в той час були чехи, що оточили Польщу Мешка I з заходу і півдня¹⁹. До велетів, крім чотирьох основних племен – хижан, черезпенян, доленчан і ротарів, що складали ядро союзу, автор цілком слушно відносин у Х ст. також волінян і щецінян²⁰.

Вагомим внеском Г. Лябуди у дослідження історії слов'янських племен між Ельбою і Одером стали його «Фрагменти історії західних слов'ян», три томи яких вийшли друком у Познані протягом 1960–1975 рр. Про те, що ця класична для польської медієвістики праця не втратила своєї цінності і понині свідчить її перевидання на початку ХХІ ст.²¹. Дослідження Г. Лябуди відрізняє глибоко професійний підхід до аналізу писемних джерел. Він детально аналізує свідчення Вібія Секвестра, Йордана, Феофілакта Сімокатти про найдавніше перебування слов'ян над Ельбою і Балтикою уже в V–VI ст. Потім переходить до характеристики ключових моментів історії Полаб'я Х ст., а саме: заснування і територіальних меж бренденбурзького і мейсенського єпископств; передумов, ходу і наслідків повстання заельбських слов'ян 983 р.; взаємовідносин велетського союзу з Польщею, Чехією і Німеччиною у Х ст.²². Знайшли також всебічне висвітлення у роботі процес заснування німецьких марок на слов'янському прикордонні у Х–ХІІ ст., місійна й організаційна діяльність католицької церкви на землях полабських слов'ян, характер слов'яно-скандинавських взаємовідносин у добу раннього середньовіччя²³.

Остання з вищезгаданих проблем привернула увагу Г. Лябуди ще в студентські роки, коли він отримавши стипендію Лундського університету, навчався у 1938–1939 рр. у Швеції, де глибоко опанувавши шведську мову, підготував наукове дослідження присвячене польсько-скандинавським відносинам. Однак, воно, на жаль, було втрачене у вирі подій другої світової війни²⁴.

У повоєнний період Г. Лябуда ще неодноразово повертався до дослідження слов'яно-скандинавських відносин. Так, у 1960–1961 рр. побачили світ дві його джерелознавчі роботи з даної проблематики: «Джерела, саги і легенди з найдавнішої історії Польщі» (1960), а також «Скандинавські і англосаксонські джерела з історії слов'ян» (1961)²⁵. Значний інтерес для нас, зокрема, становить вміщена у другій з цих праць інформація англійського короля Альфреда (у його вільному перекладі «Всесвітньої історії» Орозія – М. Р.) про територію розселення ободритів, вільців, сорбів, далемінців та інших слов'янських племен між Ельбою і Одером у ІХ ст.²⁶.

З поміж чималого кола робіт Г. Лябуди на окрему увагу заслуговують праці присвячені його малій батьківщині – Помор'ю. Як влучно зазначав про Лябуду його учень по Познанському університету Є. Стжельчик: «Дитям кашубів він залишися до кінця життя, хоча й покинув батьківським дім у двадцятирічному віці»²⁷. Перші праці Г. Лябуди з поморської проблематики з'явилися ще в повоєнні роки, коли виникла необхідність обґрунтувати історичні права Польської держави на возз'єднанні з нею після фашистської окупації західні і північні землі. Відповідаючи на поточні потреби життя Лябуда пише свою роботу: «Велике Помор'я в історії Польщі» (1947)²⁸, у котрій переконливо доводить слов'янський характер західних і північних польських земель, разом з тим наголошуючи на спільному напрямку історичного розвитку Західного і Східного Помор'я та території пруссів, а також їх відмінності від решти регіонів давньої Польщі.

На межі 50-60-х років XX ст. Г. Лябуда став редактором іншої поморознавчої праці «Нариси з історії Помор'я» (Варшава, 1958–1961, Т.1–3)²⁹. Причому у першому томі «Нарисів», присвяченому середньовічному Помор'ю, він є автором ключового розділу з історії об'єднання Помор'я з Польщею у X–XIV ст. Істотний вклад, як концептуальний і організаційний, так і дослідницький, вніс Г. Лябуда у підготовку першого тому багатотомної «Історії Помор'я» (Познань, 1969), де він також виступає одночасно як редактор і як автор низки важливих розділів цієї узагальнюючої праці. У них він, зокрема, всебічно розглядає територіальний і суспільно-політичний устрій слов'янського і пруського населення Помор'я у ранньому середньовіччі, хід експансії Давньопольської держави на Помор'я у X–XII ст., а також мову та духовну культуру поморських слов'ян. Г. Лябуда показує, що поморяни разом з ободритами, велетами і поляками входили до лехитської мовної спільноти. У тісному зв'язку з котрою була мова сербів-лужичан³⁰. Поме-ранська мовна спільнота, як зазначає автор, у свою чергу поділялась на дві групи: західнопоморську і східнопоморську (кашубську)³¹.

Завершує поморознавчу проблематику у науковому доробку Г.Лябуди праця присвячена середньовічній історії рідної автору Кашубщини у контексті історичного процесу на Помор'ї³².

До корифеїв польської полабістики безумовно слід віднести і відомого археолога та історика-медієвіста професора Вроцлавського університету Леха Лецеєвича (1931–2011), котрий своїми ґрунтовними дослідженнями поклав початок вивченню в країні витоків і процесу формування ранніх міських центрів у північно-західних слов'ян. Першим вагомим науковим доробком вченого у цій царині стала його монографія «Початки приморських міст на Західному Помор'ї» (1962), у котрій він на основі комплексного аналізу писемних і археологічних джерел розкрив соціально-економічні і політичні передумови виникнення основних західнопоморських міст, специфіку урбанізаційного процесу у цьому регіоні, топографію та вузлові тенденції господарського і соціокультурного життя середньовічних міст Західного Помор'я. Відносно ранню появу західнопоморських міських центрів вчений пояснював швидким розвитком у цьому регіоні Балтики віддаленої торгівлі, що притаманно було, на його погляд, також скандинавським містам³³. Разом з тим, виникнення середньовічних міст Західного Помор'я, як справедливо наголошував автор, було результатом вітчизняних процесів і свідчило про зростання значення слов'янського елементу у господарському житті Південної Балтики протягом IX–X ст.³⁴

Завершує цикл робіт Л. Лецеєвича у сфері дослідження міст західних слов'ян доби раннього середньовіччя його монографія «Міста північно-полабських слов'ян» (1968). Полабо-слов'янська проблематика привернула увагу автора насамперед через розбіжність думок серед славістів з питань розвитку місцевого суспільства, а також через недостатню розробку її на той час в історіографії. Реалізації намірів сприяли виїзди Л. Лецеєвича у НДР у 1956 і 1965 рр. та ФРН у 1959 р. у якості стипендіата ПАН, де йому значно допомогли своїми порадами проф. П. Грім (Берлін), проф. Е. Шульдт (Шверін), проф. Г. Янкун (Геттінген). На основі використання писемних джерел, а також широкого залучення матеріалів археологічних розкопок німецьких вчених Л. Лецеєвич дійшов висновку, що урбанізаційний процес на північному Полаб'ї, як і в решті регіонів розселення західних слов'ян, відбувався без впливу античних традицій, існуючі тут у ранньому середньовіччі окремі осередки урбанізації передусім представлені адміністративно-політичними центрами племінних союзів і окремих великих племен³⁵. Загальною передумовою їх виникнення, за справедливим твердженням Лецеєвича, був прогрес у розвитку орного землеробства, котре гарантувало прогодування значних груп населення, які зовсім не займалися, або лише побічно займалися землеробством. Основою економічного виокремлення ранніх північно-полабських міст, на думку автора, було зосередження у них ремесла і обміну³⁶.

Помітним внеском Л. Лецеєвича у дослідження минулого слов'янських племен між Ельбою і Одером стала його монографія «Мисливці, збирачі, селяни, ремісники. Рання історія Лужиці до XI століття» (Баутцен, 1982)³⁷. У роботі на базі широкого використання археологічних, антропологічних та писемних джерел відтворюються факти та події первісної історії Лужиці від появи перших людей на її території до кінця залізного віку, а також всебічно аналізується динаміка

історико-культурних змін, темпи суспільного прогресу, матеріальна і духовна культура Лужиці з часу заселення її слов'янами до завершення ранньосередньовічної епохи. Лецеєвич глибоко і детально дослідив матеріали розкопок слов'янських бургів південного Полаб'я, а також вплив бургового будівництва на процеси соціальної стратифікації у даному регіоні³⁸. Торкнувся автор і проблеми формування сербської народності у добу раннього середньовіччя³⁹.

Останньою працею Л. Лецеєвича, що побачила світ уже після його смерті, була стаття «Як здійснювати синтез», написана у зв'язку з проведенням конференції археологів і істориків-медієвістів⁴⁰. Сам вчений був знайомим майстром створення узагальнюючих праць, таких як «Західні слов'яни» (1976), «Нормани» (1979), у котрих аналізував також окремі аспекти полабо-слов'янської проблематики у контексті історії інших західно-слов'янських і скандинавських народів⁴¹.

У науковій розробці польськими істориками другої половини ХХ – початку ХХІ ст. полабо-слов'янської проблематики важливе місце посідають праці професора Познанського університету ім. Адама Міцкевича Єжи Стжельчика. Науковим дебютом вченого у галузі полабістики стала монографія «По той бік Одри. Історія і занепад полабських слов'ян» (1968), у котрій здійснена спроба проаналізувати основні етапи франко- і німецько-слов'янського протистояння на Полаб'ї у середні віки⁴². Ходу німецького середньовічного “Drang nach Osten” у слов'янські землі між Ельбою і Одером присвячені і деякі інші праці Є. Стжельчика, зокрема «Бранденбургія» (1971) і «Полабські слов'яни» (2013)⁴³.

Етапною у польській полабістиці другої половини ХХ ст. стала колективна монографія «Полабські слов'яни між німцями і Польщею» (1981), у підготовці котрої взяли участь ряд відомих польських істориків-медієвістів: Г. Лябуда, Л. Лецеєвич, Є. Стжельчик, К. Годловський, К. Мислінський, Л. Тишкевич та ін.⁴⁴. Накопичення у 50–70-і роки ХХ ст. фактичного матеріалу з історії полабів, насамперед завдяки регулярним археологічним розкопкам, дало можливість розглянути низку ключових проблем полабістики, які на той час залишались ще недостатньо дослідженими. Зокрема, всебічно розглянуте в роботі одне з дискусійних питань полабістики – дата появи слов'ян на території між Лабою і Одрою. Полемізуючи з прихильниками слов'янської автохтонності на полабських землях, автор одного з розділів – знаний польський археолог і історик, професор Ягеллонського університету К. Годловський доводить, що нині «ми не маємо жодних переконливих даних, які засвідчують проникнення слов'ян на територію басейну Лаби у часи до середини VI ст.»⁴⁵. Знайшли висвітлення у цій узагальнюючій праці також політична організація полабських слов'ян, особливості їх господарського життя та історія окремих регіонів Полаб'я.

Серед робіт з регіональної історії Полаб'я, що з'явилися у розглядуваний період у Польщі варто згадати дослідження Я. Осенгловського про руян⁴⁶, А. Турасєвича – про ободритів⁴⁷, Т. і Р. Керсновських, В. Лосінського, Я. Піскорського – про помор'ян⁴⁸. Заслуговує на увагу при оцінці середньовічних польсько-полабських взаємовідносин і монографія К. Мислінського⁴⁹.

Проведений аналіз польської полабістики свідчить про існування у новітній історичній думці Польщі значного інтересу до минулого слов'янських племен між Ельбою і Одером, котрий протягом даного періоду набув окресленого і систематичного характеру. Полабо-слов'янська проблематика займає одне із чільних місць у науковому доробку багатьох польських славістів, у тому числі і таких визначних як Г. Ловмянський, Г. Лябуда і А. Гейштор. Польська полабістика дає можливість скласти досить повне уявлення про історичний розвиток ранньосередньовічного Полаб'я, хоча і страждала у 40–80-і роки ХХ ст. певними недоліками методологічного характеру, типовими для історико-славістичної думки Центрально-Східної Європи.

¹ Widajewicz J. Niemcy wobec Słowian Polabskich. – Poznań, 1946; Idem. Studia nad relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba. – Kraków, 1946; Idem. Słowianie zachodni a Niemcy w wiekach średnich. – Katowice, 1946; Idem. Weleci. – Katowice, 1946; Idem. Serbowie nadlabscy. – Kraków, 1948.

- ² Leśny J. Józef Widajewicz // Wybitni historycy Wielkopolscy / Pod red. J. Strzelczyka. – Poznań, 1989. – S. 264.
- ³ Łowmiański H. Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich. – Warszawa, 1953.
- ⁴ Ibid. – S. 101–104.
- ⁵ Ibid. – S. 180.
- ⁶ Ibid. – S. 238.
- ⁷ Łowmiański H. Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e. – Warszawa, 1964–1985. – T. 1–6.
- ⁸ Ochmański J. Henryk Lowmiański // Wybitni historycy Wielkopolscy / Pod red. J. Strzelczyka. – Poznań, 1989. – S. 398–399.
- ⁹ Łowmiański H. Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e. – Warszawa, 1964. – T. 2. – S. 50–77, 295–299, 334–339.
- ¹⁰ Łowmiański H. Religia Słowian i jej upadek. (w. VI–XII). – Warszawa, 1979. – S. 170.
- ¹¹ Ibid. – S. 201.
- ¹² Ibidem.
- ¹³ Gieysztor A. Mitologia Słowian. – Warszawa, 1982.
- ¹⁴ Brückner A. Mitologia polska. Studium porównawcze. – Warszawa, 1924. – S. 52.
- ¹⁵ Гейштор А. Слов'янська міфологія [пер. з польс.]. – К., 2015. – С. 129.
- ¹⁶ Там само. – С. 111.
- ¹⁷ Там само. – С. 110–111.
- ¹⁸ Labuda G. Studia nad początkami państwa polskiego. 2 wyd. – Poznań, 1987. – S. 53.
- ¹⁹ Ibid. – S. 69.
- ²⁰ Ibid. – S. 468–469.
- ²¹ Labuda G. Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej. – Poznań, 2002.
- ²² Ibid. – S. 179–188, 243–246, 301–307.
- ²³ Ibid. – S. 484–495, 736–742, 747–777.
- ²⁴ Jasiński T. Gerard Labuda (1916–2010) // Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej. – 2013. – Nr. 30. – S. 251.
- ²⁵ Labuda G. Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Słowiańszczyzny. – Warszawa, 1961.
- ²⁶ Labuda G. Źródła skandynawski i anglosaskie... S. 83.
- ²⁷ Strzelczyk J. Gerard Labuda (1916–2010) // Roczniki Historyczne. – 2010. – R. 76. – S. 11.
- ²⁸ Labuda G. Wielkie Pomorze w dziejach Polski. – Poznań, 1947.
- ²⁹ Szkice z dziejów Pomorza / Red. G. Labuda: T.1. – Pomorze średniowieczne; T.2. – Pomorze nowożytne; T.3. – Pomorze na progu dziejów najnowszych. – Warszawa, 1958–1961.
- ³⁰ Historia Pomorza / Pod red. G. Labudy. – Poznań, 1969. – T.1. – S. 327.
- ³¹ Ibid. – S. 330.
- ³² Labuda G. Historia Kaszubów w dziejach Pomorza. – Gdańsk, 2006. – T.1.
- ³³ Leciejewicz L. Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962. – S. 81.
- ³⁴ Ibid. – S. 83.
- ³⁵ Leciejewicz L. Miasta Słowian północnopółabskich. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1968. – S. 190.
- ³⁶ Ibid. – S. 212–213.
- ³⁷ Leciejewicz L. Jäger, Sammler, Bauer, Handwerker. Frühe Geschichte der Lausitz bis zum 11. Jahrhundert. – Bautzen, 1982.
- ³⁸ Ibid. – S. 78.
- ³⁹ Ibid. – S. 114.
- ⁴⁰ Leciejewicz L. Jak tworzyć syntezę // Archaeologia versus historiam – historia versus archaeologiam: czyli jak wspólnie poznawać średniowiecze? – Poznań, 2012. – S. 15–20.
- ⁴¹ Leciejewicz L. Słowiańszczyzna Zachodnia. – Wrocław, 1976; Idem. Normanowie. – Wrocław, 1979.
- ⁴² Strzelczyk J. Po tamtej stronie Odry. Dziej i upadek Słowian połabskich. – Warszawa, 1968.
- ⁴³ Strzelczyk J. Brandenburgia. – Warszawa, 1975; Idem. Słowianie połabscy. – Poznań, 2013.

⁴⁴ Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską / Red. J.Strzilczyk. – Poznań, 1981.

⁴⁵ Godłowski K. Problem chronologii początków osadnictwa słowiańskiego na ziemiach połabskich w świetle danych archeologii // Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. – Poznań, 1981. – S. 49.

⁴⁶ Osięglowski J. Wyspa słowiańskich bogów. – Warszawa, 1971.

⁴⁷ Turasiewicz A. Dzieje polityczne obodrzyców od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164. – Kraków, 2004.

⁴⁸ Kiersnowscy T. i. R. Życie codzienne na Pomorzu Zachodnim. Wiek X–XII. – Warszawa, 1970; Łosiński W. Pomorsze Zachodnie we wczesnym średniowieczu. Studium archeologiczne. – Warszawa, 2008; Piskorski J. Pomorze plemienne. Historia-Archeologia-Językoznawstwo. – Poznań-Szczecin, 2002.

⁴⁹ Myśliński K. Polska wobec Słowian Połabskich do końca wieku XII. – Wodziaław Śląski, 2011.

Дается оценка вклада польских учёных второй половины XX – начала XXI ст.: Ю. Видаевича, Г. Ловмянского, А. Гейштора, Г. Лябуды, Л. Лецевевича, Е. Стжельчика и др. в изучение истории полабско-прибалтийских славян эпохи средневековья.

Ключевые слова: полабско-прибалтийские славяне, средневековье, Польша, слависты, историография.

There is given a valuation of the Polish historiography of the second half 19th century – the beginning of the 21st century J. Widajewicz, H. Lowmianski, A. Gieysztor, G. Labuda, J. Strzelchzyk and others in the studying of polabo-baltic Slavs history during the Middle Ages.

Keywords: polabo-baltic Slavs, Middle Ages, Poland, Slavists, historiography.

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ КРИЗИ ВІЙСЬКОВИХ НАБОРІВ У РИМСЬКІЙ АРМІЇ В II СТ. ДО Р. Х.

У статті розглянуто проблему трансформаційних процесів в системі соціально-економічної організації римської армії в II ст. до Р. Х. У ході дослідження проаналізовано головні причини кризи традиційного «цензового» військового устрою, розкрито основні шляхи та практики її подолання. Виявлено та охарактеризовано вплив цих процесів на подальший розвиток збройних сил Риму.

Ключові слова: римська армія, «цензовий» військовий устрій, матеріальне забезпечення, ветеранське землеволодіння, професіоналізація армії.

Після перемоги у II Пунічній війні римська держава цілковито домінувала у Західному Середземномор'ї. Погляди нобілітету тепер були спрямовані на Схід, а жага подальшого збагачення та завоювання нових територій стрімко зростала. Водночас відчутною проблемою, на противагу цим тенденціям, стала глибока втома широких мас плебсу від безперервних війн¹. Ідеологічне підґрунтя, що обґрунтовувало необхідність війни та подальшого розгортання загарбницької політики, втратило економічну складову у своєму підкріпленні². Так, доки війни проходили на території самої Італії, квіріти, абсолютна більшість з яких були дрібними та середніми землевласниками, охоче поєднували свою господарську діяльність (враховуючи сезонність) із війною з сусідами. Але з розширенням географії військових дій, що вийшли далеко за межі Апеннінського півострова, значна частина громадян відчувала на собі все більше обтяження (Liv., XXXI, 6; XXXIV, 56). Тривалий відрив від господарства загрожував розоренням, а військової здобичі не завжди вистачало на покриття витрат, що були пов'язані із тривалою відсутністю власника господарства³. Зауважимо, що у II ст. до Р. Х. самі умови віддаленості театрів воєнних дій унеможливлювали регулярне оновлення військових контингентів. Тобто можна говорити про зміну самого характеру війни, що еволюціонувала від сезонних щорічних сутичок до повномасштабних військових кампаній, що тривали роками.

Труднощі при комплектуванні легіонів найбільш докладно описані у третій та четвертій декадах праці Тита Лівія. На особливу увагу заслуговують два епізоди: тяжкий набір до македонської армії (Liv., XLIII, 14) та масове народне невдоволення, спричинене опором військовим наборам (Liv., епіт., XLVIII; LV). Гарно ілюструє цю тенденцію набір для війни з кельтиберами, що описаний Полібієм (Pol., XXXV, 4). Типовою практикою стає затримання демобілізації діючих підрозділів (Liv., XXXIV, 56), що інколи переростало у військові повстання (Liv., XXXII, 3).

Вирішення проблеми комплектування армії вимагало від нобілітету консолідованих заходів із довгостроковою перспективою. Але єдиної більш-менш чіткої програми із цього питання так і не було вироблено. Процес розорення дрібних та середніх землевласників протягом II ст. до Р. Х. обумовив гостру кризу у римській військовій системі, що базувалась на цензовому принципі⁴. Так, реформа Гая Марія стала логічним завершенням невирішеності цілого комплексу протиріч, що вже не узгоджувались із новими соціально-економічними реаліями часу. Єдиною доволі чіткою лінією, що була спрямована на вирішення цих викликів, очевидно, була діяльність Гракхів. Їхнє аграрне законодавство обумовило значне збільшення

кількості дрібних господарств квіритів, що позитивно відбилося на загальній кількості військовозобов'язаних громадян. У 131 р. до Р. Х., на відміну від перепису 125 р. до Р. Х., цензом

зафіксовано збільшення приблизно на сімдесят тисяч громадян⁵. Але успіх аграрного законодавства був тимчасовим, і доволі обмежено призупинив обезземелення. Невдовзі нові закони, прийняті після 121 р. до Р. Х., а також *lex agraria* 111 р. до Р. Х. зробили цей процес незворотнім.

Однак за відсутності єдиної програми в середовищі нобілітету можна говорити про реалізацію певних напрямків державної політики Риму, що мали на меті призупинити процес обезземелення значної маси квіритів та інші прояви кризи римської *civitas*. Розуміння загрози знекровлення армії обумовило неодноразове зниження цензу для військовозобов'язаних протягом II ст. до Р. Х. За Тітом Лівієм, мінімальний майновий ценз для служби у війську коливався в діапазоні від дванадцяти з половиною до одинадцяти тисяч ассів (Liv., I, 43). За Полібієм, найнижчий ценз дорівнював чотирьомстам драхам (Pol., VI, 19), що було еквівалентом приблизно чотирьох тисяч ассів. Очевидно, в період написання праці Полібія ценз вже був значно знижений. Водночас труднощі у комплектуванні легіонів римляни намагались компенсувати постійним збільшенням чисельності військових контингентів союзників. З періоду Другої Пунічної війни та після її закінчення співвідношення коливалось від 1:2 (на один легіон римлян – два легіони союзників) до 1:1. Свідченням цього є повідомлення Тіта Лівія (Liv., XXIX, 15) про 12 латинських колоній, що повинні були: «подвоїти найбільшу кількість піхотинців, яку вони давали з тих пір, як вороги вступили в Італію, і надати 120 вершників, можна замість одного вершника – трьох піхотинців (*quantum quaeque earum coloniarum militum plurimum dedisset populo Romano ex quo hostes in Italia essent, duplicatum eius summae numerum peditum daret et equites centenos uicenos; si qua eum numerum equitum explere non posset pro equite uno tres pedites liceret dare*)». Співвідношення 1:2 можна бачити в 200 р. до Р. Х., коли на два легіони римського війська консул наказав союзникам надати чотири легіони (Liv., XXXI, 8; XXXVII, 2). В 197 р. до Р. Х. консули отримали кожний по одному легіону разом з союзним військовим контингентом по 4 тис. піхотинців і 300 вершників для кожного (Liv., XXXIII, 26). В 180 р. до Р. Х., за свідченням Джерел (Liv., XL, 36), консули отримали: «цілком нове військо: по два римських легіони з кіннотою і звичайну кількість латинських союзників, 15 тисяч піхотинців і 800 вершників (*potius omnis exercitus consulibus est decretus, binae legiones Romanae cum suo equitatu, et socium Latini nominis quantus semper numerus, quindecim milia peditum, octingenti equites*)». З союзних латинських общин набирались війська, що служили у завойованих провінціях (Liv., XXXII, 1; XXXIII, 26), а також на флоті (Liv., XXXV, 20; XXXVI, 3). Але інтенсивний процес залучення союзників не міг тривати довго, людські ресурси латинських общин виснажувались, що призвело до скорочення військовозобов'язаного населення в Італії (Liv., XXXII, 2)⁶. Тривала служба, що розорювала рядових громадян латинського права, у поєднанні із процесами обезземелення та появою великих латифундій значно скоротила число потенційного резерву для наборів солдат. Деякі господарства так і не відновились від репресій та конфіскацій з боку римлян після Другої Пунічної війни (Liv., XXVI, 34; XXVII, 3).

Заслуговує на увагу також практика заохочення солдат до продовження служби на добровільній основі. Розрахунок у цих випадках робився на воїнів, які вже втратили зв'язок із землею та не прагнули повернутися до мирного життя⁷. Надія на збагачення за рахунок воєнної здобичі створювала альтернативну перспективу. Прикладом є комплектування легіонів для війни з Філіппом V Македонським, а також для військової кампанії проти Антіоха III, про що Тит Лівій (Liv., XXXVII, 4) зазначає наступне: «До п'яти тисяч добровольців, як римлян, так і союзників, – ті, що відслужили своє під командуванням Публія Африканського, прибули до консула, коли той виходив із Риму, і записалися до його війська (*ad quinque milia uoluntariorum, Romani sociique, qui emerita stipendia sub imperatore P. Africano habebant, praesto fuere exeunti consuli et nomina dederunt*)». А також (Liv., XXXI, 8): «Сульпіцію, якому випало на долю вести нову і, як передбачалося, славу війну, дозволили набрати, скільки зможе, добровольців серед воїнів Сципіона, що повернулися із Африки, – брати когось із них у нове військо проти їхньої волі заборонили (*Sulpicio, cui nouum ac magni nominis bellum decretum erat, permissum ut de exercitu quem P. Scipio ex Africa deportasset uoluntarios, quos posset, duceret: inuitum ne quem militem ueterem*

ducendi ius esset)». Охочих продовжити службу із розрахунком збагатитись від військової здобичі в ході римської експансії на Схід ставало все більше (Liv., XLII, 32): «Ліциній долучив до новобранців і старих воїнів з центуріонами, які записувались добровільно, тому що бачили, як розбагатіли ті воїни, що служили в Першу Македонську війну і в часи війни з Антіохом в Азії (Licinius ueteres quoque scribebat milites centurionesque; et multi uoluntate nomina dabant, quia locupletes uidebant, qui priore Macedonico bello aut aduersus Antiochum in Asia stipendia fecerant)». Для заохочення воїнів до участі у нових війнах виплачувався подвійний *stipendium* (Liv., XXXVII, 59; XXXIX, 7), а також збільшувались їхні тріумфальні подарунки. Так, замість декількох десятків ассів, що було характерним для попереднього періоду, Публій Корнелій Сципій у день свого тріумфу роздав воїнам із здобичі по 400 мідних ассів (Liv., XXX, 45), що було порівняно великою сумою (Pol., II, 15).

Тріумфальні грошові нагороди мали зростаючу динаміку (Plut., Cato. M., 10; Liv., XXXI, 20; XXXIV, 46) і згодом почали виплачуватись вже у срібних динаріях (Liv., XXXVII, 59): «Воїнам роздали по 25 динаріїв, центуріонам вдвічі більше, а вершникам втричі (*militibus quini uiceni denarii dati, duplex centurioni, triplex equiti*)». Це перший із відомих тріумфів, де гроші виплачували сріблом, надалі ця тенденція буде закріплена (Liv., XXXIX, 7; XLV, 40)⁸. Серед засобів агітації до продовження військової служби була також практика забезпечення ветеранів землею, що відзначена нами окремою публікацією. Об'єктивно пов'язаним з цим процесом був ще один напрямок у сфері спроб зупинення масового розорення рядових квіритів. Мова йде про заснування колоній для забезпечення неіснуючих громадян землею⁹. У 90-х рр. II ст. до Р. Х. це були території, конфісковані у общин «зрадників» після Ганнібалової війни¹⁰. З джерел нам відомо: «виведені були колонії римських громадян в Пуетоли, Вольтури і Літери по триста осіб у кожній. Також ще в Салери та в Буксент (*Coloniae ciuium Romanorum eo anno deductae sunt Puteolos Uolturnum Liternum, treceni homines in singulas. item Salernum Buxentumque coloniae ciuium Romanorum deductae sunt*)».

Наступний період колонізаційної політики, за свідченням джерел, припадає на початок 70-х рр. II ст. до Р. Х. (Liv., XXXIX, 55; XL, 29; 34): «Мутіна і Парма в цьому році також були колонізовані переселенцями із числа римських громадян. По дві тисячі осіб було поселено в кожній колонії, на території, що нещодавно належала бойям, а ще раніше етрускам. У Пармі переселенці отримали по вісім югерів кожен, а в Мутіні – по п'ять (*eodem anno Mutina et Parma coloniae ciuium Romanorum sunt deductae. bina milia hominum in agro, qui proxime Boiorum, ante Tuscorum fuerat, octona iugera Parmae, quina Mutinae acceperunt*)»¹¹. У подальшому через відсутність вільних земель в Італії виведення колоній припинилося до 20-х років II ст. до Р. Х., коли Гай Грахх відновив політику колонізації за рахунок заснування римських поселень в провінціях¹².

Отже, зниження цензу, спроби вирішити проблеми комплектування армії за рахунок союзників, збільшення грошової винагороди воїнам і нагородження їх землею для збільшення кількості добровольців із збереженням цензового принципу, а також обмежена політика виведення колоній виявилися безперспективними. До самого кінця II ст. до Р. Х. усі розглянуті вище заходи мали досить епізодичний характер, проводилися недостатньо послідовно, а їхній вплив на армію був переважно короточасним. У цілому ж становище з набором воїнів продовжувало залишатися важким. За відсутності єдиної програми в середовищі римського нобілітету можна говорити про реалізацію лише окремих напрямків в державній політиці, що, проте, не мали системного характеру.

¹ Lintott A. W. Imperial Expansion and Moral Decline in the Roman Republic // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1972. – Vol. 21. – N. 4. – P. 637.

² Див. перш за все Кузищин В. И. Генезис рабовладельческих латифундий в Италии (II в. до н. э. – I в. н. э.). – М., 1976. – 267 с.

³ Утченко С. Л. Римская армия в I в. до н. э. // ВДИ. – 1962. – № 4. – С. 31–32.

- ⁴ Тянава М. О наборе солдат в Римской республике (II в. до н. э.) // Труды кафедры всеобщей истории Тартуск. ун-та. – 1970. – № 1. – С. 91–92.
- ⁵ Rich, J. The supposed Roman manpower shortage of the later second century BC // JRS. – 1983. – Vol. 32. – P. 329–330.
- ⁶ Salmon E. T. Rome and the Latins: II // Phoenix. – 1953. – Vol. 7. – N. 4 – P. 134–135.
- ⁷ Тянава М. К вопросу о возникновении постоянной армии в Римской республике // Труды кафедры всеобщей истории Тартуск. ун-та. – 1970. – № 1. – С. 74–75.
- ⁸ Crawford M. Money and Exchange in the Roman World // The Journal of Roman Studies. – 1970. – Vol. 60. – P. 47–48.
- ⁹ Smith R. E. Latins and the Roman Citizenship in Roman Colonies: Livy, 34, 42, 5–6 // The Journal of Roman Studies. – 1954. – Vol. 44. – P. 18.
- ¹⁰ McDonald A. H. Rome and the Italian Confederation (200–186 B.C.) // The Journal of Roman Studies. – 1944. – Vol. 34. – № 1. – P. 12–13.
- ¹¹ Salmon E. T. Roman Expansion and Roman Colonization in Italy // Phoenix. – 1955. – Vol. 9. – N. 2. – P. 74.
- ¹² Salmon E. T. Roman Colonisation from the Second Punic War to the Gracchi // The Journal of Roman Studies. – 1936. – Vol. 26. – Part 1. – P. 66–67. Також див. Abbott F. F. The Colonizing Policy of the Romans from 123 to 31 B. C. // Classical Philology. – 1915. – Vol. 10. – N. 4. – P. 365–380.

В статье рассмотрены основные причины кризиса традиционной «цензовой» военной организации, изучены попытки его преодоления. Процессы изменения социального состава римской армии исследованы в системе причинно-следственных связей, что обусловили дальнейшее реформирование военной организации Рима.

Ключевые слова: римская армия, «цензовый» военный строй, материальное обеспечение, ветеранское землевладение, профессионализация армии.

The article deals with transformational processes in social and economic organization of the Roman army in the II century B.C. The author analyses the main preconditions of the crisis in the traditional «census» military organization. The article is devoted to the implementation of new solutions and improvement of social structure of the Roman army.

Keywords: the Roman army, «census» military organization, material support, land ensuring for veterans, professionalization of the Roman military.

ОЗБРОЄННЯ ВІКІНГІВ

У статті представлений огляд озброєння вікінгів. Висвітлюється одна з актуальних проблем – його походження. Проаналізовані їхні характеристики, конфігурація, типологія, види та класифікація. Розглянуті матеріали, з яких їх виготовляли. Приведені найбільш поширені назви.

Ключові слова: озброєння вікінга, меч, спис, бойова сокира.

Кожен скандинав в епоху вікінгів в якійсь мірі був воїном. Ті, хто спокійно займалися сільським господарством у себе вдома, в будь-яку хвилину могли на кілька місяців або років приєднатися до морських загонів або відправитися на пошуки нових земель, що теж не завжди проходило мирно. Купці під час подорожей завжди повинні були бути готові захищати своє добро від розбійників на землі і в морі. Навіть у осілих громадах, у яких не було зовнішніх ворогів, завжди був великий ризик збройного зіткнення¹. Під час війни вождь користувався необмеженою владою. Він постійно вимагав від підлеглих йому воїнів зберігати в порядку зброю. Існувало таке поняття, як «народна зброя» – зброя, яку повинна була мати кожна вільна людина². Вільні люди володіли правом і навіть зобов'язані були мати при собі зброю: меч, бойову сокиру, дротики, спис для ближнього бою, лук і стріли. Також використовували пращі для метання каменів. Для власного захисту вікінгам служили щити, шоломи, різні обладунки, зокрема, кольчуги. Під час археологічних розкопок виявили величезну кількість військового спорядження і зброї. В період язичництва у вікінгів існував звичай ховати воїнів при повному військовому спорядженні і зі зброєю. На дні боліт і озер теж знаходять багато зброї, можливо, це сліди жертвоприношень³.

Слід відзначити, що спеціальних досліджень в історіографії з даного питання дуже мало: Когінса Дж. та Панченко Г. Як правило, дослідження по даній темі розглядаються в контексті загальної історії скандинавів та їх походів в працях данських, норвезьких, англійських, французьких та російських вчених: Роедсаль Е., Сімпсон Ж., Гуревіча А. Я., Будур Н., Ласкавого Г., Дююи Р. Э., Дююи Т. Н. та інших.

Сакс – довгий ніж з широким клинком, яким зазвичай володіли почесні громадяни в норвезькому суспільстві. Напередодні «епохи вікінгів» у Скандинавії використовувалися, головним чином, однолезові мечі типу «лангсакс», з лезом довжиною близько 80 сантиметрів, і «курсакс», довжина клинка близько 60 сантиметрів⁴, товщина могла доходити до 8 мм (частіше 5 мм), вага близько кілограма, заточка одностороння, кінець загострений, хвостовик асиметричний. Навершшя рукояті часто робили у вигляді голови ворона⁵. Допоміжною зброєю в бою на мечах і одноручних сокирах служили бойові ножі – «скрамасакси», з клинком завдовжки 30–35 сантиметрів і шириною до 3,5 сантиметра. Рукояті насаджували на дерев'яний черешок, здебільшого конусоподібної форми, закріплений в основі металевими кільцями. Воїни високих рангів дозволяли собі рукояті, виточені з моржового ікла, оленячого рогу, або литі з кольорових металів. Дещо рідше зустрічалися рукояті більш складної форми, котрі зберігали або імітували природну вигнутість. В силу ваги, колючий удар був дуже сильний. Він проколював і шкіряний обладунок, і кольчугу. Носили його в піхвах на стегні. Піхви з'єднували з поясом за допомогою бронзових кілець. Їх виготовляли з дерев'яних пластин, покривали шкірою і оздоблювали прикрасами⁶.

Уявлення про те, що бойова сокира була головною зброєю вікінгів, вкоренилося у свідомості багатьох людей. Цю ефективну зброю дуже часто використовували в битвах. Нею не тільки билися, а і метали – в дерев'яний частокіл. Підтягнувшись, тримаючись за руків'я, вікінги легко долали ці перешкоди⁷. Разом з тим, знахідки в похованнях, а також дані норвезьких законодавчих актів говорять про те, що бойові сокири, в більш пізній період епохи вікінгів, були більш дешевою альтернативою мечам і списам, а представники вищих соціальних верств зазвичай віддавали перевагу саме цій зброї⁸. Бойова сокира відрізнялася широкою конфігурацією бойової частини сокири – бічними щічками. Довжина бойової сокири – 17–22 см (частіше 17–18 см), ширина 13–20 см (частіше 17–18 см), товщина близько 2 мм. Вага – без рукояті – 200–450 г. Рукоять була довжиною близько 0,9–1,2 м. В результаті норманського впливу, вона в X–XI століттях, поширилася по Європі – в Англії, Ірландії, Нормандії, Русі⁹. За даними, норвезьких археологів на 1500 знахідок мечів в похованнях епохи вікінгів доводиться 1200 сокир. Часто сокира і меч лежали разом в одному і тому ж похованні.

Існувало три основних типи бойових сокир. «Ручна» сокира, по суті, ще залишалася робочим інструментом. Була насаджена на довге, оббите залізом топорище, навпроти леза розташовувався цілком придатний для використання молоток. Така сокира залишалася зброєю селянина, і люди могли постійно носити її з собою в повсякденному житті, користуючись нею як інструментом і застосовуючи як зброю у разі раптового нападу. «Сокира з борідкою» отримала свою назву від характерного квадратного виступу на нижньому краї леза. Її особливо часто застосовували в морських боях, оскільки через її форму, вона більш годилася для захоплення і абордажу ворожого корабля. У цих двох типах важко відрізнити бойову сокиру від звичайної. Не виключено, що одну і ту ж сокиру використовували для різних цілей. Третім, найбільш відомим типом була знаменита «широка», або «теслярська», сокира – «бродекс» або «брайдекс» – важка сокира на довгій рукояті. Нею потрібно було вправлятися двома руками. Довжина леза доходила до 45 сантиметрів, його прикрашали: інкрустацією зі срібла, золота або черні; покривали рунами¹⁰. В багатьох похованнях досить часто виявляли оброблені сріблом бойові сокири, і судячи з цього, вони, ймовірно, так само, як і мечі, виконували подвійну функцію – були бойовою зброєю і одночасно символом соціального статусу їх власника¹¹. Сокира була улюбленою зброєю вікінгів, які ставилися до неї запанібрата, з якоюсь жартівливою дружескістю – на відміну від меча, оточеного ореолом жаху і містики. Принаймні, таке враження створюється з мови поетів: назви для сокир запозичувалися з гротескного світу велеток, а не з піднесених міфів і легенд. Сокирам дають імена велеток і позначають їх за допомогою слів «кров», «рани», «ліс», «дерево»¹² – «Відьма шолома», «Гроза щитів», «Велетка битв», тощо¹³.

З усієї зброї скандинавів найбільш детально вивчені мечі, і не тільки тому, що до нас дійшло дуже багато стародавніх мечів, але й тому, що безліч пасажів в поезії і прозі тієї епохи описують зовнішній вигляд меча, або процес його виготовлення, або використання в битві. У більш давні часи меч, судячи з усього, був зброєю тільки знатних і багатих. В епоху вікінгів, мечами стали користуватися частіше¹⁴. Якщо судити з археологічних досліджень скандинавських поховань IX–X століття, меч був найпоширенішою зброєю. Під словосполученням «скандинавський меч епохи вікінгів» найчастіше розуміють дволезовий клинок з тигельної сталі з долом по центру, рукояттю під одну руку і характерним наверхшам. Дійсно, три чверті мечів загострені з обох боків, проте залишилася чверть однолезових, тобто, котрі мають односторонню заточку і схожі на дуже довгий сакс, з гардою і наверхшам того чи іншого характерного для Скандинавії виду¹⁵. Однолезові мечі використовувалися в першій половині епохи вікінгів, максимум, до 10-го століття – пізніше тільки дволезові. Довжина меча – до 90 сантиметрів. Довжина клинка того чи іншого виду найчастіше становила 77–80 сантиметрів. Ширина – від 5 до 6 сантиметрів. Рукоять коротка – відстань між гардою і наверхшам від 8,5 до 10,5 сантиметрів (частіше 9–9,5 см). Маса клинка близько кілограма. По центру клинка часто робили один або кілька жолобів для зменшення тяжкості і збільшення гнучкості зброї¹⁶.

У міжнародному співтоваристві меча існують наступні типології мечів вікінгів:

- за Бемером – дев'ять типів, пізніше з практичних причин була скорочена до чотирьох типів;
- за Уїллером / Оукшотом;
- за Петерсеном / Гайбігом – хронологічна класифікація, за основу взятий ефес («яблуко»)

меча:

- 1) Перехідні типи (сходять до предвікінгського періоду) / VII–VIII століття;
- 2) Мечі ранньої епохи вікінгів (перша половина IX ст.) / 800–950 pp.;
- 3) Мечі другої половини IX століття / кінець VIII – кінець X століть;
- 4) Мечі X ст. / 950–1050 роки;
- 5) Мечі пізньої епохи вікінгів (друга половина або кінець X ст. / середина X – кінець XI ст.).

Польський учений Л. Марек доповнив типологію лез мечів, звернувши увагу на різноманітність їх техніки кування, а також на основі аналізу усієї конструкції¹⁷.

За часів епохи вікінгів нормани, через Хедебю, привозили додому франкські мечі майстрів Ульфберхта і Інгерлі, що жили в районі Рейну¹⁸. На найкращих клинках присутня інкрустація з клеймом франкських збройових майстерень – Ulfberht¹⁹. Вперше такі мечі з'являються незадовго до 900 року. Їх продовжували виготовляти протягом 200 років, мабуть, нащадки і учні першого Ульфберхта, чиє ім'я продовжували використовувати як фірмовий знак. Друга група мечів – з мітками «Інгерлі» – почали з'являтися в Скандинавії в X столітті, вважається, що вони франкського походження. Невідомо, чи були мечі «візерунчастого кування» також імпортованими і звідки в цьому випадку їх привозили. Невідомо і те, чи існували в самій Скандинавії будь які центри, де в достатній кількості виготовляли високоякісну зброю, оскільки навряд чи більша частина зброї вікінгів могла бути імпортною. Імпортована зброя прибувала до Скандинавії без рукоятей (партия таких клинків була виявлена в Хедебю), і вже на місці їх приводили в порядок, дивлячись по тому, яка мода існувала в той момент і в тому місці, де жив новий власник меча. Рукояті епохи вікінгів можна розділити на безліч типів за формою їх голівки і ефеса. Багато з них пов'язані з різними областями і періодами. Прикраси на голівках і ефесах також могли бути найрізноманітнішими. Найбільш ранні густо викладені сріблом і бронзою і суцільно прикрашені карбуванням – щільним візерунком з невеликих кілець і хрестиків. У IX–X ст. з'являються виконані в сріблі або чорні орнаменти з текучих, переплечених ліній; на інших – прості і чіткі візерунки з перемешаних смужок олова і міді. До кінця цього періоду на деяких рукоятях з'являються геометричні фігури, інкрустовані латунню на олов'яній платівці і підкреслені мідним дротом. На середній частині рукояті зазвичай була ручка з дерева, рогу або кістки. Хто багатший, той міг собі дозволити рукояті із золота і срібла. Великий вплив на якість готового виробу робило професійне мистецтво майстра-зброяря, і зброя роботи відомих майстрів цінувалася дуже високо²⁰.

Піхви мечів складалися з двох вузьких тонких дощечок, обклеєних або обтягнутих полотном або шкірою. Могли бути багато прикрашені. Їхню верхню частину, зазвичай, стягало обкуття, нерідко вельми вишукано оздоблене. Навершя піхов скріплювалися ажурними або суцільнолитими наконечниками ромбовидної, або «U»-подібної форми. Улюбленими сюжетами обробки поверхні служили стилізовані зображення ворона – священної птиці бога Одіна і різні варіанти складного плетеного орнаменту. Усередині піхви обкладали чимось м'яким, щоб захистити меч від іржі – промасленою шкірою, овчиною, хутром або навощеною тканиною. На початку епохи вікінгів на зображеннях видно, що піхви носили високо на лівому боці, на перекинутій через праве плече перев'язі; пізніше їх стали підвішувати на поясному реміні²¹.

Хороші клинки передавалися у спадок; нерідко їх оточували легенди і табу. Меч служив символом влади короля або вождя, на ньому приносили клятви вірності. Був пристойною нагородою для вірного дружинника або поета. Переваги і зовнішній вигляд меча був предметом поетичного натхнення. Його оспівували в хвалебних піснях, присвячених сильним світу цього. Імена давали в тих випадках, коли мечі відрізнялися особливо рідкісними якостями, привертати увагу своїм зовнішнім виглядом, належали якійсь видатній особистості або використовувалися в знаменитих битвах. Найзнаменитіші імена: «Трощитель броні», «Золота рукоять»,

«Блиск битви», «Вовк рани», «Ненависник кольчуг», «Язык піхов», «Факел щита», «Який присипляє життя»²², «Полум'я Одіна», «Єхидна», «Той, що кусає ногу», «Лід битви», «Вогонь щита», «Вогонь Гаутрека», «Факел битви», «Змія рани», «Змія кольчуги», «Страх кольчуги» та інші²³. Будучи самі по собі чудовою зброєю, вони ще ділили і славу своїх відважних і майстерних у володінні зброєю господарів. Мечі, як вважалося, були наділені магічними властивостями; вони або «кувалися богами», або отримували такі властивості від заговорів і ритуалів під час кування, а часом і від нанесених на них таємничих знаків²⁴. Але було й таке, що нанесений візерунок мав просто декоративну функцію²⁵.

У періоди миру існував звичай носити мечі, перев'язані ремінцем, що називався «стрічка миру». Цей ремінець обвивав піхви і проходив через ефес, так що його треба було попередньо зняти, щоб оголитися меч. Крім того, це ще було ознакою цивілізованості та ввічливості. В суспільстві швидких на руку воїнів звичай цей служив також запобіганню непотрібних ускладнень²⁶.

Одним з поширених видів зброї був спис. Археологи знаходять безліч типів списів з наконечниками різного розміру і форми в залежності від призначення – колоти ворога або кидати їх у нього. Називалися списи по-різному: деякі з них іменувалися тим же словом, що і стріли, і, можливо, мова при цьому йшла про легкі дротики для метання²⁷ – завдовжки 1,3–1,5 метра з діаметром поперечного перерізу держака близько 1,5 сантиметра. Дротики використовували для ураження противника на відстані 25–30 метрів. Їх наконечники найчастіше являли собою зменшені копії списів для ближнього бою. Були, проте, й специфічні форми: втульчаті і черешкові зразки з двошипною робочою частиною, а також гарпуноподібні однотипні наконечники. У «Сазі про Магнуса Доброго» відмічений випадок, коли в морському бою в якості металевих списів були використані остроги, які перебували на кораблях для постачання екіпажів свіжою рибою²⁸. Вістря деяких видів дротиків мали щербини. Часто на них закріплювалося металеве кільце, котре показувало де знаходиться центр ваги – це допомагало воїну в киданні²⁹. Деякі списи мали назву «кручених» (з петлею з шнура навколо держака) і в польоті вони крутилися. Зброя такого типу сходить до епохи «Великого переселення народів»; їх знаходили в болотах Данії з шнуром, все ще обгорненим навколо держака. На інших старовинних держаків, знайдених в болотах, біля центру тяжіння є перев'язки або обмотки – відразу ставало ясно, як їх треба брати, щоб кинути як слід. Дротики зазвичай не мають жодних прикрас, але іноді декор зустрічається на наконечниках, а деякі з них могли використовуватися для ближнього бою. Коли металевий спис закінчувався, бійці починали битися врукопашну. Кололи, рубали, били пятою списа, відбивали удари. У таких списів були широкі й важкі наконечники, іноді з довгими гніздами, щоб не зірвалися з держака³⁰.

Північний спис був довжиною від півтора до трьох метрів. Наконечники поділяють на: ланцетовидні, типові, довжина 20–60 см (списом з таким наконечником можна було рубати); трикутні, з плавним переходом від пера до втулки (кололи) і так званий «франкський тип» з «крильцями» (більш кололи). Різного роду підходи до вивчення даного питання змінюються, але у своїй основі, вони обертаються навколо цих трьох видів³¹. На деяких з них був декоративний візерунок, а втулки часто були інкрустовані сріблом. Іноді спис був оснащений потужним гаком, мабуть, для скидання ворога з коня або притягнення борту ворожого корабля; на одній зі сторін була зазубрина³².

Виготовляли держак в основному з ясеня. Прикрашали різьбою, іноді – аплікаціями срібла, золота та бронзи, щоб його не можна було перерубати, оковували залізом³³.

Вміння володіти списом дуже цінувалося, і в ньому доводилося постійно практикуватися. Але колючий спис для ближнього бою міг бути набагато більш пізнім винаходом, ніж дротик – мова поезії дуже консервативна, і списи завжди зображувалися тільки в польоті. Не виключено, що списи застосовувалися також під час полювання, яке було улюбленим заняттям знаті. Списи отримують у сагах поетичні імена – «Тростина Одіна», «Летюча змія», «Летючий дракон рани» і т. п.³⁴.

Лук робили з одного шматка дерева, зазвичай тиса, осокора або в'яза. Довжину мав близько п'яти футів. Тягивою часто служило сплетене волосся або сухожилля деяких звірів. Держаки стріл, знайдених в болоті під Торсб'єргом, варіювалися за розміром від 26 до 35 дюймів, маючи при цьому близько півдюйма в діаметрі і мали рульове пір'я. Тягиву натягували до самого вуха³⁵. Наконечники у VII–IX ст. робили з заліза, мали вони різну форму в залежності від застосування – більш широкі і плоскі для полювання, більш вузькі і тонкі для бойового застосування.

Від тих часів у первісному вигляді зберігся єдиний лук довжиною 191 см, у поперечнику 4,0х3,3 см, зроблений з тиса. Він був знайдений в Хедебю. Також, там знайдена зв'язка стріл з наконечниками, які були інкрустовані бронзою. Стріл у колчані вікінга, як правило було до 24 штук³⁶. Іменували їх «градом битви», «Птахом лука», «Летючим древком» та іншими подібними назвами³⁷.

Як металеву зброю вікінги широко використовували пращу – мотузкову або ремінну петлю зі шкіряною «люлькою» посередині. Один кінець пращі закріплювали на зап'ясті, інший – утримували в кулаці. В «люльку» клали невеликий камінець. Розкрутивши пращу, робили «постріл», звільняючи затиснутий у кулаці кінець. Випущений вмілим пращником, «снаряд» був здатний вразити ціль на відстані 80–100 метрів³⁸.

У ту далеку епоху, за переказами весь світ був населений ворожими істотами, наділеними особливою силою. Захиститися від ворога можна було насамперед зброєю. Їй і приписували чудодійні властивості. Кожен вид бойової зброї присвячувався певному богу: спис і меч – Одін, у більш ранні часи спис належав богу військової доблесті – Тюр³⁹, а меч ще міг бути присвячений Фрейру; бойові сокира і палиця – Тору. Холодну зброю із заліза вважали сильним оберегом. При обрядах, мечем проводили коло, яке є захисне для людини, що стоїть усередині нього. Тому немає нічого дивного в тому, що робота зі зброєю (її виготовлення) була визнана магічною⁴⁰.

Магічне призначення імен полягало в тому, щоб наділити зброю або інший предмет тією бажаною воїну властивістю, яку дає ім'я. Найдавнішим з них, слід вважати наконечник списа, знайдений у Евре-Стаб (Данія), який датується 175 роком нашої ери. На площині наконечника ясно помітні руни імені RaunijaR – «Котрий простромлює». Така зброя могла жити своїм «власним життям», поступово змінюючи власників⁴¹.

«Промови Високого», Одін, завершуються перерахуванням заклинань, відомими лише йому одному: третє – затуплює клинки ворогів і робить їх зброю нешкідливою, п'яте – відбиває стрілу, пущену з лука, восьме – мирить воїнів, одинадцяте – оберігає друзів у битві. Один «співає в щит», і той стає невразливим. Також воїни робили татування – наносили руни, котрі повинні були захищати їх від ран і смерті⁴².

Отже, будучи професійними воїнами, вікінги забезпечували себе зброєю набагато кращою ніж та, котру мав їх противник. Обов'язково кожний скандинавський воїн повинен був мати повний комплект наступальної зброї: меч, спис, бойову сокиру, дротики або пращу.

¹ Симпсон Ж. Вікінги. Быт, религия, культура. – М., 2005. – С. 110.

² Гуревич А. Я. Походы викингов. – М., 1966. – С. 14.

³ Роэсдаль Э. Мир викингов. Викинги дома и за рубежом. – СПб., 2001. – С. 90.

⁴ Ласкавый Г.В. Викинги. Походы, открытия, культура. – Минск, 2004. – С. 371.

⁵ Коггинс Дж. Эволюция вооружения Европы. От викингов до Наполеоновских войн. – М., 2009. – С. 12.

⁶ Ласкавый Г. В. Вказ. праця. – С. 371.

⁷ Викинги крупным планом // Наш следопыт. 2002. – №8 (102). – С. 13.

⁸ Роэсдаль Э. Вказ. праця. – С. 90.

⁹ Petersen J. De Norske Vikingesverd. – Kristiania, 1919. – P. 78.

¹⁰ Симпсон Ж. Вказ. праця. – С. 110.

¹¹ Роэсдаль Э. Вказ. праця. – С. 90.

¹² Симпсон Ж. Вказ. праця. – С. 110.

¹³ Коггинс Дж. Вказ. праця. – С. 15.

- ¹⁴ Симпсон Ж. Вказ. праця. – С. 111.
¹⁵ Роэсдаль Э. Вказ. праця. – С. 91.
¹⁶ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века. – М., 2007. – С. 303.
¹⁷ Laible T. Das Schwert. Mythos und Wirklichkeit. Düsseldorf, Wieland Verlag, Bruckmnhl, 2011. – P. 62.
¹⁸ Будур Н. В. Вказ. праця. – С. 303.
¹⁹ Petersen J. Вказ. праця. – Р. 84.
²⁰ Коггинс Дж. Вказ. праця. – С. 12.
²¹ Ласкавый Г. В. Вказ. праця. – С. 372.
²² Коггинс Дж. Вказ. праця. – С. 15.
²³ Будур Н. В. Вказ. праця. – С. 309.
²⁴ Коггинс Дж. Вказ. праця. – С. 12.
²⁵ Роэсдаль Э. Вказ. праця. – С. 92.
²⁶ Коггинс Дж. Вказ. праця. – С. 13.
²⁷ Симпсон Ж. Вказ. праця. – С. 113.
²⁸ Ласкавый Г. В. Вказ. праця. – С. 373.
²⁹ Коггинс Дж. Вказ. праця. – С. 14.
³⁰ Симпсон Ж. Вказ. праця. – С. 113.
³¹ История боевых искусств. Колыбель цивилизации / Под ред. Г. К. Панченко. – М., 1997. – С. 374.
³² Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы. – М., 2014. – С. 79.
³³ Дюпюи Р. Э., Дюпюи Т. Н. Всемирная история войн: Харперская энциклопедия военной истории. Книга 1. – М., 1997. – С. 786.
³⁴ Коггинс Дж. Вказ. праця. – С. 15.
³⁵ Там само.
³⁶ Славяне и скандинавы / Под ред. Е. А. Мельниковой [пер. с нем.]. – М., 1986. – С. 362.
³⁷ Коггинс Дж. Вказ. праця. – С. 17.
³⁸ Ласкавый Г. В. Вказ. праця. – С. 374.
³⁹ Петрухин В. Мифы древней Скандинавии. – М., – С. 137.
⁴⁰ Будур Н.В. Вказ. праця. – С. 303.
⁴¹ Там само. – 307.
⁴² Петрухин В. Вказ. праця. – С. 149.

В статье представлен обзор вооружения викингов. Освещается одна из актуальных проблем – его происхождение. Проанализированы их характеристики, конфигурация, типология, виды и классификация. Рассмотрены материалы из которых их изготавливали. Приведены наиболее распространенные названия оружия.

Ключевые слова: вооружение викинга, меч, копье, боевой топор.

The article presents the review of weapons of the Vikings. Author highlights one of the pressing problems of its origin. Their characteristics, configuration, typology, types and classification materials of which they were made are analyzed. The most common names of weapons are given in the article.

Keywords: weapons of the Viking, sword, spear, battle axe.

ШЛЯХ РЕСПУБЛІКИ ХОРВАТІЯ ДО МІЖНАРОДНОГО ВИЗНАННЯ

У статті розглядається шлях Республіки Хорватія до міжнародного визнання в якості суверенної держави в ході її відділення від Югославії та збройної боротьби за незалежність. Аналізується перебіг подій на міжнародній арені, який, зрештою, привів до того, що Хорватія стала повноцінним суб'єктом міжнародних відносин та членом ООН, а югославська армія змушена була покинути її територію. Розглядається, зокрема, еволюція ставлення країн Заходу до питання про незалежність Республіки Хорватія та збереження єдиної Югославії. Окреслюються значення й наслідки здобуття Хорватією міжнародного визнання. Стаття ґрунтується значною мірою на хорватській, а також англomовній науковій, публіцистичній та мемуарній літературі, а також тогочасних матеріалах ЗМІ.

Ключові слова: Хорватія, Югославія, ООН, ЄС, Загреб, Франьо Туджман, міжнародні відносини, незалежність.

Югославська криза 90-х рр. 20 ст. супроводжувалась масштабними війнами й серйозними гуманітарними проблемами. На Балканах у ці роки відбувалась корінна перебудова геополітичної ситуації. Одним із ключових учасників даної кризи була Хорватія, колишня югославська республіка, яка, разом із сусідньою Словенією, першою вирішила вийти зі складу Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія (СФРЮ) й здобути державний суверенітет. Відповідно, сецесія Республіки Хорватії була, поряд із одночасним відділенням Республіки Словенія, «іскрою», яка запалила вогонь війни у Югославії. Зрештою, Хорватії вдалось до 1995 р. вийти з цього конфлікту переможцем. А одним із найважливіших питань в ході цієї боротьби було здобуття міжнародного визнання Республіки Хорватія як суверенної держави. Спочатку, влітку 1991 р., Хорватія опинилась у непривабливому положенні «бунтівної» республіки, яка в односторонньому порядку відділилась від югославської федерації і розпочала збройну боротьбу проти федеральної армії. Але в ході своєї впертої як збройної, так і дипломатичної боротьби, а також внаслідок сприятливої міжнародної ситуації й відвертих симпатій з боку певних європейських держав Республіка Хорватія на початку 1992 р. змогла отримати дипломатичне визнання. А це корінним чином вплинуло на весь подальший хід війни у Хорватії.

Отож у цій статті ми маємо на меті проаналізувати процес здобуття Республікою Хорватія міжнародного дипломатичного визнання, визначити й охарактеризувати ключові моменти цього процесу, а також прослідкувати еволюцію позиції держав Західної Європи в обличчі ЄС (Європейського співтовариства, яка з січня 1993 р. стало сучасним Європейським союзом) та США. СРСР, який саме тоді, програвши Холодну війну, переживав процес розпаду, помітної ролі в боротьбі Хорватії за самостійність не зіграв, тому ми й зосереджуємо увагу саме на західних державах. Таким чином, наша мета включає наступні завдання: 1) проаналізувати перебіг боротьби Хорватії за міжнародне визнання у 1991 р.; 2) прослідкувати еволюцію позиції країн Заходу щодо суверенітету Республіки Хорватія у вказаний період; 3) охарактеризувати ключові моменти даного процесу; 4) висвітлити значення й наслідки міжнародного визнання Хорватії у перебігу Югославської кризи.

Актуальність даної теми, як і питання війни в Хорватії 1991–1995 рр. загалом для сучасної України з її непростою політичною ситуацією й конфліктом на Сході є цілком очевидним. Хорватська влада та суспільство проявили в 1991 р. надзвичайно високий рівень національної

свідомості, патріотизму та впертості у боротьбі за державність і незалежність, а в тому числі й у здобутті прихильності міжнародної спільноти. Такий досвід, вважаємо, вартий нашої уваги.

В українській історіографії тема Югославської кризи 90-х рр. минулого століття, а зокрема й питання боротьби Хорватії за незалежність, є дещо обділеним увагою. Проте останнім часом інтерес до теми зростає, переважно у ЗМІ. Із загальних робіт варто згадати російські публікації – О. Валецького «Югославская война» та, О. Гуськової «История югославского кризиса» та М. Мартинової «Балканский кризис: народы и политика», власне монографію з історії Хорватії В. Фрейдзона, а також цілу низку англomовних, сербських та хорватських публікацій (мало відомих у нас), котрі стосуються теми боротьби Хорватії за незалежність. Важливу роль у висвітленні нашої теми відіграють мемуари та аналітика учасників тих подій. Неможливо оминати увагою такий інформативний масив джерел з нашої теми, як ЗМІ, зокрема газета New York Times (архів номерів якої за 1991 р. на сьогодні доступний в Інтернеті в електронному форматі). І, звичайно, важливими є власне документи, що стосуються подій, які ми розглядаємо. Таким чином, дана тематика є досить «свіжою» і водночас малодослідженою в нашій історичній науці, проте актуальною.

Дезінтеграційні процеси, які розпочались у СФРЮ в кінці 80-х рр. 20 ст., вкрай виразно проявились у Хорватії, одному з найрозвиненіших суб'єктів цієї держави. У квітні 1990 р. у всіх республіках Югославії пройшли перші парламентські вибори до місцевих законодавчих органів влади на демократичній багатопартійній основі. У Соціалістичній Республіці Хорватія переконливо перемогла (64% мандатів, а завдяки підтримці з боку центристських партій – до 80%) здобула націоналістична партія – Хорватська Демократична Співдружність (ХДС), на чолі з Франьо Туджманом, який невдовзі став президентом цієї республіки. Новообрана хорватська влада взяла однозначний курс на вихід зі складу Югославії та здобуття повного суверенітету, на втілення хорватської «тисячолітньої мрії про державність»¹.

Звісно ж, ці прагнення, підтримані переважною більшістю етнічних хорватів республіки, наштовхнулись на протидію, по-перше, з боку центральної федеральної влади в Белграді, котра прагнула зберегти цілісність федерації, а по-друге, з боку місцевих хорватських («країнських») сербів, які не довіряли новій хорватській «націоналістичній» владі та побоювались втратити гарантований їм Конституцією СФРЮ 1974 р. статус другої поряд із хорватами державоутворюючої нації Соціалістичної Республіки Хорватія. Певне підґрунтя для таких фобій існувало, з огляду на хорватську націоналістичну риторику та окремі антисербські заяви й дії членів ХДС². Нова влада одразу з приходом керівництва республікою почала проводила чітку лінію на побудову хорватської національної держави, де мав домінувати хорватський народ, а серби – бути звичайною національною меншиною³.

Уже влітку 1990 р. починаються нагнітання атмосфери нетерпимості в Хорватії та й перші сутички між місцевим сербами й хорватською поліцією (т. зв. «революція колод») ⁴. Хорватські серби в районах компактного проживання формують власні органи влади та силові структури (остаточним результатом чого стала проголошення Республіки Сербська Країна 19 грудня 1991 р.). Зрештою, до літа 1991 р. це протистояння в Хорватії переростає в реальні бойові дії між хорватськими збройними формуваннями з одного боку та федеральною Югославською Народною Армією (ЮНА) й сербськими повстанцями з іншого, які супроводжувались значними людськими жертвами⁵. Республіка Хорватія (уже не «Соціалістична») увесь цей час активно закуповує зброю за кордоном та формує Корпус Національної Гвардії, загони спеціальної поліції та, зрештою, регулярну армію⁶.

Дуже важливою є дата 25 червня 1991 р., коли Хорватія, а також Словенія першими із югославських республік в односторонньому порядку проголошують свою незалежність та вихід зі складу Югославії⁷. Офіційний Белград, відповідно, не визнає незалежності цих двох республік. А ЮНА після невдалої «Десятиденної війни» повністю виходить із території Словенії й намагається грати роль миротворця між ворогуючими хорватськими формуваннями та сербськими повстанцями⁸. Але в серпні 1991 р., після того, як хорвати почали стріляти в неї та блокувати

казарми, ЮНА розпочинає безпосередній наступ проти Хорватії з метою недопущення її від'єднання від СФРЮ⁹.

Проте нас цікавить інший, вкрай важливий, аспект боротьби Хорватії за незалежність і вихід із СФРЮ – процес набуття цією республікою міжнародного визнання на світовій арені. У той час, коли хорватські військові та поліцейські вели збройну боротьбу проти країнських сербів та ЮНА, хорватська дипломатія невтомно боролась за те, щоби схилити на свій бік симпатії впливових світових держав та міжнародних організацій.

Якою ж була реакція західноєвропейських країн та США на ці події та якою була їх позиція щодо збереження чи розпаду єдиної Югославії? Сербські та російські автори наполягають на тому, що саме Захід, а особливо США та Німеччина, доклав рук до розвалу Югославії. На їх думку, міжнаціональна ворожнеча в федерації була роздмухана значною мірою ззовні¹⁰. Але, фактично, до кінця 1991 р. ні ЄС (Європейське співтовариство або т. зв. «дванадцятка» – 12 членів ЄС), ні США не бажали дезінтеграції СФРЮ та будь-яких змін існуючих кордонів (принаймні офіційно)¹¹. Від перших повідомлень про загиблих у Хорватії в 1990 р. і безпосередньо до одностороннього проголошення незалежності Республікою Словенія та Республікою Хорватія 25 червня 1991 р. Європейська співтовариство дотримувалось думки, що питання конституційного характеру мусять вирішуватись шляхом переговорів між усіма сторонами в рамках Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія¹². Тобто, першопочатково «дванадцятка» розглядала можливість визнання «повсталих» республік виключно за умови, що воно буде результатом згоди усіх сторін. Ця лінія відповідала курсу, обраному 20 червня 1991 р. міністрами закордонних справ країн-членів ЄС, які висловились за «єдність і територіальну цілісність Югославії на основі мирного врегулювання поточної кризи в цій державі»¹³. Фактично, позиція Західної Європи у той була вираженням поглядів керівництва Великої Британії та Франції, яке однозначно бачило майбутнє за цілісною Югославією й дружньо ставилось до белградської еліти.

Слід дещо прояснити позицію західних держав, виходячи саме з особливостей системи міжнародних відносин на той час. Хрвоє Качіч, відомий хорватський дипломат і науковець, активний учасник подій, які ми розглядаємо, зауважував наступне: «Попри те, що принцип самовизначення народів був використаний і застосований під час міжнародного визнання Хорватії і Словенії, на сьогодні він не має такої великої ваги і вирішального впливу у міжнародних відносинах»¹⁴. Тобто, США та ЄС на з початком Югославської кризи зайняли позицію збереження «статусу-кво» й дотримання принципу «непорушності кордонів існуючих держав», який твердо закріпився у Європі після Другої світової війни в рамках Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Західні країни бажали збереження цілісної Югославії, хоча вже демократичної й некоммуністичної. Знаючи це, міністр закордонних справ СФРЮ Будімір Лончар на засідання ОБСЄ (Організації з безпеки й співробітництва у Європі) 19 червня 1991 р. саме наголошував на тому, що розпад Югославії може викликати ланцюгову реакцію по всій Європі породити низку нових міжетнічних конфліктів. Окрім цього, варто згадати, що позаблокова «тітовська» Югославія мала із Заходом в роки Холодної війни доволі теплі відносини.

Винятками певною мірою можна вважати лише Німеччину, що недавно, у 1990 р., Австрію, а також частково Данію й Бельгію. Ці держави, а також Ватикан, моральну й навіть матеріальну роль якого у підтримці хорватської боротьби за незалежність важко переоцінити, одразу зайняли активну прохорватську та прословенську позицію, скептично ставлячись до як до комунізму, так і до ідеї збереження єдиної Югославії. Можна назвати дані країни головними приятелями та лобістами Хорватії в Європі на той час¹⁵.

Першим офіційним вираженням позиції ЄС щодо самостійницьких прагнень Хорватії стала заява Жака Сантера, тогочасного голови цієї організації, від 7 квітня 1991 р., у якій йшла мова про те, що ЄС зобов'язане оберігати єдність Югославії, а окремі республіки (однозначний натяк на Хорватію та Словенію), не повинні «плекати жодних ілюзій щодо можливості входження у Європу» (такий шанс існував, на думку Ж. Сантера лише для цілісної Югославії). Також в заяві йшлося про відсутність причин для втручання ЄС у внутрішні питання СФРЮ¹⁶.

Відповідно, одразу після одностороннього проголошення хорватською владою у Загребі (те ж саме відбулось і в Словенії) незалежності 25 червня 1991 р. Європейський комісія закликала Хорватію призупинити дію декларації про незалежність на три місяці, на що хорватська влада погодилась¹⁷.

Хорватська дипломатія на своєму фронті досягла переконливих успіхів. Активно працювали як хорватські політики й відомі діячі, так і діаспора. Детальну картину тих перепитів подає в своїх мемуарах хорватський юрист, політик і дипломат Хрвоє Качіч. Зокрема, він сам активно зустрічався й листувався із впливовими німецькими й англійським політиками, переконуючи підтримати прагнення хорватського народу¹⁸.

Помітний внесок у боротьбу за незалежність Хорватії, в тому числі й на дипломатичному фронті, зробила хорватська діаспора, особливо у Німеччині, США, Канаді й Австралії. У США, до того ж, такі політики як Роберт Дол і Клайборн Пелл, використовуючи свій авторитет і критикуючи офіційну позицію американської влади щодо Югославії і Хорватії, що через деякий час принесло свої плоди – США переглянули своє ставлення до сторін конфлікту на югославських теренах¹⁹. Проте, водночас, активізувалось і сербське лобі за кордоном.

Наступним важливим моментом було прийняття «Декларації про Югославію» у Брюсселі європейською «дванадцяткою» 27 серпня 1991 р. У ній говорилося про «стурбованість з приводу зростання насильства в Хорватії», про невизнання політики остаточних дій, силових змін кордонів та неможливості приховати активну допомогу ЮНА хорватським сербам – відповідно, від югославської Союдної президії вимагалось припинити застосування сили підрозділами федеральної армії, яка їй безпосередньо підлягала. Проте, найголовнішим в цій декларації було рішення про скликання мирної конференції в Гаазі та створення Арбітражної комісії (так звана «Комісія Бадентера»)²⁰.

На це погодились як хорватська, так і югославська сторона, тому Гаазька конференція почала роботу вже 4 вересня 1991 р. під головування британського лорда Каррінгтона. Саме в ході роботи цієї мирної конференції хорватська дипломатія завдяки рішучості, наполегливості та впертості змогла схилити західні держави на свою сторону й довести необхідність міжнародного визнання незалежності Республіки Хорватія. Не слід, звичайно, забувати і про активну підтримку Хорватії Німеччиною. Дуже посприяли восени 1991 р. зростанню симпатій ЄС та США до хорватської боротьби за незалежність і агресивні, часто необдумані й варварські, дії ЮНА. А особливо – облога й обстріли старовинного міста Дубровника з безліччю історико-культурних пам'яток на Адріатичному узбережжі та криваве взяття й руйнація міста Вуковар на Дунаї). Телевізійні кадри з місць тих боїв дійсно шокували західних глядачів²¹.

У жовтні 1991 р. фактично припинила свою діяльність Президія СФРЮ. 8 жовтня 1991 р. закінчився термін дії мораторію на проголошення незалежності Хорватії, про який ми згадували вище, і Республіка Хорватія повністю й остаточно розірвала будь-які зв'язки із СФРЮ²². На думку Х. Качіча, котрого ми вже неодноразово згадували, це й було датою остаточного здобуття Хорватією незалежності²³. Залишалось лиш закріпити це як dokonаних факт юридично – за допомогою міжнародної спільноти. Єдиним загальноюгославським інститутом залишалася ЮНА, верхівка якої й далі виступала за збереження федерації. Проте станом на осінь 1991 р. федеральна армія перетворилась фактично на сербську внаслідок масового дезертирства представників інших національностей (словенців, хорватів, македонців, бошняків)²⁴.

Тим часом ЄС все шукала ефективного рецепту врегулювання хорватської кризи. На жаль, в ході Гаазької мирної конференції так і не вдалось досягти повноцінного й реального югославсько-хорватського перемир'я. Тому, в листопаді 1991 р. в Женеві за посередництва того ж лорда Каррінгтона проходять подальші хорватсько-югославські перемовини про припинення вогню, на яких було досягнуто певного порозуміння. 23 листопада в Женеві С. Мілошевич, Ф. Туджман і В. Кадієвіч (командувач ЮНА) у присутності лорда Каррінгтона досягли домовленості про припинення бойових вій та висловили згоду на участь у врегулюванні миротворчих сил. Белград мав вивести армію із Хорватії²⁵. Того ж дня Хорватія, Словенія, Македонія

та Боснія і Герцеговина одночасно звернулися до Європейського співтовариства із проханням про їх дипломатичне визнання.

2 грудня 1991 р. «дванадцятка», уточнивши, що будуть прийняті «позитивні, компенсуючі заходи щодо тих сторін, які мирним шляхом сприяють глобальному політичному врегулюванню на основі пропозицій ЄС», постановила надати економічні пільги Словенії, Хорватії, Македонії та Боснії і Герцеговині. З цього моменту ЄС де-факто відноситься до республік як до окремих суб'єктів міжнародного права²⁶.

Станом на грудень 1991 р. питання про міжнародне визнання Республіки Хорватія вже впри- тул наблизилось до свого успішного вирішення. Незважаючи на обережну позицію й прохання уповільнити процес дипломатичного визнання Хорватії та Словенії лорда Каррінгтона, Генсека ООН де Куельяра і, частково, президента США Джорджа Буша, міністри закордонних справ Німеччини, Астрії, Бельгії та Данії успішно пришвидшують цей процес. Французькі, англійські та італійські міністри зайняли нейтральну позицію.²⁷ Відповідно, 17 грудня 1991 р. ЄС, після ви- щезгаданих німецько-австрійських дипломатичних потуг, досягає згоди щодо визнання Хорватії, а також Словенії. Одночасно Любляна та Загреб взаємно дипломатично визнають один одно- го. Між тим, хорватська та словенська влада висловила свою готовність щодо участі в проекті побудови конфедеративного утворення на базі попередньої СФРЮ. Це було радше тактичним ходом, оскільки зрозуміло, що в Белграді на такі ініціативи навряд чи б тоді вже погодились.

Цікаво, що першою державою-членом ООН, яка визнала Хорватію, була Україна (11 груд- ня), яка саме лиш недавно стала самостійною. Також в середині грудня 1991 р. Республіку Хорватія дипломатично визнали Ісландія, Литва, Латвія та Естонія²⁸.

Зрештою, країни-члени ЄС офіційно визнали незалежність Республіки Хорватія 15 січня 1992 р. Одразу цю «естафету» підхопили інші держави світу. До кінця 1992 р. Хорватія офіційно визнала вже більше 100 держав світу. А 22 травня 1992 р. Хорватія стала повноправним членом ООН²⁹.

Таким чином, в січні 1992 р. СФРЮ припинила існування вже й формально. Керівництво Сербії та Чорногорії змушене було створювати нову федерацію: 27 квітня 1992 р у Белгра- ді було проголошено Союзу Республіку Югославія (СРЮ). А тим часом хорватський Сабор звільнив із посади голови президії СФРЮ С. Месіча, який після повернення в Хорватію заявив: «Я боровся за інтереси Хорватії на тій ділянці, яку мені було доручено. На мою думку, я вико- нав завдання – Югославія більше не існує»³⁰.

Водночас досягли успіху мирні переговори. Так, 7 січня 1992 р. очільник Югославії й Сербії С. Мілошевич і хорватський президент Ф. Туджман погодились остаточно припинити вогонь на території Хорватії. На початку 1992 р. ЮНА почала виведення військ із території Хорватії, яке завершилось до осені того року. Проте, на близько 30% території Республіки Хорватія 19 груд- ня 1991 р. місцеві серби проголосили остаточно свою державу – Республіку Сербська Крайна (РСК), а тому конфлікт, фактично «заморозився» й остаточно його розв'язка (на користь Хор- ватії) сталася дещо пізніше, уже в 1995 р.³¹

Після визнання міжнародною спільнотою молоді хорватської республіки в ООН постало гостро питання максимально ефективного й швидкого завершення збройного конфлікту на території Хорватії й недопущення гуманітарної катастрофи у зв'язку зі стражданнями мирного населення. Тому, з цією метою було вирішено направити в Республіку Хорватія, а саме на лінію хорватсько-сербського розмежування миротворців – т. зв. «блакитні шоломи». Отож 21 лютого 1992 р. згідно з резолюцією №743 Ради Безпеки ООН були створені миротворчі сили, котрі ввійшли на територію республіки у березні того року для підтримання миру згідно з планом Сайруса Венса³².

Отже, можемо зробити підсумок, що Хорватія отримала завдяки міжнародному визнанню, процес здобуття якого був непростим і довготривалим, та відповідному встановленню пере- мир'я вкрай цінний час на розбудову державного апарату і, в першу чергу, своїх збройних сил та на отримання іноземної допомоги. ЮНА втратила, таким чином, право діяти на території Хорватії, тепер уже офіційно незалежної й визнаної світом республіки. Вчасне визнання хор-

ватського суверенітету Заходом, де-факт, врятувало цю країну. Можна сказати, що хорвати (а також і словенці) використали одну з останніх можливостей у Європі для здобуття державної самостійності. Це дало відчутний результат хорватам уже через кілька років. Адже в травні-серпні 1995 р. Республіка Хорватія успішно відновила свою територіальну цілісність, ліквідувавши в ході двох військових операцій («Блискавка» і «Буря») Республіку Сербська Крайна. А у 1998 р. до складу Хорватії було остаточно реінтегровано мирним шляхом т. зв. Подунав'я (Східну Славонію з м. Вуковар). Таким чином, вчасне здобуття Хорватією дипломатичного визнання в якості суверенної держави з боку міжнародної спільноти було вагомим чинником успіху цієї республіки у війні за власну незалежність та територіальну цілісність, який важко переоцінити.

¹ Валецкий О. Югославская война. – М., 2004. – С. 16.

² Валецкий О. Югославская война. – М., 2004. – С. 89; Мартынова М. Балканский кризис: народы и политика. – М., 1998. – С. 173.

³ Мартынова М. Балканский кризис: народы и политика. – М., 1998. – С. 171.

⁴ Валецкий О. Югославская война. – М., 2004. – С. 97; Baric N. Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990–1995. – Zagreb, 2005. – S. 129.

⁵ Валецкий О. Югославская война. – М., 2004. – С. 152.

⁶ Radelic Z., Marijan D., Baric N., Bing A. Stvaranje hrvatske drzave i Domovinski rat. – Zagreb, 2006. – S. 82.

⁷ Декларация про проголошення суверенної і незалежної Республіки Хорватія від 25.06.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=15680>; Yugoslav states vote independence to press demands. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/1991/06/26/world/2-yugoslav-states-vote-independence-to-press-demands.html?ref=croatia>

⁸ Кадиевич В. Контрудар (Мой взгляд на распад Югославии). – М., 2007. – С. 97.

⁹ Валецкий О. Югославская война. – М., 2004. – С. 20–23; Balkan battlegrounds: a military history of the Yugoslav conflict, 1990–1995. Volume I. – Washington, DC: Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, 2002–2003. – P. 102.

¹⁰ Гуськова Е. История югославского кризиса. – М., 2001. – С. 162.

¹¹ Europeans warns on Yugoslav split. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/1991/06/26/world/europeans-warn-on-yugoslav-split.html?ref=croatia>; Zimmerman W. Izvori jedne katastrofe. Prevod sa engleskog. – Zagreb, 1996. – S. 144.

¹² Пэ О. Процесс международного признания бывших югославских республик – опасный прецедент для многонациональных государств // Коппитерс Б., Ремкаль Э., Зверев А. (ред.). Этнические и региональные конфликты в Евразии. Том 3: Международный опыт разрешения этнических конфликтов. – М., 1997. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://poli.vub.ac.be/publi/orderbooks/europeanization_and_conflict_resolution_r.html

¹³ Там само; Качич Х. Хорватський прорив. – К., 2012. – С. 262.

¹⁴ Там само. – С. 222

¹⁵ Slovenia and Croatia Get Bonn's Nod. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/1991/12/24/world/slovenia-and-croatia-get-bonn-s-nod.html?ref=croatia>

¹⁶ Качич Х. Хорватський прорив. – К., 2012. – С. 227.

¹⁷ Валецкий О. Югославская война. – М., 2004. – С. 59; Мартынова М. Балканский кризис: народы и политика. – М., 1998. – С. 210.

¹⁸ Качич Х. Хорватський прорив. – К., 2012. – С. 390–397.

¹⁹ Там само. – С. 376.

²⁰ Там само – С. 235; Radelic Z., Marijan D., Baric N., Bing A. Stvaranje hrvatske drzave i Domovinski rat. – Zagreb, 2006. – S. 290.

²¹ Качич Х. Хорватський прорив. – К., 2012. – С. 314; Месич С. Как развалилась Югославия. — М., 2013. – С. 278.

²² Рішення Сабору Республіки Хорватія про розрив усіх державно-правових зв'язків із іншими республіками й областями СФРЮ від 08.10.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=15019>

- ²³ Качич Х. Хорватський прорив. – К., 2012. – С. 257.
- ²⁴ Кадиевич В. Контрудар (Мой взгляд на распад Югославии). – М., 2007. – С. 124; Balkan battlegrounds: a military history of the Yugoslav conflict, 1990–1995. Volume I. – Washington, DC: Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, 2002–2003. – P. 106.
- ²⁵ Гуськова Е. История югославского кризиса. – М., 2001. – С. 207; Baric N. Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990–1995. – Zagreb, 2005. – S. 322.
- ²⁶ Пэ О. Процесс международного признания бывших югославских республик – опасный прецедент для многонациональных государств // Коппитерс Б., Ремкаль Э., Зверев А. (ред.). Этнические и региональные конфликты в Евразии. Том 3: Международный опыт разрешения этнических конфликтов. – М., 1997. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://poli.vub.ac.be/publi/orderbooks/europeanization_and_conflict_resolution_r.html
- ²⁷ Качич Х. Хорватський прорив. – К., 2012. – С. 445.
- ²⁸ Там само – С. 447.
- ²⁹ Radelic Z., Marijan D., Baric N., Bing A. Stvaranje hrvatske drzave i Domovinski rat. – Zagreb, 2006. – S. 276; Фрейдзон В. История Хорватии. – СПб., 2001. – С. 316.
- ³⁰ Месич С. Как развалилась Югославия. – М., 2013. – С. 312.
- ³¹ Валецкий О. Югославская война. – М., 2004. – С. 74.
- ³² Radelic Z., Marijan D., Baric N., Bing A. Stvaranje hrvatske drzave i Domovinski rat. – Zagreb, 2006. – S. 296.

В статье рассматривается путь Хорватии к международному признанию в качестве независимой страны в процессе ее отделения от Югославии и вооруженной борьбы за независимость. Анализируется ход событий на международной арене, которые, в итоге, привели к тому, что Хорватия стала полноценным субъектом международных отношений и членом ООН, а югославская армия вынуждена была покинуть ее территорию. Рассматривается, между прочим, эволюция позиции стран Запада относительно вопроса независимости Республики Хорватия и сохранения единой Югославии. Определяются значения и последствия достижения Хорватией международного признания. Статья базируется в значительной мере на хорватской, а также англоязычной научной, публицистической и мемуарной литературе, а также на материалах СМИ того времени.

Ключевые слова: Хорватия, Югославия, ООН, ЕС, Загреб, Франьо Туджман, международные отношения, независимость.

In this article we regard the way of Croatia to international recognition as a sovereign state during its secession from Yugoslavia and military struggle for the independence. We analyze the course of events on the international arena, that finally has led Croatia to being full subjected of international relationships and the member of OUN and which forced Yugoslav Army to leave Croatian territory. Also we study an evolution of Western countries' position on the question about Croatia's independence and Yugoslavia's integrity. Further, we emphasize importance and outcomes of Croatia's gaining international recognition. This article is based mostly on original Croatian and American scientific, publicist and memoir literature and, of course on materials of the media.

Key words: Croatia, Yugoslavia, OUN, EU, Zagreb, Franjo Tudman, international relations, independence.

ТУРЕЦЬКІ ТРУДОВІ МІГРАНТИ У ФРН В 1961–1990 РОКАХ: ПРОБЛЕМА ДИСКРИМІНАЦІЇ ЖІНОК, МОЛОДІ ТА ДІТЕЙ

В статті висвітлюються історичні аспекти турецької трудової міграції до ФРН у 1961 – 1990 роках через призму особливостей дискримінації турецьких трудових мігрантів на прикладі жінок, молоді та дітей.

Ключові слова: трудова міграція, турецькі мігранти, ФРН, дискримінація, жінки, молодь, діти.

На сучасному етапі масштаби імміграції населення та пов'язані з нею політичні наслідки висувають її в число найактуальніших проблем для країн Західної Європи, особливо для Німеччини, яка складає ядро Європейського союзу. Постійний політичний вплив на історичні долі світу, географічне положення, високий культурний, економічний та науково-технічний потенціал дозволяють цій країні відігравати важливу роль, як у внутрішніх справах європейського регіону, так і в світовій політиці. Проблема сучасних імміграційних процесів в Німеччині стала однією з найважливіших тем, якою серйозно зараз піклується і уряд, і пересічні громадяни.

Вибір Німеччини для аналізу імміграційних процесів не випадковий. Крім розмірів її території і тієї ролі, яку вона відіграє у справах Євросоюзу, а також на світовій арені, саме Німеччина входить до трійки країн – головних реципієнтів іммігрантів в Євросоюзі. У цій країні проживає більшість представників турецької громади, члени якої лідирують за кількістю грошових переказів, здійснюваних на свою батьківщину.

Одним з важливих проявів процесу формування поліетнічних суспільств є післявоєнна еміграція трудової робочої сили з країн третього світу в США і Західну Європу. Європа стала одним з головних центрів тяжіння мігрантів. В даний час п'ята частина всіх мігрантів світу зосереджена в державах – членах Європейського союзу. В останні десятиліття чисельність іноземців тут безперервно зростає. У 1950 р в Західній Європі їх налічувалося всього лише 5,1 мільйонів чоловік, а в 2005 році – в 25 країнах ЄС було зареєстровано вже 42 мільйони легальних міжнародних мігрантів¹.

Тих гастарбайтерів, які їхали на заробітки без сімей селили, як правило, за містом, деś на окраїнах. Звісно, нікого не цікавила їх інтеграція у суспільство, роботодавців цікавила тільки їх працеспроможність, тому що офіційно ці люди приїхали по контракту на короткий проміжок часу і, коли зароблять гроші поїдуть назад до своїх сімей². До того ж, будь-яка спроба іноземних робочих, яких не влаштовували їх умови перебування в Німеччині, змінити щось протягом періоду контракту роздівлялася, як порушення умов контракту, що давало право вигнати іммігранта з країни³.

Розглядаючи становище сімей турецьких іммігрантів у країнах Західної Європи, необхідно зупинитися на досить великій кількості турецьких жінок, тим більше, що їх кількість зросла в 1967-му році до 8%, а в 1973-му році – до 24,4%. До кінця сімдесятих років вони вже склали більше чверті всіх турецьких іммігрантів, що перевершувало в кількісному відношенні всі інші національні групи іммігранток. У Західному Берліні, наприклад, вони становили понад 40% усіх іноземних робітників. У ФРН в період з 1977 року по 1987 рік жінок і дітей в іноземному населення стало більше на 12,4% і 32,6% відповідно, а частка чоловіків скоротилася на 7,8%⁴.

Жіноча трудова міграція, в основному, була з турецьких міст і, як правило, жінки не мали попередньої роботи. Переважна частина (80%) почала заробляти собі на життя лише за кордоном. 62% турецьких жінок приїхали до Західної Німеччини не маючи ніякої кваліфікації. Близько 33 % – навчалися в Західному Берліні. Аналіз зайнятості турецьких іммігранток у ФРН і дав наступні результати. У Західній Німеччині 82% турецьких жінок працювали в різних галузях промисловості: переважно в обробній, включаючи металургію – 44,7%, менше в будівництві – 0,4%. Новим явищем в турецькій трудовій імміграції став виїзд незаміжніх турецьких жінок⁵.

Близько 14% з турецьких жінок, котрі емігрували до Західної Європи були незаміжні та переважали жінки у віці від 17 до 21 року⁶, які прагнули заробити і тим самим зміцнити свою матеріальну незалежність.

Хоча праця туркенів в країнах-імпортерах оплачувався вище, ніж у Туреччині, Західна Європа не надавала їм рівності в оплаті з чоловіками. Згідно з повідомленням газети «Унзер Цайт» на скляному заводі Інґрід-Гласхютте в місті Брюле, землі Північний Рейн-Вестфалії підприємець відносився до турецьких працівниць, як до кріпачок, і хоча офіційна тарифна ставка за їх роботу становила 3,44 німецькі марки за годину, вони отримували лише 2,3 марки⁷.

Дискримінація, закладена в умовах найму мігрантів продовжувала супроводжувати їх протягом всього життя в чужій країні, як на роботі, так і в побуті, хоча вони вкладали свої сили в економічну систему на рівні, а то і більше, як і місцеві робітники⁸.

Також, варто не забувати, що процес адаптації турецьких іммігрантів до ритму життя, традицій, культурного середовища країни був дуже складним. Переважна більшість іммігрантів з Туреччини – мусульмани, а закони ісламу створюють чіткі та суворі рамки суспільної поведінки віруючих. Варто не забувати про мовну та релігійні проблеми та непрестижність роботи – все це перетворювало турецьких мігрантів в ізольованих членів західного суспільства, перешкоджало налагодженню контактів з місцевим населенням⁹.

Західнонімецькі реакційні кола, націоналістичного настрою виступали під гаслом «використовувати, але не давати себе турбувати». Коли автомобільна фірма «НСУ» оголосила про намір побудувати в Неккарзульмі, на землі Баден-Вюртембергу, 500 квартир для іноземних робітників, жителі найближчих районів відреагували анонімними листами протесту, турбуючись про безпеку своїх дружин і дітей. Коли адміністрація металургійного підприємства Маннесман хотіла поселити в дуйсбурзькому передмісті Ехінген 420 турецьких робітників, то «Союз ехінгенських громадян» заперотестували. Проте були і інші, наприклад, в 1980-х роках було створено «Товариство захисту інтересів німецьких жінок, які вийшли заміж за іноземців», це була організація, що займалася проблемами змішаних сімей. Тільки у ФРН близько 450 тисяч німкенів і 150 тисяч німців перебували в шлюбі з іноземцями¹⁰.

На різні прояви расової дискримінації іммігрантська молодь реагувала гостріше, ніж старше покоління, висловлювало активний протест. Канцлер ФРН В. Шель стверджував: «Виникає картина, коли через кілька років у нас буде проживати мільйони іноземців без освіти, без роботи, без достатнього знання мови, на краю суспільства, котрі переповнені ненавистю до суспільства, яке ніколи не давало їм реальних шансів»¹¹. На жаль, це пророцтво збулося.

Екстремісти використовували гнів і обурення молодих людей проти існуючого стану права для вербування їх в такі націоналістичні організації, як турецькі «Сірі вовки», що базувалися в ФРН. Це турецька молодіжна організація ультраправих націоналістів. Створена в кінці 1960-х років з ініціативи полковника Алпарслан Тюркеша під патронажем Партії націоналістичного руху¹². Назва та символіка організації походить від тюркської міфології, в якій вовк – символ доблесті та честі¹³.

В організаціях підкреслювалась прихильність ідеалістичному світогляду. До того ж турком проголошувався кожен, хто поділяв національні цінності та відповідний світогляд¹⁴.

Також туркені впродовж певного часу ставали більш організованими та брали участь у численних конференціях і семінарах з проблеми жінок в сучасному суспільстві. У квітні 1989 року в Дуйсбурзі вони провели конференцію «Проблеми жінок», у жовтні – семінар «Минуле, майбутнє і жінка», куди прибули турецькі представниці з Нідерландів і Данії, тематика виступів

була найрізноманітніша: «Міфологія і жінка», «Сучасний стан жіночого руху», «Місце і значення феміністичної боротьби в соціалістичній боротьбі» та інші¹⁵.

У дослідженнях зазначається, що інтеграція в німецьку культуру була і є центральною темою в творчості турецьких мігрантів. Необхідність існувати на межі двох різних культур викликало суперечливі почуття у представників турецької діаспори. В оповіданнях А. Текінай і Б. Денічері простежується тема пошуку культурної ідентичності. У дослідженні Костіної І. М. наголошується, що складність і болючість входження турецької діаспори в німецьке суспільство пов'язано з ідеєю інтеграції – цивілізаційною, духовною, культурною¹⁶. Особливо гостро ця проблема стоїть у другого покоління мігрантів, тобто у дітей осілих в Німеччині турків. Це пов'язано з тим, що різниця між культурними нормами і цінностями Туреччини та Німеччини дуже велика, і підростаючому поколінню доводиться осмислювати і зіставляти їх.

Так, через дискримінацію молоді мігранти були позбавлені можливості отримати повноцінну загальну і професійну підготовку. В рамках програми ООН, згідно з даними звіту наданим Туреччиною з розвитку, тільки 26% дітей турецьких іммігрантів у ФРН відвідували дитсадок, німецькі діти – 70%¹⁷. А з 1,2 мільйона дітей іммігрантів шкільного віку у ФРН, на початку 1980-х років школу відвідувало лише половина¹⁸. Причому, в основному, 90% – це були учні початкової школи. У навчальних закладах більш високих ступенів число дітей іноземців було мінімальним. Якщо серед німецьких школярів кожен п'ятий був учнем гімназії, тобто повної середньої школи, то з дітей іммігрантів, які навчалися в німецьких школах, гімназію відвідували лише 3%. Тільки кожен 10-й турецький юнак і кожна 30-я дівчина вчилися в гімназії¹⁹.

Нормальному навчання дітей перешкоджали панівні, в деяких емігрантських родин, особливо мусульманських, різні забобони, звичаї, релігійні догми. Батьки забороняють дітям контактувати з місцевими однолітками, не пускали до школи дівчаток, або обмежували їх навчання в школі трьома-чотирма класами²⁰.

Так, в середині 1970-х років стали створюватися так звані школи або курси Корану для турецьких дітей. Вони поширювалися, насамперед, у Німеччині та Бельгії. Фінансова підтримка здійснювалася, зокрема, деякими нафтовидобувними країнами, в першу чергу Саудівською Аравією. Курси не підпорядковувалися ні батькам, ні педагогічним організаціям, вони перебували під контролем імама, який швидше виступав духовним наставником, ніж педагогом. Навчання в цих школах зводилося до заучування напам'ять різних положень Корану.

Методи навчання перебували на рівні середньовіччя, в школах застосовувалася сувора дисципліна. Ходжа навчав дітей нормам поведінки, котрі приписувалися Кораном, наприклад, їм заборонялося слухати радіо, дивитися телевізор, не дозволялося займатися такими видами спорту, як плавання та гімнастика.

Згідно західнонімецьким даним близько 80% турецьких дітей в Німеччині відвідували школу Корану. Міністерство освіти Західної Німеччини створило спеціальну комісію з розслідування скарг, котрі надійшли від німецьких вчителів. Відділ освіти Гельзенкірхені провів опитування, в результаті якого встановили, що, як правило, заняття проходили п'ять днів на тиждень, з понеділка по п'ятницю, в післяобідній час, по 3 години. По суботах вони велися з ранку і після обіду²¹.

За фінансової підтримки з країн Перської затоки С. Рамадан створює центри «Братів-мусульман», наприклад, у Мюнхені до нього звернулася група мусульманських студентів за підтримкою у будівництві мечеті. Вони прагнули вплинути на Комісію з будівництва мечеті, яка займалася збором коштів на будівельні роботи. С. Рамадан не тільки надав допомогу у зборі коштів, але незабаром і очолив комісію. У 1973 р будівництво було закінчено²².

Коли Акина Фатіха запитали, чи повинен іммігрант залишатися вірним культурі своїх предків, або все ж стати сучасним європейцем, то він дуже вдало відповів: «Думаю, вірне рішеннядесь посередині. Особисто я перебуваю в опозиції до традиції, але все ж таки ставлюся до неї з великою повагою. Ні, я не вважаю, що в ній все неправильно. Але мені б хотілося зберегти багато чого з того, що вклали в мене батьки, хоча є в нашій традиції і такі речі, які я досі не в

силах прийняти. Я виріс і вихований тут, у Німеччині, тому німецька культура та німецькі традиції для мене важливі та близькі. Але я зберігаю повагу до батьків»²³.

Представниця організації прогресивних жінок Туреччини Айше Арман на семінарі говорила про те, що необхідно з дітьми іммігрантів звертатися, як з повноправними членами суспільства, в якому вони зараз проживають. «Ізолюваний, але рівний», на ділі завжди означало второкласний, а діти робітників-іммігрантів надзвичайно страждали від того, що вони другосортні члени суспільства, добробут яких їхні батьки не можуть їм забезпечити²⁴.

Однією формою вирішення проблеми освіти дітей мігрантів було створення в деяких країнах спеціальних класів. Спроби створення класів за національним принципом робилися в ФРН з кінця 1970-х років в початкових школах Баварії. У спеціальних класах для дітей іммігрантів велося викладання рідною для учнів мовою, як іноземна – викладалася німецька. З 1980-го року в Баден-Вюртемберзі діяв закон про те, що число іноземних учнів в класах не повинно перевищувати 30%. Для тих хто не увійшов у процес залишалися спеціальні класи або навіть школи з зменшеною та доступною для дітей іммігрантів програмою. Через це у ФРН рівень безробіття серед іноземної молоді до двадцяти років удвічі перевищував аналогічні показники німецького населення²⁵.

Юнаки та дівчата з емігрантського середовища були позбавлені можливості отримувати допомогу по безробіттю, адже у них не було трудового стажу. Вони також не могли розраховувати і на соціальну допомогу, закон про іммігрантів, чинний тоді в ФРН був такий: «Іноземець може бути висланий з країни, якщо він не в змозі забезпечити або не забезпечує себе, не вдаючись до соціальної допомоги серед молодих іммігрантів»²⁶.

Гюнтер Вальраф зазначає: «Майже половина підлітків страждає психічними розладами, вони просто не можуть перетравити всю ту гидоту, яка обрушується на них день за днем»²⁷.

А такий дослідник, як П. А. Федосов говорить про так звану психологію «тимчасового робочого», що є перешкодою для адаптації турків у ФРН²⁸.

Для більш ніж 200 тисяч молодих турків, у віці понад 18 років, які проживали і працювали у ФРН, особливо актуально стояла проблема військової служби. У разі від'їзду на батьківщину, для її проходження іммігрант автоматично втрачав своє робоче місце і право на повернення в Західну Німеччину, проти чого різко виступили прогресивні турецькі організації. Уряд Туреччини ухвалив рішення про внесення 15 тисяч німецьких марок за можливість не проходити цю службу. Настільки високий викуп викликав різку хвилю протесту серед молодих турків, були пікети з плакатами з проханням знизити даний викуп до 5 тисяч німецьких марок, вони стояли біля консульства в Дюссельдорфі та інших містах Західної Німеччини²⁹.

Отже, соціальна дискримінація стає характерною для наступних молодих поколінь турецької міграції, заглиблюючись і посилюючись за рахунок того, що діти іммігрантів виростали в умовах повсякденного расизму, у відриві від національного ґрунту. Продовжуючи шлях першого покоління, вони поповнювали ряди безробітних, а, в більшості своїй, ряди некваліфікованих робітників у країнах Заходу. Це була трагедія більшості молодих іммігрантів в Західній Європі.

Так само, ситуація зі становищем турецьких жінок у німецькому суспільстві залишалася складною. У відповідності до традицій жінка займала яскраво виражений другорядний статус. Це простежувалося майже у всіх сферах життєдіяльності: політиці, економіці, соціальній та побутовій сферах.

¹ Актуальные проблемы Европы = Urgent problems of Europe: сборник научных трудов / РАН, Ин-т научной информации по общественным наукам. – М., 1994. № 4: Иммиграция и безопасность Европы. – 2008. – С. 6.

² Погорельская С. В. Мусульмане в Германии: специфика интеграции // Актуальные проблемы Европы: сборник научных трудов / РАН, Ин-т научной информации по общественным наукам. – М., 2008. – № 1: Мусульмане в Европе; существуют ли пределы интеграции? – С. 147.

- ³ Андреюк, В. Ю. Экономическая стратегия иммиграционной политики ФРГ в 60–80-е годы XX века. – М., 1997. – С. 40.
- ⁴ Квашнин Ю. Д. Положение трудящихся-иммигрантов в Западной Европе. – М., 1976. – С. 26.
- ⁵ Ксензык Н. Н. Турецкая трудовая иммиграция в странах Западной Европы. – К., 1991. – С. 42.
- ⁶ Kalaclar R. Meine Welt sprang aus dem Gleis: türkische Frauen in der Bundesrepublik Deutschland: Belastungen, Leiden, Chancen. – München, 1993.
- ⁷ Ксензык Н. Н. Турецкая трудовая иммиграция в странах Западной Европы. – К., 1991. – С. 42–44.
- ⁸ Жукова Т. В., Малиновская Е. А. Чужие среди чужих: Положение иностранных рабочих в странах Западной Европы. – Одесса, 1990. – С. 50–51.
- ⁹ Ксензык Н. Н. Турецкая трудовая иммиграция в странах Западной Европы. – К., 1991. – С. 38.
- ¹⁰ Sirkeci, Ibrahim (2012): Turkish culture of migration: Flows between Turkey and Germany, socio-economic development and conflict, Migration Letters, Vol. 9, No.1: 33–46. (with J. H. Cohen and P. Yazgan).
- ¹¹ Жукова Т. В., Малиновская Е. А. Чужие среди чужих: Положение иностранных рабочих в странах Западной Европы. – Одесса, 1990. – С. 85–99.
- ¹² Марк Фейгин. Закавказский узел // «Новый мир». – № 9. – 1998. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1998/9/feig-pr.html
- ¹³ Crying «Wolf»: Why Turkish Fears Need Not Block Kurdish Reform / III. Who Are the Turkish Nationalists? / B. The Nationalist Action Party (MHP). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/turkey-cyprus/turkey/227-crying-wolf-why-turkish-fears-need-not-block-kurdish-reform>
- ¹⁴ The big world experiment: the mobilization of social capital in migrant communities. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dare.uva.nl/document/2/77487>
- ¹⁵ Ксензык Н. Н. Турецкая трудовая иммиграция в странах Западной Европы. – К., 1991. – 44 с.
- ¹⁶ Акулова, И. В. К проблеме адаптации мигрантов в Германии (на материале литературного творчества). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rae.ru/forum2010/7/98>.
- ¹⁷ Квашнин Ю. Д. Положение трудящихся-иммигрантов в Западной Европе. – М., 1976. – С. 35.
- ¹⁸ Newsweek. – 1982. – March 15. – P. 14. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newsweek.com/en>
- ¹⁹ Жукова Т. В., Малиновская Е. А. Чужие среди чужих: Положение иностранных рабочих в странах Западной Европы. – Одесса, 1990. – С. 83.
- ²⁰ Квашнин Ю. Д. Положение трудящихся-иммигрантов в Западной Европе. – М., 1976. – С. 77.
- ²¹ Ксензык Н. Н. Турецкая трудовая иммиграция в странах Западной Европы. – К., 1991. – С. 36–37.
- ²² Нечитайло, Д. А. Деятельность «Братьев-мусульман» в Европе. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2007/20-03-07a.htm>
- ²³ Акин Ф. Мы всегда ищем лишь самих себя (интервью) // Зарубежные режиссёры и их творчество. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=2590645>.
- ²⁴ Ксензык Н. Н. Турецкая трудовая иммиграция в странах Западной Европы. – К., 1991. – С. 38.
- ²⁵ Квашнин Ю. Д. Положение трудящихся-иммигрантов в Западной Европе. – М., 1976. – С. 12.
- ²⁶ Ausländergesetz, 28. April 1965. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bgb1.de/banzxaver/bgb1/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBI&jumpTo=bgb1165s0353.pdf#__bgb1__%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgb1165s0353.pdf%27%5D__1429553320572
- ²⁷ Wallraff G. Ganz unten. Ein Buch von Günter Wallraff. – Berlin, Weimar, 1987.
- ²⁸ Федосов П. А. Трудовая иммиграция и рабочее движение ФРГ. – М., 1979. – С. 41.
- ²⁹ Ксензык Н. Н. Турецкая трудовая иммиграция в странах Западной Европы. – К., 1991. – С. 37.

В статье освещаются исторические аспекты турецкой трудовой миграции в ФРГ в 1961–1990 годах через призму особенностей дискриминации турецких мигрантов на примере женщин, молодежи и детей.

Ключевые слова: трудовая миграция, турецкие мигранты, ФРГ, дискриминация, женщины, молодежь, дети.

The article highlights the historical aspects of Turkish labor migration in the Federal Republic of Germany in 1961–1990 through the prism of the peculiarities of discrimination of Turkish migrants by the example of women, youth and children.

Keywords: labor migration, Turkish migrants, Federal Republic of Germany, discrimination, women, youth, children.

НОВІ АСПЕКТИ В ЕТНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ СЛОБОЖАНЩИНИ

Рецензія на монографію Швидкого С. М. Етнокультурна спадщина населення Слобідської України ХІХ – початку ХХІ ст. у системі сучасних знань та світоглядних уявлень [монографія]. – Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2016. – 380 с.

На сьогодні кардинальні геополітичні зміни спродукували чимало чинників непередбачуваності, інтолерантності, нестабільності, нерозуміння, спричинених несумісністю цінностей у регіональному вимірі. Наявні проблеми потребують від соціуму ретельного аналізу концепту регіоналізм. Надзвичайно актуальною постала проблема всебічного вивчення, а відтак урахування особливостей «регіонального» культурно-історичного середовища, з огляду на його вплив на поведінкові реакції, самопочуття людей, що мешкають на відповідній території. Соціогуманітаристика поступово відмовляється від пошуку універсальних моделей репрезентації та надає перевагу дослідженням певних реалій у більш-менш замкнених ареалах.

У зазначеному контексті публікація у 2016 році у м. Слов'янську монографії Сергія Швидкого, присвяченої нематеріальній культурній спадщині населення Слобожанщини, є надзвичайно своєчасною. Слобідську Україну можна досліджувати з позиції становлення особливої «регіональної» цивілізації, сформованої на межі міграційних потоків, перетині східних і західних впливів і традицій, наукового й культурного взаємопроникнення, нині – міждержавного й міжетнічного зіткнення. Їй притаманні такі риси, як поліетнічність і мультикультурність, активні інтеграційні процеси. Саме такі підходи дозволили автору використати цей простір як певне тло, що має потужні ресурси взаємовпливів, для поглибленого розкриття етнічних процесів, механізмів формування соціокультурних кодів краю. Відомо, що саме за активної взаємодії мають вияв процеси модернізації, формуються наукові, соціокультурні інновації, здатні примножити ресурсний потенціал регіону.

Осмислення локально-просторової самобутності території неможливо досягнути без урахування напрацювань у різних галузях знань, зокрема й етнополітології, історії (зокрема історії науки), географії, біології, соціальної та культурної антропології, соціальної психології тощо. Локальний простір не є статичним ареалом людського буття. Аби усвідомити проблеми реальних взаємодій, що відбуваються в конкретному просторі, особливості процесу самоідентифікації індивіда відповідно до певної території, осмислення регіональних «образів», утворених під час культурних дискурсів, треба залучити етнологію.

Актуальність монографії зумовлена потребою цілісного й комплексного дослідження становлення та розвитку традиційних знань як складника етнокультурної спадщини українців на теренах Слобідської України.

Тому появу книги С. Швидкого, присвяченої етнокультурній спадщині населення Слобідської України, можна вважати цілком виправданою та необхідною, адже публікація фахових наукових видань з відповідної тематики є актуальною не лише з точки зору внутрішньо дисциплінарного наукового дискурсу, а й у контексті принципової реакції науковців на важливі гуманітарні виклики часу.

Робота містить вступ, чотири розділи й післямову. У ній представлено розлогу бібліографію, ілюстративний матеріал.

Автор демонструє глибокі знання передових вітчизняних та зарубіжних праць із досліджуваної теми. Зокрема, це проявилось в аналізі картографічних джерел XVII–XVIII ст., історичних та діалектологічних карт проведено уточнення південної і західної меж Слобідської України із сусідніми регіонами – Середньою Наддніпрянщиною та Півднем України. Всі аналізовані межі, представлені в картографічних джерелах XVII–XIX ст. відповідають кордонній лінії, визначеної для меж Харківської губернії.

Аналіз С. Швидким історичних, соціальних, політичних умов формування й розвитку Слобожанщини дав можливість обґрунтувати можливість її розгляду як окремого історичного, географічного, культурно-територіального анклаву, в межах якого впродовж століть відбувалися різноскладові процеси. На думку автора – це була територія поєднання різних цивілізаційних впливів – кочівничої (степової) та осілої (землеробської), яка перебувала у силовому полі не лише європейської, але й азіатської цивілізаційних течій. Автор довів, що традиційні знання надзвичайно тісно пов'язані із культурною адаптацією людини до природного середовища, складають елемент його пізнання, що саме вони стають фактором життєзабезпечення людини в певній локальній етноекосистемі, яка окреслюється відповідними межами, а відтак несуть у собі відбиток екологічних факторів, притаманних конкретній території.

У монографії доведено, що кінець XIX – перша третина XX ст. позначилася процесом формування національної еліти. Її представляли вчені, освітяни, які виступили генераторами нових наукових ідей і технічних розробок. Вони вирізнялися ґрунтовною освітою, здатністю до пізнання явищ та їх аналізу, а відтак – нових відкриттів, так само як відстоювання наукової позиції, протидіяти консервативності. Справжній прорив було зроблено передусім у різних галузях природознавчих наук, а відтак – пізнання людини та середовища, в якому вона функціонувала. Першість у проривах у царині науки та нових технологій належала науковцям Харківського університету. Ця тенденція, на думку С. Швидкого, знайшла своє продовження у перше десятиліття після встановлення радянської влади й пояснювалося особливою роллю Харкова як першої столиці України й засвідчила високий творчий потенціал України.

Здійснене дослідження уможливило довести, що традиційні знання – загалом, і народні лікувальні практики, зокрема (як одна з їх вагомих складових) вирізняються усталеністю й традиційністю. Це «неформальні», місцеві, автентичні знання, що народилися в певному природньому середовищі, накопичувалися всередині громади впродовж тривалого періоду й передавалися із покоління в покоління усним шляхом. Накопичення й зберігання інформації відбувалося завдяки людській пам'яті. Закріплення отриманої в такий спосіб важливої для існування соціуму інформації забезпечували культурні механізми, а саме: сімейні й суспільні традиції, усталені обряди, культи й ритуали, вербальні формули регулювання норм поведінки тощо. Відповідно, знання, що документувалося, переставало бути неформальним.

Підсумовуючи, констатуємо, що монографію С. Швидкого «Етнокультурна спадщина населення Слобідської України XIX – початку XXI ст. у системі сучасних знань та світоглядних уявлень» цілком впевнено можна рекомендувати широкому колу дослідників, представникам різних наукових дисциплін: етнології, українознавства, антропології, культурології, релігієзнавства, історії тощо. Крім того, є переконання, що рецензована робота буде цікавою і ширшій аудиторії, а саме: студентам, школярам, учителям і працівникам різних культурно-мистецьких закладів.

Дослідження «Етнокультурна спадщина населення Слобідської України XIX – початку XXI ст. у системі сучасних знань та світоглядних уявлень» є вагомим науковим внеском у сучасну етнологію. Роботу виконано на належному фаховому рівні, тому, для ознайомлення з її результатами не лише наукової громадськості, а й широкого загалу, не байдужого до надбань української культури.

РЕЦЕНЗІЯ НА СТАТТЮ

Подрез Ю. В. Розвиток гончарних промислів на території Східної Слобожанщини та участь у них українського етнічного населення (друга половина XIX – початок XX ст.)
(Сумська старовина. – 2013. – № XLI–XLII. – С. 89–96).

2013 року в XLI–XLII номері журналу «Сумська старовина» було опубліковано статтю кандидата історичних наук, старшого викладача Сумського державного педагогічного університету імені Антона Макаренка Юлії Подрез «Розвиток гончарних промислів на території Східної Слобожанщини та участь у них українського етнічного населення (друга половина XIX – початок XX століття)», присвячену гончарству – одному із багатьох кустарних промислів, які розвивалися на теренах колишньої Російської імперії. А 2016 року ця стаття була визнана найгіршою публікацією в Україні з проблем гончарства і відзначена I премією в номінації «КЕРАМГАНДЖ» X Національного конкурсу публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні, який щорічно проводять Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України і Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному.

В анотації до статті зазначено, що *«Основна увага приділяється аналізу історичного розвитку слобідськоукраїнських кустарних осередків на території Курської та Воронізької губерній, особливостей гончарного кустарного виробництва, його ролі й місця у традиційній культурі етнічних українців, які населяли Східну Слобожанщину»*¹. Мета статті полягає у *«комплексному дослідженні історії розвитку гончарних промислів Східної Слобожанщини та участі в них українського етнічного населення Російської імперії у другій половині XIX – початку XX ст.»*². Проте комплексного дослідження, не вийшло. Натомість, воно виглядає профанацією, адже проведене поверхово й непрофесійно. Юлія Подрез тільки торкнулася низки питань, що стосуються заявленої теми. Завдання в статті поставлено невиразно, важливість дослідження актуалізовано нечітко, новизна не простежується. Історіографічна частина статті *«кульгає»* слабкістю розкриття проблематики й відсутністю як найбільш важливих публікацій, так і їх аналізу, а про роль і місце гончарного кустарного виробництва в традиційній культурі етнічних українців, які населяли Східну Слобожанщину, взагалі не йдеться. Описуючи розвиток гончарного промислу Східної Слобожанщини, Юлія Подрез назвала осередки гончарства у Воронезькій і Курській губерніях, подала кількість українських гончарів у них, але не показала будь-якої динаміки впродовж другої половини XIX століття. Вона висловила тезу, що гончарний промисел на досліджуваній нею території *«був заснований ще у XVII столітті переселенцями з Наддніпрянської України»*³, проте не подала ніякого посилання на відповідну літературу. Назвавши своє дослідження «керамологічним», авторка виявилася надто далекою від принципів керамології.

Стаття загалом є поверховою і вкрай суб'єктивною, такою, яка нефахово висвітлює проблеми керамології, гончарства, кераміки, переповненою фальсифікованими фактами. Про її поверховість свідчить уже те, що авторка, маючи на меті комплексне дослідження, використала мізерну кількість фахової літератури. Так, список посилань, поданих наприкінці статті, складається з 15 позицій, однак тільки частина з них, та й то лише дотично, відображає тему розвитку кустарної промисловості й, зокрема, гончарного промислу Східної Слобожанщини, українського етнічного населення на її теренах. Одну знакову щодо теми дослідження працю Юлія Подрез таки використала – публікацію Миколи Добротворського *«Кустарные промыслы Курской губернии»*⁴, проте сумнівно, що ретельно її опрацювала. Якби вона дійсно бачила цю

працю, то помітила б, що Микола Добротворський, принаймні в розділі, присвяченому *«горшечному производству»*, нічого не писав про *«етнічне українське населення»* й тим паче про гончарів українського походження.

Юлія Подрез, зовсім не орієнтуючись у темі гончарства, вдалася до компіляції фактів, нахабно запозичених з чужих праць. Тільки частина вступу й історіографія статті, якщо її можна назвати історіографією, написані майже самостійно. Основну частину тексту, а це 19 абзаців (від 7 до 25 включно) з 26-ти, списано.

Якби авторка ретельно вивчила працю Миколи Добротворського, їй не довелося б переписувати технологію гончарного виробництва в працях своїх сучасників, зокрема зі статті Юлії Ніколенко *«Розвиток гончарного промислу в Російській імперії в другій половині XIX – першій половині XX століття»*⁵, опублікованій 2010 року, й монографії керамолога Людмили Меткої *«Гончарство Слобідської України у другій половині XIX – першій половині XX століття»*⁶.

Ось тільки кілька прикладів відвертого плагіату.

У своїй статті Юлія Подрез констатувала: *«Етнічні українці брали активну участь у гончарному виробництві в слободах Велика Михайлівка, Покровська, Борсуки і Холань Новооскольського повіту; в Грайворонському повіті гончарі частіше за все зустрічалися в слободах Борисівка та в сл. Аннівка Богородської волості; в Білгородському повіті – в слободах Тернівці, Шопині та Муромі; в Корочанському повіті – в слободі Стреліце та в багатьох інших слободах та селах Курської губернії. Разом з тим головним центром гончарного виробництва в Курській губ. була сл. Великомихайлівка. Цьому сприяла фінансова допомога князів Потьомкіних та Голіциних»*⁷. При цьому вона посилалася на *«Труды III Всероссийского съезда деятелей по кустарной промышленности в С.Петербурге. 1913 г.»* [СПб.: Тип. Бернштейна, 1914. – Вып. 4. – 461 с.]. Авторка продовжила далі: *«Протягом другої половини XIX – початку XX ст. в Курській губернії нараховувалося близько тисячі гончарів українського походження. У тому числі в сл. Велика Михайлівка виробляли глиняний посуд 216 українських гончарів, у сл. Тернівці – 42 українських гончарів, у сл. Шопине – 23 українських гончарів, у сл. Стреліце – 79 українських гончарів, у сл. Покровська – 9 українських гончарів, у сл. Велика Холань – 18 українських гончарів, у сл. Борисівка – 43 українських гончарів, у сл. Аннівка – 4 українських гончарів, на хуторі Барсуки – 2 українських гончарів. Крім того, ще кілька десятків відхожих гончарів мешкали по різних селах Білгородського, Новооскольського, Грайворонського, Тимського та інших повітів. Так наприклад, у Слонівці нараховувалося 3 відхожих гончарних майстри, у с. Карповому 1 гончарний майстер, у сл. Успенській 1 гончарний майстер тощо. Процес капіталізації в галузі малого гончарного виробництва Курської губернії йшов досить повільно, за винятком Новооскольського та Грайворонського повітів, де розташовувалися найбільш широко відомі центри розвитку українського етнічного гончарства»*⁸, при цьому вона посилалася на *«Годовой отчет Главного управления землеустройства и земледелия»* [СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1910. – 137 с.]».

Майже аналогічний текст знайдено в згаданій вище статті Юлії Ніколенко: *«Етнічні українці – гончарі зустрічалися в слободах Велика Михайлівка, Покровська, Борсуки і Холани, Новооскольського повіту, в сл. Борисівка Грайворонського повіту та в сл. Аннівка Богородської волості того ж повіту, в сл. Тернівці, Шопині та Муромі – Білгородського повіту, в сл. Стреліце Корочанського повіту та в багатьох інших слободах та селах, в яких мешкали етнічні українці. Найбільша кількість гончарів – горшечників нараховувалося в сл. Велика Михайлівка, де широкий розвиток промислу був пов'язаний з кустарнозаохочувальною діяльністю князів Потьомкіних та Голіциних»*⁹ з посиланням на *«Доклады Курской губернской земской управы губернскому собранию 1909 года: Об развитии кустарной промышленности»* [Курск: Издво губ. зем. управы, 1909. – 93 с.]. І далі: *«В цілому протягом другої половини XIX – початку XX ст. в Курській губернії нараховувалося більше тисячі гончарів українського походження. В тому числі в сл. Велика Михайлівка виробляли глиняний посуд 216 гончарів, у сл. Тернівці – 42 чол., у сл. Шопине – 23, у сл. Стреліце – 79, у сл. Покровська – 9, у сл. Велика Холань – 18, у сл. Бори-*

сівка – 43, у сл. Аннівке – 4, на х. Барсуку – 2. Крім того, ще кілька десятків відхожих гончарів було розсіяно по різних селах Білгородського, Новооскольського, Грайворонського, Тимського та інших повітів. Так наприклад, у Слонівці нараховувалося 3 відхожих гончара, у с. Карповому – 1 гончар, сл. Успенський – 1 гончар і т. д. Процес капіталізації в гончарній справі Курської губернії йшов повільно, за винятком особливого розвитку форм виробництва цього промислу в Новооскольському і частково в Грайворонському повітах, де розташовувалися найбільш широко відомі райони розвитку кустарного гончарства»¹⁰, з посиланням на с.153 згаданої праці Миколи Добротворського.

Факти фальсифіковано в обох авторів. Тільки першою зробила це Юлія Ніколенко, а за нею, не перевіривши інформацію й не відшукавши першоджерело, кандидат історичних наук Юлія Подрез.

Насправді ж, Микола Добротворський у своїй праці написав наступне: «Теперь же мы расскажем несколько слов об этом промысле в восточной части Курской губернии. Здесь оно встречается в сл. Великой Михайловке, Покровской, Барсуке и Холани Новооскольского уезда, в сл. Борисовке Грайворонского у., в сл. Анновке Богородской вол. того же уезда, в сл. Терновке, Шопине, Муроме – Белгородского у. и в сл. Стрелице Корочанского уезда. Наибольшее число горшечников находится в сл. Великой Михайловке, среди крестьян государственных, душевых, принятых в казну от кн. Потемкиной. Здесь их считается по нашей переписи 216 чел., в сл. Терновке 42 чел., в Шопине – 23, в сл. Стрелице – 79 чел., в сл. Покровской – 9 чел., х. Барсуке – 2 чел., в Б. Холани – 18 чел., сл. Борисовке – 43 чел., сл. Анновке – 4 чел.; кроме того еще несколько человек отхожих гончаров по разным селениям Белгородского, Новооскольского и Тимского уезда.

Великая Михайловка считается центром и главным пунктом горшечного производства во всей восточной половине губернии. Промысел существует здесь с конца прошлого столетия; в то время, как сказывают, прежний владелец В. Михайловки кн. Голицын выселял сюда разных мастеровых из своих имений, находившихся в других губерниях; тогда же были присланы сюда и горшечники. С какой целью производилось Голицыным это перемещение – неизвестно; прямых указаний на это мы нигде найти не могли, а существующие предания крайне темны и сбивчивы и констатируют только самый факт, нисколько не объясняя его причины»¹¹.

Отже, жодного слова про українців-гончарів. Юлія Ніколенко, а за нею і Юлія Подрез, яка скористалася її статтею, вигадали все, що їм було зручно, і цинічно підробили історичні факти.

Про відсутність знань Юлії Подрез у галузі керамології, гончарства, кераміки свідчать нісенітниці, повторені за Юлією Ніколенко:

- «у значній частині промислових сіл традиційно використовувався важкий гончарний круг діаметром 50–55 см і товщиною 4–5 см, що працював за допомогою ножної тяги» (посилання відсутнє)¹². Хоча Юлія Ніколенко, написавши це ж саме, посилалася на «Труды по исследованию кустарных промыслов в Курской губернии». Тим хто досліджує гончарство відома будова гончарного круга, який складається з кількох частин: двох кругів верхнього «верхняка», «головки» де формують виріб і нижнього «спідняка» призначеного для обертання ногами. А з'єднані «верхняк» і «спідняк» залізною віссю;

- ще більш безглуздим у рецензованій статті виявився опис гончарного горна: «Для випалу виробів гончарі улаштовували гончарний горн. Найчастіше він являв собою нескладне спорудження – обмазану глиною яму з вимуруванням у ній вогнищем. Все частіше його робили із цегли. Розміщали горн у деякому віддаленні від житла, на окраїні села. Але були випадки, коли робили його й у підпіллі житлової хати, наприклад, у сл. Борисівка. Такий горн призначався для зимового випалу посуду. Дим з нього йшов по трубі, яка була спрямована в димохід хати»¹³ з посиланням на видання «Всероссийская сельскохозяйственная выставка 1887 года в Харькове: Каталог» [Харьков: Тип. Каплана и Бирюкова, 1887. – 544 с.]. Юлія Подрез списала це в статті Юлії Ніколенко, яка, у свою чергу, «вчитала» це в публікації «Труды по исследованию кустарных промыслов в Курской губернии» [Курск: Тип. губ. правления, 1912. – 125 с.]. Керамологи без пояснень зрозуміють усю абсурдність такого опису горна.

Зрозуміло, що обидві Юлії зовсім не розуміються на будові ні гончарного круга, ні горна для випалювання виробів. При цьому у згаданій ними в списках літератури праці Миколи Доброворського правильно описано і круг, і горно.

Подиву немає меж, коли читаєш, що у другій половині XIX століття для приготування формувальної маси *«кустарі вживали золу, дроблену гальку, пісок, птишиний кал, зерно у розмеленому й цілому виді та інше»*¹⁴. І все це немовби стосується етнічних українців на території Східної Слобожанщини! Юлія Ніколенко при цьому послалася на матеріали Архіву Російського державного музею етнографії [Ф. 1. Листування із співробітниками і кореспондентами музею], а от Юлія Подрез – на матеріали Центрального державного історичного архіву України (Київ) [Ф. 1710. Слобідсько-Українська губернська канцелярія]. Як ці матеріали раніше не трапилися на очі дослідникам керамологам!? Це могло б стати сенсаційним переворотом у керамології!

16–25 абзаци статті майже ідентичні з текстом статті Юлії Ніколенко. Обидва автори використали одні й ті ж фрази, а послалися при цьому на різні документи. Нагадаю, що праця Ю. Ніколенко вийшла друком 2010 року, а стаття Ю. Подрез – 2013, то ж очевидно хто й у кого списав. Юлії Подрез можна було б послатися на працю Юлії Ніколенко й не вигадувати власні посилання.

Розповідаючи про асортимент гончарних виробів Курської губернії та про їх експонування на виставках, Юлія Ніколенко послалася на «Труды по исследованию кустарных промыслов в Курской губернии» [Курск: Тип. губ. правления, 1912. – 125 с.], а Юлія Подрез – на матеріали Державного архіву Белгородської області [Ф. Р. 593. Белгородське повітове статистичне бюро]. До того ж вона подала опис документа прямо в тексті «4. Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 92–98».

Далі в обох авторів подано інформацію про розвиток гончарного промислу в Львовському повіті Курської губернії й про збут гончарної продукції місцевими виробниками та залежність їх від скупників. Як і раніше, тексти надзвичайно схожі, а посилання різні: Юлія Ніколенко – «Доклады Курской губернской земской управы губернскому собранию 1909 года: Об развитии кустарной промышленности» [Курск: Издво губ. зем. управы, 1909. – С. 8], Юлія Подрез – «Статистический временник Российской империи» [СПб.: Тип. МВД, 1902. – Вып. 35. – С. 108].

Матеріали про організовані форми народного гончарства в сл. Борисівка Грайворонського повіту «спіткала та ж доля». Обидві авторки, «однаково мислячи», послалися на різні документи: Юлія Ніколенко на якийсь невідомий журнал, виданий незнамо де [Техника кустарного производства. – 1931. – № 3. – С. 41], а от Юлія Подрез зробила посилання на працю Ф. Н. Корольова «Гончарный промысел в Вятской, Пермской и некоторых других губерниях».

Інформація про основні технологічні етапи гончарного виробництва й опис процесу видобування глини, подані в 11 й 12 абзацах статті, на перший погляд, виглядає логічно, хоча явно дисонує з рештою тексту – бо, надто відрізняється за стилем написання. Юлія Подрез сподівалася, що її стаття не потрапить на очі керамологам, зокрема автору списаних нею матеріалів і, мабуть, не усвідомлювала, що наукова стаття докорінно відрізняється від студентського реферату, а привласнення інтелектуальної власності – явище недостойне й неприпустиме у будь-якій галузі наук.

Згадані вище абзаци про етапи технологічного процесу гончарного виробництва й процес видобування глини Юлія Подрез слово в слово «переписала» з монографії керамолога Людмили Меткої «Гончарство Слобідської України у другій половині XIX – першій половині XX століття». Тільки Людмила Метка, як видно з назви, писала про гончарство Слобідської України, а Юлія Подрез – про гончарство Східної Слобожанщини. Дивно, що способи видобування глини, глибина залягання її шарів не те що схожі, а й однакові. До того ж й осередки гончарного виробництва називаються однаково:

Людмила Метка: *«Технологія виготовлення глиняних виробів у Слобідській Україні включала в себе кілька етапів: видобування сировини, приготування формувальної маси, виготовлення виробів, сушіння, декорування і нарешті, випалювання. Жоден із цих етапів не мав суттєвих відмінностей від подібних їм в інших гончарних осередках України. Однак їм були притаманні певні особливості, що залежало від природних умов, способу й рівня життя населення та місцевих традицій»*¹⁵.

Юлія Подрез: «Технологія виготовлення глиняних виробів в українських кустарних осередках Східної Слобожанщини включала в себе кілька етапів: видобування глини, підготовка її до роботи, формування виробів, висушування, оздоблення та орнаментування і випалювання. Жоден із цих етапів не мав суттєвих відмінностей від подібних їм в гончарних осередках Наддніпрянської України. Однак їм були притаманні певні особливості, що залежало від природних умов, способу, рівня життя та традицій місцевого українського населення. Традиційний східнослобожанський керамічний посуд, як правило, розписувався та оздоблювався»¹⁶.

Людмила Метка: «Видобування глини – складний і трудомісткий процес, який відбувався переважно, з пізньої осені до ранньої весни і вважався небезпечною та ризикованою справою, що вимагала особливих вмінь»¹⁷ (тут подано посилання на працю відомого керамолога Івана Зарецького «Гончарный промысел в Полтавской губернии»)¹⁸.

Юлія Подрез: «Процес видобування глини на Північній Слобожанщині відбувався переважно, з пізньої осені до ранньої весни і вважався небезпечною та ризикованою справою, що вимагала особливих вмінь» (посилання відсутнє)¹⁹.

Людмила Метка: «У досліджуваному регіоні зафіксовано два способи добування глини: відкритий, коли глина залягала на глибині до 1 метра, та закритий – добування глини у ямах – «колодязях», «шахтах». Як свідчать матеріали керамологічних досліджень, відкритим способом добували глину в м. Барвінкове на Харківщині. Тут вона залягала на глибині близько одного метра від поверхні, тому, щоб її накопати, достатньо було зняти верхній шар ґрунту»²⁰, (подано посилання на спогади гончаря з м. Барвінкове Миколи Колесника).

Юлія Подрез: «У досліджуваному районі зафіксовано два способи добування глини: відкритий, коли глина залягала на глибині до 1 метра, та закритий – добування глини у глибоких ямах – «колодязях», «шахтах». Як свідчать матеріали керамологічних досліджень, відкритим способом добували глину в с. Борисівка Грайворонського повіту. Тут вона залягала на глибині близько одного метра від поверхні тому, щоб її накопати, достатньо було зняти верхній шар ґрунту»²¹ (посилання відсутнє).

Людмила Метка: «У селі Лиман Зміївського району Харківської області глину брали по обривах поблизу берегів річки, де вона залягала шаром товщиною близько 50 сантиметрів»²² (подано посилання на спогади сина гончаря із с. Лиман Олександра Горбатенка).

Юлія Подрез: «У с. Лиман Богучарського повіту глину брали по урвищах поблизу берегів річки, де вона залягала шаром товщиною близько 50 сантиметрів»²³, (посилання відсутнє).

Людмила Метка: «У селах Пискунівка, Діброва, Миколаївка, Ямпіль (колишній Ізюмський повіт, нині – Донецька область) кустарі гончарі користувалися глиною з родовищ, які розроблялися ще з початку XIX століття (заснування в 1886 році порцелянового заводу Ессена та керамічного заводу Дзевульського і Лянге у Слов'янську, а також заводу «Штерн і К°») з виробництва вогнетривкої цегли в Ізюмі 1887 року», (подано посилання на «Труди Харьковского Губернского Статистического Комитета. – [Харьков: типография Университета, 1872. – Вып. I. – 237 с.]), «поблизу сіл Миколаївка та РайОлександрівка, що на Донеччині...»²⁴ (подано посилання на спогади гончаря із с. Діброва Павла Діброви).

Юлія Подрез: «У селах Пискунівка, Діброва, Миколаївка Острогозького повіту українські кустарі-гончарі користувалися глиною з родовищ, які розроблялися ще з початку XIX ст.»²⁵ (посилання відсутнє).

Людмила Метка: «Здебільшого в гончарних осередках Слобідської України зафіксовано видобування глини закритим способом у колодязях, шахтах, де вона залягала на глибині від 2 до 18 метрів. Над ямою влаштовували «ворот» чи «колесо» – пристрій, який нагадував колодязний барабан. Гончар чи будьхто із членів його родини спускався в яму за допомогою мотузок або по виритих у стінках ями східцях (дітей спускали прямо в «коробках», «відрах», «корзинах», у які потім навантажували глину), а той, хто залишався на поверхні, крутячи колесо, витягав коробку з глиною за допомогою віжок чи звичайної мотузки. Натрапивши на шар придатної для роботи глини, копали в різні сторони «ходи» [Бутківка], «печери» [Межи-

річ], «кубла» [Охтирка]. Добування глини було дуже небезпечним заняттям, тому необхідно було постійно стежити, чи склепіння ходів не дає тріщин»²⁶.

Юлія Подрез: «У переважній більшості гончарних осередків Північної Слобожанщини зафіксовано випадки видобування глини закритим способом у колодязях, шахтах, де вона залягала на глибині від 3 до 18 метрів. Над ямою влаштовували «ворот» чи «колесо» – пристрій, який нагадував колодязний барабан. Гончар чи будь-хто із членів його родини спускався в глинище на мотузках або по виритих у стінках ями східцях (дітей спускали прямо в «коробках», «відрах», «корзинах», у які потім навантажували глину), а той, хто залишався на поверхні, крутячи колесо, витягав коробку з глиною за допомогою конопляних віжок чи звичайної мотузки. Натрапивши на шар придатної для роботи глини, копали в різні сторони «ходи», «кубла», де працювали з ліхтарями. Добування глини було дуже небезпечним заняттям, тому необхідно було постійно слідкувати, чи яма не дає тріщин»²⁷ (подано посилання на невідомий документ з Російського державного історичного архіву «Російський державний історичний архів. Ф. 1284. – Департамент загальних справ»).

Людмила Метка, досліджуючи гончарство Слобідської України, підтверджувала сказане нею в монографії власними матеріалами, здобутими під час керамологічних експедицій, а Юлія Подрез, також назвавши «свої дослідження» «керамологічними», нахабно використала чужу працю, матеріали чужих керамологічних досліджень «перекроїла» її як заманеться, ще й послалася при цьому на якусь невідому справу з Російського державного історичного архіву.

Не варто далі передруковувати нісенітниці, опубліковані в статті Юлії Подрез. Вона знаходиться у вільному доступі в мережі Інтернет і, на жаль, нею вже неодноразово скористалися. Дурниці про «коштовні сорти глини»²⁸, «морений» посуд, «ангобну розпис», «продрапування за допомогою шпичок або скла», «рельєфний або контррельєфний візерунок із застосуванням штампів і скульптурних наліпів»²⁹, «високу якість промислу», «обвальну» кераміку, «гончарне коло»³⁰, «падаючий промисел», «поливний посуд», «різноманітні асортименти виробів»³¹, «крутіння» на гончарному крузі»³² тощо ширяться й у працях інших авторів, які скористалися статтею Юлії Подрез. До речі, й у назві статті Юлія Подрез припустилася грубої помилки й оголосила про те, що писатиме про «гончарні промисли» території Східної Слобожанщини, так наче б то гончарних промислів там було кілька. Це ще одне із численних підтверджень некомпетентності авторки рецензованої статті.

Не все гаразд і в списку літератури, поданому авторкою наприкінці статті. Так, в альбомі І. Богуславської «Русская глиняная игрушка» немає ні слова про участь українського етнічного населення в розвитку кустарного гончарного промислу в Російській імперії.

Працю Миколи Добротворського «Кустарные промыслы Курской губернии» Юлія Подрез згадала лише в історіографічній частині своєї статті, натомість жодного разу не послалася на неї в тексті. Хоча ця праця є найголовнішою для висвітлення заданої теми, до того ж вона є у вільному доступі в мережі Інтернет і з нею авторці вкрай необхідно було ознайомитися.

Загалом, список використаної літератури складено навмання. Такі посилання, як «Державний архів Белгородської області. – Ф. Р. 593. Белгородське повітове статистичне бюро»³³, «Російський державний історичний архів. Ф. 1284. – Департамент загальних справ» чи «Центральний державний історичний архів України в місті Києві. – Ф. 1710. – СлобідськоУкраїнська губернська канцелярія»³⁴, без назви документів, узагалі неприпустимі в науковій літературі.

Отже, комплексного дослідження історії розвитку гончарного промислу Східної Слобожанщини та участі в ньому українського етнічного населення Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття не вийшло. Натомість світ побачив нікчемний продукт, який дискредитує наукову кваліфікацію автора та видання, в якому його опубліковано.

¹ Подрез Ю.В. Розвиток гончарних промислів на території Східної Слобожанщини та участь у них українського етнічного населення (друга половина XIX – початок XX ст.) // Сумська старовина. – 2013. – № XLI–XLII. – С. 90.

² Там само. – С. 90.

³ Там само. – С. 89.

⁴ Добротворский Н. А. Кустарные промыслы Курской губернии. – Курск, 1886. – Вып. 2. – 255 с.

⁵ Ніколенко Ю. В. Розвиток гончарного промислу в Російській імперії в другій половині XIX – першій половині XX століття // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: «Історія та географія». – 2010. – Вип. 39. – С. 67–75.

⁶ Метка Людмила. Гончарство Слобідської України у другій половині XIX – першій половині XX століття. – Полтава, 2011. – 240 с.

⁷ Подрез Ю. В. – Вказ. праця. – С. 90.

⁸ Подрез Ю. В. – Вказ. праця. – С. 91.

⁹ Ніколенко Ю. В. – Вказ. праця. – С. 71.

¹⁰ Ніколенко Ю. В. – Вказ. праця. – С. 71.

¹¹ Добротворский Н. А. – Вказ. праця. – С. 153-154.

¹² Подрез Ю. В. – Вказ. праця. – С. 92.

¹³ Там само. – С. 92.

¹⁴ Там само. – С. 92–93.

¹⁵ Метка Л. О. – Вказ. праця. – С. 69.

¹⁶ Подрез Ю. В. Вказ. праця. – С. 91.

¹⁷ Метка Л. О. – Вказ. праця. – С. 69.

¹⁸ Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – 3 нн., II, 126, XXXIII, VI, II с.

¹⁹ Подрез Ю. В. Вказ. праця. – С. 91.

²⁰ Метка Л. О. – Вказ. праця. – С. 70–72.

²¹ Подрез Ю. В. Вказ. праця. – С. 91.

²² Метка Л. О. – Вказ. праця. – С. 70.

²³ Подрез Ю. В. – Вказ. праця. – С. 91.

²⁴ Метка Л. О. – Вказ. праця. – С. 70.

²⁵ Подрез Ю. В. – Вказ. праця. – С. 90.

²⁶ Метка Л. О. – Вказана праця. – С. 71.

²⁷ Подрез Ю. В. – Вказ. праця. – С. 91–92.

²⁸ Там само. – 90.

²⁹ Там само. – 92.

³⁰ Там само. – 93.

³¹ Там само. – 94.

³² Там само. – 95.

³³ Там само.

³⁴ Там само. – 93.

НОВЕ ВИДАННЯ З УРБАНІСТИКИ УКРАЇНИ

Рецензія на книгу: Бровари на межі тисячоліть / Автори-упорядники Марія Морозенко, Неоніла Струк. – К.: Світ Успіху, 2015. – 432 с.

Протягом багатьох віків наш народ творив свою героїчну історію, розбудовував національну культуру, освіту, науку, захищав свої землі від поневолювачів, виховував шану до мужності предків і любов до рідного краю у своїх нащадків.

Вивчення історії українських земель, міст та сіл має величезне політичне та виховне значення для розвитку нашої держави та суспільства. Це є одним із своєрідних засобів національного самопізнання і самоідентифікації, що сприяє пробудженню гордості за свій народ і свою країну. Розуміння цього було серед кіл освіченої інтелігенції завжди. Варто згадати в цьому сенсі другу половину XIX ст. та історичну школу професора Київського університету Володимира Антоновича, представники якої підготували ґрунтовні праці з історії Київщини, Слобожанщини, Полтавщини тощо (Д. І. Багалій, М. С. Грушевський та ін.). Другий етап краєзнавчих досліджень припадає на 20-ті роки XX ст. Тоді у Всеукраїнській академії наук під керівництвом М. С. Грушевського було створено відділ з вивчення регіональної історії. За часи тоталітарного режиму в СРСР дослідження з локальної історії, як і багатьох інших напрямів національних історичних студій, не схвалювалися владою, а відтак були розгромлені товариства краєзнавців і репресовані їхні учасники.

Ситуація трохи змінилася і покращала в середині XX ст. 29 травня 1962 р. була прийнята постанова ЦК КПУ № 16/18-3 «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР». Дослідники історії створення енциклопедичного довідника «Історія міст і сіл Української РСР» збагатили вітчизняну історіографію студіями, які розкривають структуру та функціонування Головної редакційної колегії видання, результати та значення співпраці науковців і громадськості. Незмінним головою Головної редакційної колегії став тодішній заступник Голови Ради Міністрів УРСР, доктор історичних наук П. Тронько, якому належить чимала заслуга у реалізації цього масштабного проекту.

На рубежі 1950–1960-х рр. Інститут історії АН УРСР виступив із ініціативою підготувати історико-географічний словник Української РСР енциклопедичного типу, обсяг якого мав скласти 26 томів. До проекту залучалися Інститут суспільних наук АН УРСР у м. Львові, Українське географічне товариство, Київський, Одеський, Львівський, Харківський державні університети та інші провідні наукові, громадські, навчальні інституції. Проте через недостатню організаційну підготовку, відсутність підтримки з боку владних структур ідея не викликала належної уваги і залишилась нереалізованою, але не безплідною. Чимало зібраного та опрацьованого матеріалу згодом було використано в «Історії міст і сіл Української РСР».

Одним із знакових міст України і, зокрема, Київської області, є місто Бровари, яке має давню історію, славні традиції, які і нині підтримують броварчани. Історії Броварів, його минулому та сучасному і присвячена рецензована нами книга.

У цілому Броваріана має доволі потужну історіографію. Так, окрім згаданого вже видання «Історія міст і сіл Української РСР», зміст 10-го тому якого включає історико-географічний нарис про київський регіон та короткі відомості енциклопедичного характеру (792 с.), варто згадати ще декілька прикметних видань.

Відомий журналіст, літописець, член Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України, редактор газети «Броварська минувшина», тривалий час неформальний лідер Броварського краєзнавчого осередку Іван Доцин зібрав воєдино чимало цікавих фактів, цифр та імен тих, хто безпосередньо причетний до творення яскравого життєпису Броварів, їхньої слави і величі. Про все це автор лаконічно оповідає у своєрідному мінілітописі – історико-документальній фоторозповіді з серії «Історія рідного краю» «Бровари – рідне місто моє». Книга присвячена 25-й річниці від часу віднесення міста Бровари до категорії міст обласного підпорядкування та Дню міста-97 і була написана та видана на замовлення виконкому Броварської міської ради народних депутатів. У 2003 р. Іван Доцин виступив керівником і талановитим організатором видавничого проекту «Броварщина — наш рідний край», а броварське видавництво «Водограй» підготувало до друку три книги, створені в рамках цього проекту, а саме: «Праотча сторона у межириччі Десни і Трубежа», «Літописна скарбниця» та «Історія поселень Броварського краю».

І, врешті, 2015 р. у серії «Міста України у віках» з'явилося нове історико-документальне видання «Бровари на межі тисячоліть». Авторами-упорядниками стали письменниця, член Національної спілки письменників України Марія Морозенко та генеральний директор видавництва «Світ успіху» Неоніла Струк. Вони очолили редакційну колегію, до якої ще увійшли заступник міського голови м. Бровари Лариса Виноградова; письменниця, ст. науковий співробітник Броварського краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України Марія Овдієнко; краєзнавець та старожил міста Бровари Раїса Щербакова-Кайдан; член Національної спілки художників України, голова секції плакату та графічного дизайну Андрій Будник; академік Академії будівництва України, лауреат Державної премії в галузі науки і техніки України Петро Іваненко та директор Броварського краєзнавчого музею Віктор Корявий.

Це, без перебільшення, одне з найкращих історико-краєзнавчих видань в Україні як з точки зору його інформативної насиченості, так і з огляду на його художньо-естетичне оформлення в кращих традиціях дизайнерського і поліграфічного мистецтва. Броварські краєзнавці здійснили вражаючу своїми масштабами пошуково-дослідницьку роботу. Видання складається зі вступного слова, XII розділів основного тексту, післямови та численних ілюстрацій та фотографій, які супроводжують виклад матеріалу і складають близько половини твору. Розділи, в свою чергу, поділяються на підрозділи від 3-х в I, III, IV до чотирьох в II, V, VI, VII, IX, X та семи у VIII розділі й одинадцяти у XI розділі. Загалом 51 глава. Розрахована книга на увагу широкого загалу читачів. Найперше вона зорієнтована на мешканців міста Бровари та його округи, на всіх зацікавлених, допитливих і небайдужих людей, кого вабить історія рідного краю та держави, а також всіх тих, кого доля привела у Бровари в службових, бізнесових, приватних чи інших добрих справах.

Відкривається книга вступним словом міського голови Броварів Ігоря Сапожка, в якому він, зокрема, закликав ознайомитись з цією книгою та відзначив, що в складних умовах нашого сьогодення дуже важливо зберегти свою ідентичність: мову, історію культуру; потрібно втримати зв'язок поколінь, зв'язок історичної пам'яті. Мер Броварів наголосив на тому, що автори-подвижники цього видання, яке є результатом праці багатьох людей, використали сотні наукових і літературних джерел, зібрали та систематизували величезну кількість архівних матеріалів, розповідей земляків, які причетні до славного минулого міста.

Далі подається текстовий і нотний варіанти гімна Броварів авторства Наталії Багмут. Описуються герб та прапор міста і порядок їх використання. У книзі представлені герби всіх восьми міст-побратимів Броварів з Франції, США, РФ, Білорусі, Естонії, Польщі, Мексики та Італії. Звертається увага на клімат, географічне положення міста та його природне середовище. Окрема увага приділяється населенню (а це 100 тисяч жителів), транспортній інфраструктурі міста, його очільникам з 1943 р. Прикметно, що серед 23 керівників міста була лише одна жінка, Гончарова Надія Григорівна, яка виконувала ці обов'язки в 1961–1963 рр. Окремі сторінки видання присвячені європейським зв'язкам Броварів та євроінтеграційним процесам.

Перший розділ «Передісторія міста Бровари» охоплює період від зародження життя на броварських землях, льодовикового періоду та доби палеоліту й неоліту, арійську добу та трипільську культуру і доводить розповідь до перших військово-політичних об'єднань скіфів та сіверян. Розділ побудований на потужній літературній базі, в основі якої лежить 38 позицій списку використаних джерел. Автори стверджують, що в історії України Броварщина – частка єдиного первородного краю, відтак і літочислення Броварської землі невід'ємне від віку України. Трипільський період в історії броварського краю тривав не одне тисячоліття. Поселення трипільців на теренах нинішньої Броварщини мають важливу особливість – вони мало не єдині на лівобережжі Дніпра – Десни і залишили по собі виразні сліди. Аналізуються літописні джерела щодо ранньосередньовічного історичного населення нинішньої Броварщини, згадуються кургани та древні могили в Броварському лісі тощо.

Другий розділ «Між Десною, Дніпром і Трубежем. Бровари у давньоруські часи» присвячений передумовам заснування міста та початкам його формування у складі сіверських земель; першим броварським поселенням як фортифікаційним спорудам Руської землі; аналізу походження назви міста. Список джерел та літератури до розділу налічує 70 позицій. Цікава глава, що ілюструє походження назви міста, яка є головним символом у часі, в якому яскраво виражене його історичне минуле. Наводяться варіанти походження назви авторства відомих краєзнавців Дмитра Гамалія, Миколи Барбона, Василя Сердюка, Володимира Мельника та ін. Своє бачення походження назви міста запропонувала й одна з членів редколегії видання Марія Овдijenко, спираючись на праці відомого українського професора-поліглота, мовознавця Костянтина Тищенка. На їхню думку, назва міста кельтського походження. Даються відповіді на питання щодо правильності вимови назви міста попри різнобічність досить цікавих гіпотез. Досі ще не розгаданою залишається таємниця первинного імені міста Бровари.

Розділ третій «Від Київської Русі до князівства Литовського і Руського» невеликий за обсягом і стосується історії заселення броварських земель монахами київських і переяславських монастирів в часи монгольського іґа, Литовсько-руської доби. До списку літератури цього розділу віднесено 13 пунктів. Загалом мирне монастирське господарювання тривало на броварських землях досить довго. Татарська навала змінила спокійний уклад життя на Броварщині. Пробудження в душах сіверського люду волелюбного духу стало залогом зародження на броварських землях героїчного стану козацтва.

Розділ четвертий «Бровари – козацьке місто» висвітлює історію зародження козацької вольниці у Броварах, протидії броварських козаків нападам московських ватаг, послабленню прав і свобод броварських козаків. Розглядається питання зародження козащини у Броварах, де встановилася військова демократія, притаманна Запорозькій Січі. Історія майже усіх населених пунктів Броварщини пов'язана з козащиною та відображена в історичних джерелах та народних переказах. У розділі використано 43 літературних джерела.

Розділ п'ятий «Бровари у ХІХ столітті» охоплює історію міста як волосного центру Остерського повіту Чернігівської області, торкається питань визволення із кріпаччини, промислового перевороту та розвитку місцевих промислів та мануфактур. Цей розвиток аналізується на прикладах діяльності відомих броварських родин підприємців. Серед них: Лавровські, Соколикови, Антоненкови, Бублики, Грабовські, Сумарокови, Степанкевичі та ін.

Окрема глава книги присвячена вивченню броварських шляхів Тараса Шевченка, який тричі, навесні 1829 р., у 1843–1847 рр. та влітку 1859 р. відвідував Бровари. Ці подорожі відбиті у багатьох творах та спогадах славетного Кобзаря, зокрема у повістях «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Близнецы», «Княжна», поемах «Катерина», в якій через Бровари пройшла головна героїня, «Сотник». Згадки про Великого Всеукраїнця зберігаються у Броварах в пам'ятниках, меморіальних дошках, паркових комплексах, церкві святого Тарасія, піснях, зокрема в пісні «Шевченко і Бровари», написаній авторкою міського гімну Н. Багмут у співавторстві з В. Москвичем. Базується матеріал розділу на 36 позиціях використаної літератури.

Шостий розділ «Становлення радянської влади в Броварах та примусова більшовизація» торкається драматичних сторінок історії Броварів початку ХХ ст., яке в цей час стало відомим у світі багатолюдним містом та пережило революційні події 1905–1907 рр., Першу світову війну, Жовтневий переворот, Громадянську війну, російську інтервенцію, становлення радянської влади в Броварах та Голодомор 1921–1923 та 1932–1933 рр. Автори ретельно проаналізували всі події, факти, явища, які вплинули на розвиток міста в цей період. Зокрема констатовано, що на початку 1919 р. у Броварах проживало 5212 осіб, а за переписом 1920 р. населення міста налічувало всього лише 2815 осіб, тобто всього за рік його чисельність скоротилася майже вдвічі! У тридцяті роки на території Броварів було споруджено одну з найбільших в СРСР радіостанцій, яка функціонує донині. Зібрані та систематизовані дані про Голодомор 1932–1933 рр. в Броварах свідчать, що то був період втрат, розпачу, страшних численних смертей і божевілля від голоду. Потужною є літературна база розділу – 51 позиція, яка охоплює наукові, документально-художні, довідникові, статистичні, мемуарні видання.

Розділ сьомий «Бровари напередодні війни» розповідає про п'ять років історії Броварів перед Другою світовою війною. В умовах тодішнього демонстративного показу військової потуги СРСР 15 вересня 1935 р. на Київському аеродромі у Броварах було проведено грандіозний авіапарад, якому в рецензованому виданні відведене окреме місце. Також в цьому розділі розповідається про перебування у Броварах відомого педагога і письменника А. С. Макаренка та створену ним Броварську трудову колонію на базі інтернату для безпритульних дітей. Детально описується навчально-виховний та трудовий процес функціонування цього закладу. Окремо розповідається про духовний занепад Броварів в цей період, нищення українства, руйнування церков, недільних шкіл при храмах, репресії, переслідування та знищення інтелігенції на прикладі Биківнянської трагедії. Список використаних джерел до цього розділу налічує 20 позицій.

У восьмому розділі «Бровари у роки Другої світової війни» мова йде про історію міста на початку війни, про нацистський табір у Броварах та про визволення міста від фашистських загарбників. Більше 600 броварчан віддали життя заради мирного розквіту країни. При написанні цього розділу були використані краєзнавчо-історичні розвідки Ірини Мельник, Раїси Щербакової-Кайдан, Надії Гамалій, Людмили Кошелевої, Наталії Чемериченко, Володимира Мельника, Володимира Гузія та ін. Показаний перебіг окупації та звільнення Броварів. Окремим підрозділом представлені короткі життєписи доль 66-ти солдат-переможців, Героїв-броварчан, укладених за нотатками Раїси Щербакової-Кайдан та газетними публікаціями; поданий перелік з фотографіями пам'ятників, меморіальних таблиць та скульптур броварчан, учасників Другої світової війни. 19 позицій має список літератури цього розділу.

У дев'ятому розділі «Бровари у повоєнні роки» розповідається про розбудову міста у перші роки після війни. Але героїчні та відбудовчі 1946–1947 рр. в історичному календарі України та Броварів закарбовані як роки третього голодомору, про який також йдеться в цьому розділі. Окремо слід відзначити, що автори видання торкнулися маловідомих широкому загалу фактів про перший атомний слід в історії Броварів – травень 1954 р., коли гвардійський інженерно-саперний полк з Броварів був задіяний у перших військових навчаннях з використанням атомної зброї на Тоцькому полігоні в Оренбурзькій області. Також в цьому розділі йдеться про історію Броварів кінця 50-х та у 60–70-ті рр. ХХ ст., коли місто стає одним з промислових центрів області. Згадуються всі підприємства-флагмани виробництва, які були введені в експлуатацію в цей період. Як будувалося місто, дізнаємося зі спогадів про технічно-промислову забудову Броварів дев'ятох безпосередніх учасників подій. В списку літератури до розділу знаходимо 20 назв.

Розділ десятий «Бровари у 80–90-ті роки ХХ століття» побудований на тридцяти позиціях списку літератури і присвячений знаковим і чорним датам 80-х років в історії міста, суспільно-політичним та культурним подіям цього періоду. На початку 80-х рр. Бровари динамічно розвивалися, набували сучасного вигляду, водночас із промисловим будівництвом виникали

нові вулиці, тривала забудова багатоповерхівками тощо. Аналізуються події, пов'язані з участю броварчан у війні в Афганістані та аварією на Чорнобильській АЕС. Особливо розглядається процес піднесення національно-демократичного руху в Броварах, створення в місті Народного руху та Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка.

Одинадцятий розділ «Бровари у новому тисячолітті» охоплює суспільно-політичні, соціально-економічні та культурні аспекти діяльності міста на початку XXI ст. Крізь призму економіки, освіти, культури, духовності, медицини, фізичної культури і спорту в Броварах розглядається повсякденне міське життя. Прикметні події та особистості дають нам змогу познайомитися ближче з тими, хто творив сучасне обличчя міста. Аналізуються питання розвитку підприємництва, професійної зайнятості, інвестиційної діяльності та розвитку реального сектору економіки, житлово-комунального господарства, соціальної сфери, сучасної культурної політики. Характеризуються навчально-виховні заклади системи освіти у місті, включаючи середні школи, гімназію, Броварський навчально-виховний комплекс, дитячий естетико-натуралістичний центр «Камелія», будинок дитячої творчості, музичні школи, міську дитячу школу мистецтв, міський клуб, літературно-мистецьке об'єднання «Криниця» тощо. Подаються біографії Заслужених учителів України, котрі працюють в Броварах. Особливу увагу в цьому розділі привертає глава, присвячена міським броварським традиціям. Ці самобутні міські свята описуються та аналізуються. Представлена на сторінках видання і гордість міста Бровари – діячі культури і мистецтва, лауреати Національної премії України ім. Т. Г. Шевченка, члени Національної спілки письменників України в їхніх біографіях та світлинах. Особливу групу утворює розповідь про духовне життя релігійної громади міста. Описуються храми та церкви Броварів, які майже всі є новобудовами кінця 1990–2000 рр. Основою духовного розвитку сучасних Броварів є християнсько-моральні засади, які впливають на формування етичних цінностей містян. Бровари – місто толерантне і доброзичливе, всі конфесії знаходять своїх прихильників. Не обійшли автори своєю увагою і питання розвитку спортивного і фізкультурно-масового руху в місті. Подаються дані про Броварську ДЮСШ та відомих спортсменів міста Бровари. Завершується розділ екскурсом в питання історії становлення медичної сфери, подаються біографічні відомості основних організаторів медичної справи.

Останній «Незапланований розділ» спочатку не входив до первинної концепції видання. Його появу обумовило саме життя і такі події, як Революція Гідності, АТО, волонтерський рух тощо. Саме в цьому розділі йдеться про внесок броварчан в революційні події в Україні, подаються імена та біографії загиблих з числа Небесної Сотні та учасників АТО. Проаналізовано значення волонтерів як основної рушійної сили на першому етапі бойових дій на Сході нашої країни.

Окремо хотілося б відзначити вірність авторів науковій етиці. В «Післямові» перераховуються імена людей, а їх понад 30, причетних до появи цього видання та висловлюються слова глибокої вдячності всім цим добродіям.

Щодо зауважень до цього видання, то вони мають швидше рекомендаційну природу і стосуються огріхів так званого часткового характеру. В наступному виданні, яке обов'язково має бути, позаяк наклад цього видання склав усього 500 примірників, а запит буде набагато перевищувати пропозицію, варто врахувати деякі технічні моменти. Так, назви у «Змісті», поданому на сторінках 6–7 не завжди співпадають з назвами безпосередньо в тексті. Наприклад, на с. 6 «**Знайомимось** із містом Бровари», а на с. 14 «**Знайомство** з містом Бровари»; с. 6 «Бровари **у** давньоруські часи», а на с. 45 «Бровари **в** давньоруські часи»; с. 6 «Революційні події **у** Броварах» на с. 143 вже «Революційні події **в** Броварах»; там само «**У** часи російської інтервенції» та «**В** часи російської інтервенції»; там само «Становлення радянської влади **у** Броварах» на с. 143 «Становлення радянської влади **в** Броварах»; на С. 7 «Створення **у** місті Народного Руху України», а на с. 255 вже «Створення **в** місті Народного Руху України». Проте ці огріхи не впливають на високий рівень видання, що свідчить про професіоналізм усієї творчої команди і чудове втілення їхнього задуму. Книга справляє дуже приємне враження. Вона написана доступною мовою і може бути зрозуміла і досвідченому науковцю, і учням

середньої школи. Видання «населяють» звичайні люди, їхні обличчя та справи проглядаються зі сторінок крізь призму століть. Все це спонукає читачів до роздумів над історією свого рідного краю і проведення паралелей із сучасним життям. Сьогодні важко переоцінити значення цього видання, як узагалі значення вивчення місцевої історії. Сподіваємося побачити друге видання книги, ще більш насичене фактологічним матеріалом, доповнене та розширене, де з позиції об'єктивності буде представлено сучасне перепрочитання усієї величної історії Броварів.

Олександр ГОНЧАРОВ
Наталія ГРОМОВА
Київ

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ДРУГІ КИЄВОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ: ІСТОРІЯ ТА ЕТНОКУЛЬТУРА»

29 березня 2017 року на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Другі києвознавчі читання: історія та етнокультура», присвячена 100-річчю Української революції 1917–1921 рр.

Організували конференцію **Київський національний університет імені Тараса Шевченка** (історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства), **Національна спілка краєзнавців України** (Київська міська організація) та **Софійський університет «Св. Климент Охридський»** (історичний факультет, кафедра етнології).

У заході взяли участь 125 осіб – співробітники наукових установ та викладачі вищих навчальних закладів, зокрема 41 співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 11 співробітників Національної академії наук України. Крім того, учасниками конференції були й науковці з Болгарії, Білорусі, Грузії, США, Фінляндії.

Пленарне засідання відкрив і вів завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України *Валерій Капелюшний*. З вітальним словом до учасників конференції звернувся проректор з науково-педагогічної роботи університету, кандидат філософських наук, професор *Володимир Бугров*. Учасників заходу також привітав заступник декана історичного факультету, кандидат історичних наук *Володимир Лободаєв*. Радник посольства Республіки Болгарія в Україні *Стояна Русинова* зачитала вітальний лист учасникам конференції від Надзвичайного і Повноважного Посла Республіки Болгарія в Україні Крассіміра Неделчева Мінчева. У листі окреслено історичні зв'язки між Болгарією і Україною, зазначено, що проведення подібних заходів свідчить про плідні й дружні стосунки між науково-освітніми закладами України і Болгарії. Від науковців Софійського університету «Св. Климент Охридський» учасників конференції привітав *Веселин Тепавічаров* – доцент кафедри етнології історичного факультету. Між історичним факультетом Київського національного університету імені Тараса Шевченка і Софійським університетом «Св. Климент Охридський» започатковані творчі наукові й навчальні зв'язки. Так, студенти кафедри етнології та краєзнавства проходили в минулому році практику в Болгарії. В. Тепавічаров висловив упевненість, що співпраця між університетами буде поглиблюватися. *Ярослав Шибанов* – начальник відділу з суспільно-політичних питань управління з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю Департаменту суспільних комунікацій Київської міської державної адміністрації у вітальному слові відзначив активну громадянську позицію викладачів історичного факультету університету.

З доповідями на пленарному засіданні виступили відомі вчені, києвознавці, громадські діячі: *Олександр Реєнт* – заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, голова Національної спілки краєзнавців України; *Руслана Маньковська* – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, заступник голови НСКУ, кандидат історичних наук, доцент, *Михайло Кальницький* – києвознавець, член Головної ради Українського товариства охорони пам'яток, *Аннабелла Моріна* – керівник ГО «Громадський рух «Почайна» та *Сергій Гусовський*

– депутат Київради, *Сергій Горохов* – доцент Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук, *Ніна Волошинська* – завідувачка сектору історичного краєзнавства науково-методичного відділу Національної історичної бібліотеки України та *Інна Чеховська* – головний бібліограф науково-методичного відділу бібліотеки.

Розгляд киевознавчої тематики учасники конференції продовжили на п'яти секційних засіданнях: «Події Української революції 1917–1921 рр. у Києві. Видатні особи в історії революції»; «Дослідники історії Києва. Діяльність наукових установ та товариств, навчальних закладів у галузі киевознавства»; «Маловідомі сторінки історії Києва. Дослідження адміністративно-територіального устрою, топонімії та соціально-економічного розвитку»; «Наука, освіта, культура та мистецтво Києва»; «Антропологія міста: духовність, етнічність, повсякдення». В роботі секцій взяли участь співробітники наукових установ та викладачі вищих навчальних закладів, аспіранти, працівники бібліотек та музеїв, вчителі, краєзнавці, студенти.

Значну увагу на конференції приділено питанням етнокультурного розвитку Києва, які розглядалися на засіданні секції 5 «Антропологія міста: духовність, етнічність, повсякдення». У засіданні секції взяли участь 24 науковці із Києва, Полтави та Софії (Болгарія).

Розпочалося засідання із надзвичайно цікавої та інформативної доповіді доцента кафедри етнології історичного факультету Софійського університету «Св. Климент Охридський» *Веселина Тепавічарова* на тему «Політичні субгрупи – теоретична модель» на прикладі політичних субгруп Болгарії. Доповідь викликала бурхливі обговорення, зокрема присутніх цікавило, як розуміють науковці Болгарії співвідношення термінів «субгрупи», «субкультури», «локальні групи» тощо.

Болгарську тему на засіданні секції продовжив *Юрій Сорока* доповіддю: «Переселення до УРСР українців із Болгарії у перші післявоєнні роки». За його дослідженнями, на завершальному етапі Другої світової війни і в перші роки після її завершення радянська влада розгорнула масштабне переселення українців на батьківщину із Чехословаччини, Франції, Канади, Румунії, Болгарії та інших країн, що призвело до трагічних наслідків для цих репатріантів.

На засіданні секції були заслухані доповіді не тільки про південних, а й про західних слов'ян. Так, роль чехів в історії та культурі Києва була висвітлена у двох виступах доцентів кафедри Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка – *Ірини Малацай* та *Світлани Мотрук*. І. Малацай розповіла, скільки підприємств та заводів було засновано чехами в Києві, і як вони розвивалися впродовж ХХ століття. Велику увагу дослідниця приділила історії заснованого у 1882 році акціонерного товариства «Гретер і Криванек», де вироблялися парові машини й устаткування для цукроварень. У 1922 році завод було націоналізовано більшовиками і перейменовано на «Більшовик». С. Мотрук представила інформацію про місця перебування у Києві відомих митців та науковців із Чехії, зокрема й чеського письменника-сатирика Я. Гашека, автора відомого твору «Пригоди бравого солдата Швейка».

Східні економічні зв'язки дореволюційного Києва були висвітлені у доповіді *Наталії Зуб*: «Східна торгівля на вулицях Києва на межі ХІХ – початку ХХ ст.». На базі джерельної інформації, віднайденної на сторінках столичного довідника «Весь Київ», який видавався з 1899 по 1915 рік, дослідниця показала, що у цей період у Києві успішно торгувало багато вихідців з Близького та Далекого Сходу, Закавказзя та Середньої Азії, які змушені були згорнути свою підприємницьку діяльність із перемогою більшовизму.

Бурхливі обговорення викликала доповідь *Оксани Смержевської* на тему «Сучасне язичництво в Києві». Дослідниця вже багато років вивчає діяльність неоязичників в Україні і поділилася із слухачами маловідомими широкому загалу фактами про них, спробувала навчити присутніх розпізнавати неоязичників за зовнішнім виглядом та за іменем.

Релігієзнавча тематика була продовжена також у доповіді *Антоніни Кізлової* на тему «Хрест святого преподобного Марка Печерника у взаємодіях між братією та відвідувачами Києво-Печерської Успенської лаври (кінець ХVІІІ ст. – 1925 р.)». Як зазначила дослідниця,

вода з цього хреста довгий час вважалася благословенною, і відвідувачі Лаври її пили задля зцілення, причому навіть ті, що не сповідували православ'я.

Присутні на засіданні секції жваво обговорювали й доповідь *Тіни Полек* на тему «*Між приватним і публічним: балкон у культурному ландшафті пострадянського Києва*». Балкони – видима частина будинку, тому всі присутні добре уявляли, про що йде мова. Проте для кращого унаочнення Т. Полек продемонструвала на мультимедійній дошці багато фотографій київських балконів від кінця XIX до початку XXI ст. На численних прикладах дослідниця показала трансформацію балкону від відкритого простору, який був територією спілкування із зовнішнім світом, до закритого, ізольованого, коли шляхом засклення балконів кияни прагнули збільшити приватний простір своєї квартири.

Змістовною була доповідь *Наталії Дробкової* – «*Повсякденне життя киян в роки нацистської окупації в усних автобіографічних спогадах «дітей війни»*». Дослідниця торкнулася такого важливого психологічного питання, як проблема пам'яті у малолітніх дітей, адже не вирішивши це питання, не можна спиратися на спогади про Другу світову війну киян, які в той час були малими дітьми, як на достовірне джерело. Н. Дробкова вказала на те, що за спогадами дітей-киян нацистські окупанти часто поводитися цілком гуманно по відношенню до них, пригощали цукерками тощо.

Темі усної історії приділили увагу дві дослідниці – *Ірина Ігнатенко* з доповіддю на тему «*Етика і прагматика усної історичних свідчень: особливості запису в міському середовищі*» та *Ольга Грицюк* – «*Визначення усної історії та її застосування в києвознавчих студіях*». Під усною історією розуміють одночасно галузь досліджень і метод збирання, зберігання та інтерпретації голосів і спогадів людей, груп та учасників подій минулого. О. Грицюк наголосила, що усна історія є тим пластом прийомів та знань, на якому історична наука тісно поєднується із краєзнавством та етнографією.

Роль студентів у громадському та побутовому житті Києва була також висвітлена у двох доповідях – «*Вплив побуту на сімейне життя сучасної студентської молоді (на матеріалах міста Києва)*» (*Дарина Латишева*) та «*Студенти як рушійна сила та творці культури Євромайдану*» (*Катерина Комарова*). Студентська молодь, без сумніву, є численною і активною частиною киян, що не боїться висловити свою думку вголос і донести її до можновладців, тому є рушійною силою у громадських перетвореннях і міста Києва, і України в цілому.

Темі традиційної та сучасної календарної обрядовості киян було присвячено одразу три доповіді. *Віталіна Юрченко* розповіла про традиції святкування осіннього свята Семена на київських базарах, *Мирослав Борисенко* – про зимові свята у Києві, *Євгенія Кукаріна* – про Великодні. Дослідники прийшли до висновку, що народні свята Києва, особливо в дореволюційний час, мали багато спільних обрядів і світоглядних засад із відповідними святами у сільській місцевості.

Етнологічну тематику продовжила *Наталія Громова* із доповіддю на тему «*Місто Київ у традиційному світогляді українських селян (на матеріалі народних колядок)*». Дослідниця навела тексти численних народних колядок, місцем дії в яких був Київ. На прикладі цих текстів етнолог показала важливість Києва як центра Всесвіту у традиційній світоглядній системі українських селян.

Загалом засідання секції, що проходило у невимушеній доброзичливій атмосфері, було надзвичайно цікавим і результативним для її учасників. Жваві обговорення після кожної доповіді не тільки збагатили знання її учасників про історію, культуру та економіку Києва, а й зблизили науковців між собою, що дає можливість встановити і зміцнити у майбутньому наукові контакти між народознавчими кафедрами та дослідницькими центрами Києва, Полтави та Софії.

У перерві між пленарним та секційними засіданнями учасники наукового форуму відвідали Музей історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка та ознайомилися з експозицією міжфакультетської фольклорно-етнографічної лабораторії кафедри етнології та краєзнавства.

На заключному пленарному засіданні учасники конференції заслухали звіти керівників секцій, які, зокрема, відзначили наукову новизну більшості доповідей, що базувалися на архівному матеріалі. На основі висловлених учасниками конференції пропозицій були сформульовані рекомендації щодо подальшого розвитку киевознавства, охорони історико-культурної спадщини столиці, увічнення пам'яті видатних учених та громадських діячів тощо. Низка рекомендацій стосувалася розвитку наукового киевознавства в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. З цієї метою, відповідно до «Концепції розвитку української мови, культури та виховання історичної пам'яті у жителів міста Києва на 2015–2020 роки» (прийнятої III сесією VII скликання Київської міської ради від 28 травня 2015 року № 517/1435), що передбачає «практикувати проведення науково-практичних конференцій «Киевознавчі читання» за різними напрямками киевознавства», конференція рекомендувала:

- розширити тематику «Киевознавчих читань» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, зокрема, проводити «Киевознавчі читання» не лише на історичну та етнологічну тематику, а й природознавчу, екологічну тощо, визначивши базовими для таких читань природничі факультети університету;

- у зв'язку з тим, що «Читання» стають традиційними, надати оргкомітету конференції «Киевознавчі читання: історія та етнокультура» статус постійно діючого (з певною ротацією його членів) та заслуховувати на конференціях інформацію (звіт) про виконання рекомендацій, що має сприяти ефективнішій реалізації пропозицій, які артикулюються учасниками цих наукових форумів;

- редакційним колегіям фахових видань, що виходять на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, започаткувати рубрики з історії Києва;

- кафедрам гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, інших ВНЗ Києва, запропонувати для студентів-істориків, етнологів, туризмознавців дослідження тематики, пов'язаної з історією Києва в зарубіжній україністиці.

Рекомендовано також здійснення заходів щодо увічнення пам'яті видатних учених університету:

М. Ф. Біляшівського (1867–1926)

- провести на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка науково-практичну конференцію з пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної тематики, присвячену 150-річчю від дня народження М. Ф. Біляшівського (жовтень-листопад 2017 р.);

- організувати в Музеї історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка тимчасову виставку, присвячену ювілею вченого.

К. І. Чурюмова (1937–2016)

- найменувати в Києві вулицю на честь видатного вченого-астронома та заснувати музей;

- заснувати премію або стипендію імені Кліма Чурюмова для молодих учених університету.

Доповіді та повідомлення учасників форуму будуть опубліковані у збірнику матеріалів науково-практичної конференції.

Наші автори

Астапенка Анатоль – кандидат фізико-математичних наук, доцент Інституту бізнесу і менеджменту технологій Білоруського державного університету.

Борисенко Мирослав – доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Войцехівська Ірина – доктор історичних наук, професор кафедри історії мистецтв історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Волинець Аліса – магістр історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гончаров Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Громова Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Демещук Анатолій – аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Дубчак Євгеній – аспірант кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Іваневич Лілія – кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Ігор Калінін – магістр історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Капелюшний Валерій – доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, член-кореспондент НАПН України, завідувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коломієць Наталія – кандидат історичних наук, асистент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Малацай Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Метка Людмила – кандидат історичних наук, завідувач Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, провідний науковий співробітник Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Мовна Уляна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, докторант Інституту народознавства НАН України (м. Львів).

Мотрук Світлана – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Панарін Олександр – аспірант кафедри історії Центральної та Східної Європи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пількевич Андрій – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Роїк Юрій – магістр історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Рудь Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шудляк Наталія – аспірант кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 52

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка

На першій сторінці обкладинки малюнок Пабло Пікассо.

Підписано до друку 10.05.2017. Формат 60х86/8.
Гарнітура Agial. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 10.
Тираж 300.